

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ABD
KAMU YÖNETİMİ BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE İSLAMCILIK VE KALKINMA İLİŞKİSİ: MİLLİ
GÖRÜŞ HAREKETİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
MEHDİ PEKEDİS**

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ AYSUN YARALI AKKAYA**

VAN - 2019

KABUL VE ONAY SAYFASI

KABUL VE ONAY SAYFASI (EK-4)

<p><u>Melodi Petedis</u> tarafından hazırlanan "<u>Türkiye'de İslamcılık ve Kadınlar İstisna Millî Güven Hareketi</u>" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Yüzyüncü Yıl Üniversitesi <u>Konu Yönetimi</u> Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.</p>	
<p>Danışman: Unvanı Adı SOYADI <u>Dr. Öğr. Üyesi Ayşen YARALI AKKAYA</u> Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	<p><u>Ayşen</u></p>
<p>Başkan: Unvanı Adı SOYADI <u>Doç. Dr. Armağan Öztürk</u> Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	<p><u>Armağan</u></p>
<p>Üye: Unvanı Adı SOYADI <u>Dr. Öğr. Üyesi Zehra YILMAZ</u> Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	<p><u>Zehra</u></p>
<p>Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum</p>	
<p>Tez Savunma Tarihi: <u>25.06.2019</u></p>	
<p>Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.</p>	
<p><u>Bekir Koçlar</u> Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü</p>	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (10/07/2019)

Mehdi PEKEDİS

Yüksek Lisans Tezi
Mehdi PEKEDİS
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Haziran, 2019

TÜRKİYE’DE İSLAMCILIK VE KALKINMA İLİŞKİSİ: MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

ÖZET

Kalkınma düşüncesi, ilerleme, gelişme, büyüme ve modernleşme kavramlarının ideolojik düzlemde yeniden üretilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Azgelişmiş olgusundan hareketle tanımlanan kalkınma kavramının düşünsel ve tarihsel arka planı, gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmaktır. Azgelişmiş bir ülke olarak Türkiye’de, kalkınma tartışmaları nasıl bir kalkınma olacağı problematiği üzerinden farklı siyasal hareketler tarafından tartışılmıştır. Siyasal bir hareket olarak ilk defa Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya çıkan İslamcılık, Cumhuriyet döneminden sonra 1960’larda kalkınma söylemi ile farklı bir siyasal alanı oluşturmuştur. Mili Görüş Hareketi olarak adlandırılan Siyasal İslamcı hareketin ideolojik çizgisini kalkınma düşüncesi belirlemiştir. Bu bağlamda kalkınma düşüncesinin Milli Görüş Hareketiyle yakın ilişkisi vardır. Milli Görüş Hareketi, maddi kalkınma, manevi kalkınma, Adil Düzen ve sürdürülebilir kalkınma düşüncesiyle birlikte azgelişmişlik sorununa ve modernleşme hareketlerine alternatif çözüm arayışının bir ürünüdür. Buradan hareketle çalışmamızın amacı Milli Görüş Hareketi’nde kalkınma söyleminin tarihsel ve maddi koşullar bağlamında incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler : *Kalkınma, İslamcılık, Necmettin Erbakan, Milli Görüş Hareketi, Maddi ve Manevi Kalkınma, Adil Düzen.*

Sayfa Sayısı : 157

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Aysun YARALI AKKAYA

Master's Thesis
Mehdi PEKEDİS
VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
June, 2019

**ISLAMISM RELATIONS AND DEVELOPMENT IN TURKEY: NATIONAL
OPINION MOVEMENT**

ABSTRACT

The idea of development emerged as a result of the reproduction of the concepts of progress, development, growth and modernization at the ideological level. The intellectual and historical background of the concept of development, which is defined from the underdeveloped phenomenon, is to reach the level of developed countries. As an underdeveloped country in Turkey, the development debate has been discussed by different political movements out how a development would be problematic. Islamism, which emerged as a political movement in Ottoman Empire for the first time, created a different political field with the development discourse in the 1960s after the Republican period. The ideological line of the political Islamist movement, called the National Vision Movement, was determined by the idea of development. In this context, development thought has a close relationship with the National Vision Movement. The National Vision Movement is a product of the search for alternative solutions of the problem of underdevelopment and modernization movements with the idea of material development, spiritual development, Fair Order and sustainable development. From this point of view, the aim of our study is to examine the development discourse in the National Vision Movement in the context of historical and material conditions.

Key Words: Development, Islamism, Necmettin Erbakan, National Vision Movement, Material and Spiritual Development, Fair Order.

Quantity of Page: 157

Supervisor: Aysun YARALI AKKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
ÖN SÖZ.....	viii
GİRİŞ	1
1. TARİHSEL, KAVRAMSAL VE KURAMSAL OLARAK KALKINMA.....	6
1.1. Kalkınma Kavramının Tarihsel Arka Plânı	6
1.1.1. İkinci Dünya Savaşı Öncesi Kalkınma Kavramı.....	7
1.1.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Kalkınma Kavramı.....	16
1.2. Kavramsal Olarak Kalkınma	26
1.2.1. Kalkınma Kavramının Tanımlanması	26
1.3. Kuramsal Açıdan Kalkınma Tartışmaları	29
1.3.1. Kalkınma Düşüncesinin Modernist Yorumu: Walt Whitman Rostow.....	30
1.3.2. Ekonomik Azgelişmişlik ve Tekel Kapitalizmi: Paul Baran.....	36
2. TÜRKİYE’DE İSLÂMCIKLIK DÜŞÜNCESİ	45
2.1. İslamcılık Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi.....	46
2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İslâmıcılık: Siyasallaşmanın İlk Evresi.....	57

2.2.	Cumhuriyet Döneminde İslamcılık.....	67
2.2.1.	Tek Parti Döneminde İslamcılık.....	70
2.2.2.	Çok Partili Siyasal Sistem ve İlk Siyasal İslamcı Partiler.....	73
2.2.3.	1980 Sonrası Siyasal İslam.....	86
3. TÜRKİYE’DE İSLAMCILIK VE KALKINMA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ’NDE KALKINMA SÖYLEMİ		99
3.1.	Maddi Kalkınma: Ağır Sanayi Hamlesi.....	100
3.2.	Manevi Kalkınma: Kalkınmanın Ahlaki Temellendirmesi	111
3.3.	Refah Partisi: Maddi ve Manevi Kalkınmanın Koşulu Olarak “Adil Düzen”.....	118
3.4.	Fazilet Partisi: Maddi ve Manevi Kalkınma Anlayışından Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışına.....	126
SONUÇ.....		130
KAYNAKÇA		138
ÖZGEÇMİŞ.....		
TEZ ORJİNALLİK RAPORU		

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

Açıklamalar

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AD	Adil Düzen
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AP	Adalet Partisi
BM	Birleşmiş Milletler
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
FP	Fazilet Partisi
IDP	İslahatçı Demokrat Parti
MGH	Milli Görüş Hareketi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
RP	Refah Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİP	Türkiye İşçi Partisi
IMF	Uluslararası Para Fonu
WB	Dünya Bankası

ÖN SÖZ

Kalkınma olgusu İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze farklı biçimler tartışma konusu olmuştur. Türkiye'de de birbirinden farklı siyasal oluşumlar kalkınma kavramını ve olgusunu tartışma konusu yaparak değişik biçimlerde ifade etmeye çalışmışlardır. Bu siyasal oluşumlardan biri de Necmettin Erbakan'ın öncülüğünde Millî Görüş olarak ifade edilen ve onun siyasi örgütlenmeleri olan Millî Nizam Partisi, Millî Selâmet Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi oluşturmaktadır. Millî Görüş Hareketi geleneği temelinde kurulan bu partilerin, parti programları, seçim beyannameleri ve parti kongre kararlarında kalkınma düşüncesi önemli bir alanı teşkil etmektedir. Bu bağlamda Millî Görüş Hareketi'ndeki kalkınma söyleminin modernleşme, ilerleme, büyüme ve gelişme kavramları temelinde, sosyalist ve kapitalist kalkınma modelleri ile tarihsel ve düşünsel anlamda Türkiye'deki İslamcılığın kalkınma problematiği ile kesişme noktalarını ve kalkınmaya ilişkin düşüncelerini araştırması tezin önemini ortaya koymaktadır. yapılan literatür taraması sonucunda İslamcılık, Siyasal İslam, kalkınma ve Türkiye'deki siyasal İslamcı hareket olarak Millî Görüş ile kalkınma arasındaki ilişkiye değinen birden çok tez çalışmasına rastlanılmıştır. Bununla birlikte kalkınma kavramının kavramsal açıdan modernleşme ve ilerleme düşüncesiyle ve tarihsel olarak sömürgecilik, Keynesyen ekonomik model ve iktisat bilimine dayandırılması, Millî Görüş Hareketi'ndeki kalkınma söyleminin sosyalist ve kapitalist kalkınma modelleriyle karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesi ve Millî Görüş Hareketi'nin kalkınma söyleminin değişim evresinin bir arada ve ilintili olarak inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanılmaması, tezin özgün yönünü oluşturmaktadır.

Tez çalışması, konunun araştırılması, literatür taraması ve teknik açıdan sorunların giderilmesine kadar yaklaşık on iki (12) ay sürmüştür. Bu süreçte konuya ilişkin literatür taraması, teknik ortamın hazırlanması, elektronik ve basılı yayınlardan faydalanılarak tez çalışması tamamlanmıştır. Bu süreçte benden hiçbir desteğini esirgemeyen, büyük bir sabırla yanımda olan aileme teşekkür ediyorum. Yine tez çalışması öncesinde ve sonrasında ilgisini ve desteğini eksik etmeyen, tezin her bir noktasıyla ilgilenen değerli danışmanım, hocam, öğretmenim Dr. Öğr. Üyesi

Aysun YARALI AKKAYA'ya teŖekkürümü borç bilirim. Tez jüri üyesi Doç. Dr. Armağan ÖZTÜRK'e ve Dr. Öğr. Üyesi Zehra YILMAZ'a katkılarından dolayı teŖekkür ediyorum. Tez yazım sürecinde içerik yönünden katkılar sağlayan ve bu süreçte desteklerini sunan değerli arkadaşlarım Dicle Özkaplan ve Selim Bozdoğan'a ayrıca teŖekkür ediyorum.

GİRİŞ

20. yüzyılda siyasal ve sosyal bilimler alanında en çok tartışılan kavramlardan biri, hiç şüphesiz kalkınmadır. Kalkınma, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşması amacıyla ilk olarak söylem alanı buldu. Ancak kalkınma salt ekonomi bilimine ve bu bilim dalına ilişkin bir kavram olmanın ötesinde tarihsel, felsefi, politik ve sosyolojik değerler yüklüdür. Her tarihsel dönem ve bu tarihsel sürecin maddi koşulları kendine özgü düşünce ve kavramlar oluşturmuş ve oluşturmaktadır. Bir kavram ve düşünce olarak "kalkınma"nın da benzer tarihsel, kavramsal ve kuramsal temelleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümünde kalkınma kavramının tarihsel süreçte ortaya çıkışı ve evrimi ile birlikte kavramsal ve kuramsal açıdan incelenmiştir. Tarihsel olarak Eski Yunanca'ya dayanan kalkınma kavramının ilke kullanım biçimi "ilerleme" kavramının karşılığı olan *epidopis* ve *prokope* gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Ortaçağ'da teolojik bağlamda mükemmelliği ifade eden ilerleme kavramı, modern zamanda tarihsel gelişme, çağın ilerisinde olma anlamındadır. Kalkınma kavramının "ilerleme" kavramı ile olan ilişkisi bu noktada ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kalkınma kavramı, anlam-bilimsel olarak "ileride olmak", "gelişmiş" ve "çağdaş olmak" anlamında kullanılmıştır. Buradan hareketle kalkınma kavramının aynı zamanda gelişme ve modernleşme kavramlarıyla ilintili olduğu sonucuna varılmaktadır. Ekonominin bir bilim olarak ortaya çıkmasıyla birlikte "ilerleme", daha çok gelişme ve büyüme kavramlarıyla eşanlamlı olacak biçimde kullanılmıştır. "büyüme" ve "gelişme" kavramları sosyal bilimler açısından daha çok ekonomik süreçlere ilişkin nicel ve nitel değişimleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Modernleşme ise toplumsal olana ilişkin değişim, gelişme ve ilerlemeyi kapsamaktadır. İkinci Dünya Savaşı öncesine ilişkin daha çok kullanım alanına sahip bu kavramlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni-sömürgecilik hareketleriyle birlikte "kalkınma" kavramının kuramsal ve tarihsel arka planını oluşturmaktadır. Ancak kalkınma kavramının, kendisinden önceki söz konusu kavramları hem içermesi (kapsaması) hem de bu kavramlardan farklı olarak ideolojik bir tarzda var olması, kavramı içerik olarak daha kompleks hale getirmiştir.

Kalkınma, daha çok ileri kapitalist ülkeler tarafından tanımlanan ve geri kalmış, az gelişmiş sömürge ve yarı-sömürge toplumları için geçerli bir süreçtir. Nitekim az gelişmiş toplumların “kalkınması” sorunsalı İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra farklı bir tarzda uygulanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası süreç, aynı zamanda az gelişmiş toplumlar, “bağımsızlık” ve sömürge durumundan kurtulması mücadelesinin tarihidir. Bu bağlamda hem kalkınma düşüncesinin yaygınlaşması hem de “bağımsızlık” mücadelesinin aynı tarihsel döneme denk gelmesi her iki olgunun eklemlenmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim az gelişmiş ülkelerdeki birçok siyasal hareket Batı karşıtlığı düzleminde söylem ve kuram geliştirmişlerdir ve bu süreçte –özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra- kalkınma düşüncesi, kurtuluş hareketlerinin temel söylemi olmuştur. Türkiye’de de hem sağ hem de sol, Tanzimat’la başlayan sömürge ve bağımlılık sorunsalına karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmışlardır. Türkiye’de Osmanlı’dan günümüze Batı sömürgecilik politikalarına karşı “kalkınma” söylemi ile 1960’lardan sonra Milli Görüş Hareketi ile İslamcı düşünce siyasal alanın en etkili muhalif hareketi olmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümünü teşkil eden Türkiye’de İslamcı düşüncenin tarihsel gelişimi ve siyasallaşma süreci, Batı karşıtlığı ve kalkınma olgusu temelinde ilerlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat’la başlayan Batılılaşma/modernleşme hareketlerine karşı ortaya çıkan İslamcı düşünce, İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile beraber etkin bir siyasal ideoloji ve hareket olmuştur. Osmanlı siyasi tarihinin en etkili akımlarından biri olan İslamcılık, ilk olarak modernleşme süreciyle birlikte Yeni Osmanlı Hareketi içerisinde ortaya çıkmıştır. İslamcılığın bir ideoloji ve siyasal hareket olarak ortaya çıktığı bu tarihsel süreç, aynı zamanda İmparatorluğun çökmeye başladığı, milliyetçilik ve ulu-devlet düşüncesinin hızla yayıldığı ve kapitalist üretim tarzının yeni üst yapı biçimlerini ürettiği yeni bir tarihsel dönemdir. İmparatorluğu çöküşten kurtarma amacı içerisindeki üç temel akımdan biri olan İslamcılık, II. Abdülhamid döneminde resmi devlet politikasının ideolojik arka planını oluşturmuştur. Cumhuriyet döneminde Kemalist-laik devrimlerle birlikte pasifize edilen İslamcı düşünce ve hareketler, 1960’lı yıllara

kadar pek varlık göster(e)memiştir.¹ Ancak bu durum İslamcı düşüncenin son bulduğu anlamına gelmemektedir; tam tersi modernleşme-Batılılaşma hareketlerine yönelik reaksiyonun altyapısını oluşturmuştur. 1960'lı yıllarında sonunda Necmettin Erbakan önderliğinde siyasal hayata “maddi ve manevi” kalkınma söylemi iddiası ile giren Siyasal İslamcı hareket olarak Milli Görüş, cumhuriyet döneminde uygulanan laik reform ve devrimlerin bir reaksiyonu ve Yeni Osmanlı Hareketi ile başlayan İslamcı düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal İslam, Milli Nizam Partisi ve Milli Selamet Partisi ile birlikte maddi ve manevi kalkınmayı gerçekleştirerek, bağımsız ve gelişmiş bir ülke olma iddiası taşımaktadır. 1980 Askeri Darbesi’den sonra kurulan Refah Partisi, benzer şekilde maddi ve manevi kalkınmanın bir amacı olarak Adil Düzen söylemi çerçevesinde kalkınma düşüncesi şekillendirmişlerdir. Çalışmamızın üçüncü bölümünü meydana getiren Milli Görüş Hareketi’nde kalkınma söylemi, siyasal, ekonomik ve toplumsal olgularla ilintili şekilde incelenecektir. Milli Selamet Partisi ve Milli Nizam Partisi pratiğinde maddi ve manevi kalkınma, Refah Partisi döneminde Adil Düzen söylemiyle alternatif kalkınma modeli öne sürülmüştür. Ancak 28 Şubat post-modern darbe ile arka plana itilen Siyasal İslamcı hareket Fazilet Partisi ile tekrar siyasi hayata girmesine karşın pek varlık göstermemiştir.

Çalışmamızın tamamı kuramsal konulardan oluşmasından dolayı nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tezin konusunun tarihsel temellere dayanması geçmişe ait bilgi ve belgelerin toplanmasını zorunlu kılmıştır. Verilerin toplanması sürecinde internet ortamından yerel ve yabancı dilde yazılmış kaynaklar taranmıştır. Çalışmanın özgün olması açısından alanda yazılan tezler de taranmıştır. Bununla birlikte çalışmamızın siyasi partileri araştırma konusu edinmesi, siyasi partilerin parti program ve tüzükleri, kongre ve basın açıklamaları dikkate alınmış ve incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmada, Milli Görüş Hareketi dışındaki diğer

---

¹ Ancak bu durum, İslamcı düşüncenin Cumhuriyet döneminde hiçbir varlık göstermediği anlamına gelmemektedir. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte –özellikle tek parti döneminde- İslamcı düşünce sindirilmeye çalışılmış olsa bile yayıncılık faaliyetleriyle toplumsal düzlemde varlık göstermiştir. 1960’a kadar İslamcı düşünce Eşref Edip’in *Sebilürreşad* (1882-1971), Said Nursi’nin *Risale-i Nur* (1876-1960), Nurettin Topçu’nun *Hareket* (1909-1975) ve Necip Fazıl Kısakürek’in *Büyük Doğu* (1905-1908) dergisi yayıncılık faaliyetleriyle varlığını sürdürerek (Subaşı, 2005: 222) 1960’lı yılların sonunda belirginleşen Milli Görüş Hareketi’nin ortaya çıkmasına kaynaklık etmişlerdir.

İslamcı gruplar hareketler ile Said Nursi ve Fethullah Gülen gibi politik öznelere araştırmanın dışında tutulmuştur.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kalkınma kavramı, tarihsel olarak İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı alt başlıkta incelenmiştir. Kalkınmanın kavramsal kısmı ise ilerleme, büyüme, gelişme ve modernleşme kavramı bağlamında incelenmiştir. Kuramsal kısımda iki ayrı düşünce olan W. W. Rostow'un modernleşme kuramı teorisi ile Paul Baran'ın Bağımlılık kuramı incelenmiştir. İkinci bölümde, Türkiye'de İslamcı düşüncenin ortaya çıkışı, siyasallaşması ve tarihsel gelişimi incelenmiştir. Tarihsel gelişim sürecinde İslamcılık, 1960'lı yıllardan sonra Milli Nizam Partisi'nin kurulmasıyla Türkiye siyasi tarihinde özellikle maddi ve manevi kalkınma söylemi ile modern bir hareket olmuştur. Milli Nizam Partisi ile başlayan Necmettin Erbakan önderliğindeki Milli Görüş Hareketi, Batı karşıtlığı, Türkiye merkezli İslami düşünceden hareketle bir kurtuluş hareketi olarak bu geleneği 2000'li yılların başlarına kadar sürdürmüştür. Milli Görüş Hareketi geleneği temelinde kurulan siyasi partilerin kalkınma söylemi kendine içkin bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda Üçüncü ve son bölümde ise Siyasal İslamcı hareket olan Milli Görüş Hareketi'nde kalkınma söylemi tartışılmıştır. İlk olarak Milli Nizam Partisi döneminde azgelişmişlik ve sömürgecilik olgusundan hareketle maddi ve manevi kalkınma söylemi ifade edilmiştir. Manevi kalkınmanın maddi kalkınmanın temelini oluşturduğu, manevi kalkınma ile birlikte çağın gereklerine uygun –ya da modern- bir İslami birey 'yaratma' nosyonuyla maddi kalkınmanın ahlaki temelini oluşturmak ve bu sayede ağır sanayi hamlesi ile maddi kalkınmanın gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Maddi ve manevi kalkınma söylemi Milli Nizam Partisi'nden sonra kurulan Milli Selamet Partisi'nde devam ettirilmiştir. Milli Selamet Partisi ile aynı zamanda uygulama alanı bulan kalkınma söylemi 1980'den sonra kurulan Refah Partisi ile birlikte Adil Düzen söylemiyle 1990'lı yıllarda uygulanan neoliberal ekonomi politikalarına alternatif bir düşünce ve proje olmuştur. Adil Düzen, içerik olarak ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel kategorileri barındıran ve sosyalizm ile kapitalizm karşıtlığı temelinde alternatif bir kalkınma modeli içermekteydi. 28 Şubat süreci ile kapatılan Refah Partisi'nin yerine Fazilet Partisi kurulması, Milli Görüş Hareketi için aynı zamanda hem değişim hem de

bölünmenin bir ifadesiydi. Nitekim daha önce sosyalizm ve kapitalizm eleştirisi üzerine inşa edilen kalkınma söylem, Fazilet Partisi döneminde yerini, dönemin temel devlet politikası olarak benimsenen neoliberal ideolojiyle uzlaşmış bir kalkınma söylemine bırakmıştır. Fazilet Partisi ile birlikte maddi ve manevi kalkınma ile Adil Düzen söyleminin tamamen terk edildiği, bunun yerine “sürdürülebilir kalkınma” söylemi çerçevesinde yeni ve uzlaşmacı bir söylem geliştirilmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Milli Görüş Hareketi, kalkınma söylemi ile modern bir hareket olarak tarihsel süreçte siyasi ve ekonomik koşulların dinamizmi sonucunda farklılaşmış ve son kerte de neoliberalizm ile uzlaşan ve hatta neoliberalizmi benimseyen bir hareket olmuştur.

1. TARİHSEL, KAVRAMSAL VE KURAMSAL OLARAK KALKINMA

Tarihsel olarak kalkınma kavramı, ilk defa II. Dünya Savaşı sonrasında dönemin Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D.) başkanı Harry S. Truman tarafından ‘azgelişmişlik’ kavramı temelinde kullanılmıştır. Kavram, ‘azgelişmiş’ ülkelerin ilerlemesi, refah seviyesine ulaşması, gelişmesi, büyümesi ve modernleşmesi anlamında ifade edilmiştir. Dolayısıyla kalkınma kavramının temelinde azgelişmişlik olgusunun var olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, kalkınma kavramının tarihselliğinden bahsederken, ‘kalkınma’ kavramını İkinci Dünya Savaşı Öncesi ve 2. Dünya Sonrası biçimde kategorize ederek inceleyeceğiz ve ilk olarak ilerleme, büyüme, gelişme ve modernleşme kavramlarının tarihselliği ve anlamı üzerinde duracağız. Daha sonra ‘kalkınma’ kavramının tarihsel olarak gelişim evresini irdeleneceğiz.

İkinci olarak, kalkınma kavramı anlam-bilimsel olarak incelenecektir. Zira kalkınma kavramı salt iktisat ile ilintili bir kavram olmayıp, aynı zamanda felsefi, sosyal ve siyasal içerikli olduğu açıktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde kavram, kendi başına bir anlamı olmayıp, farklı disiplineler ile ilgilidir.

Son olarak kalkınma ile ilgili kuramsal tartışmalara yer verilecektir. Kalkınma kuramlarından ilk olarak W. W. Rostow’ un kalkınma teorisi ele alınacaktır. *İktisadi Gelişmenin Aşamaları* eserinde Rostow, kalkınmayı beş temele aşamaya ayırır ve klasik bir liberal kalkınma modeli önerir. Buna karşın Marksizm’in emperyalizm teorisi bağlamında kalkınmayı ele alan Paul Baran’ın eleştirel biçimde ele aldığı kalkınma kuramı irdelenecektir.

1.1.Kalkınma Kavramının Tarihsel Arka Plânı

Kalkınma kavramı tarihsel olarak incelendiğinde iki kategoriye ayırmak mümkündür. Kalkınma kavramının İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın bir biçimde kullanılmasına karşın daha önce de farklı anlamlara gelebilecek biçimlerde

kullanılmıştır. Bu bağlamda kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı öncesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrası olmak üzere kategorize etmek ve incelemek mümkündür.

1.1.1. İkinci Dünya Savaşı Öncesi Kalkınma Kavramı

Her tarihsel dönem içinde bulunduğu koşullar sonucunda kendine özgü kavramlar üretir veya var olan kavramlara, yeni bir içerik ve anlam yükler (Timur, 2004: 111). Kalkınma kavramı tarihsel süreç içerisinde, farklı anlamlara gelebilecek şekilde kullanılmıştır. “İlerleme”, “büyüme”, “gelişme” ve “modernleşme” gibi kavramlar, kalkınma ile özdeş olacak şekilde kullanılmıştır. Zira kalkınma, yeni bir kavram olup, etnosantrist ilerleme düşüncesinin ve sınırsız büyüme paradigmasının yeni koşullarda aldığı başka bir varyasyonu (Başkaya, 2005: 17). Dolayısıyla bu bölümde kalkınma kavramından bahsetmeden önce “ilerleme”, “büyüme”, “gelişme” ve “modernleşme” gibi kavramlardan bahsedeceğiz.

1.1.1.1.İlerleme

Rainhart Koselleck, “*İlerleme*” adlı eserinde, ilerleme kavramını Antik Yunan dönemine dayandırır ve sözlük anlamıyla “ilerlemek” (Fortschreiten) ya da “ilerleme”yi (Fortschritt) biçiminde ifade edilen kelimelerin çok sık biçimde kullanıldığını belirtir (Koselleck, 2007: 23). Kavram, yine Antik Yunan’da özne biçimde, IV. yüzyıl başlarında *epidosis* (artma, büyüme) sözcüğü hâkim biçimde kullanılmıştır, daha sonra ise buna *prokope* (ilerleme, gelişme) sözcüğü eklenmiştir (Koselleck, 2007: 23). Koselleck gibi Robert Nisbet de “ilerleme” kavramını Grek ve Roma döneminde ortaya çıktığını ve ilk örneklerini Hesiodos, Xenophanes, Protogoras, Platon, Aristoteles, Lucretius ve Seneca gibi düşünürlerin eserlerinde görüldüğünü iddia eder (Nisbet’ten akt. Salgar, 2015: 312).

Orta Çağ’da ise “ilerleme”, teoloji(dinsel) alanda kullanılmış ve bu dönemde Hıristiyanlık öğretileri çerçevesinde temsil edilmiştir (Koselleck, 2007: 36). Zira Ortaçağ’da entelektüel faaliyetinin merkezinde din olduğu için, dönemin düşünce ve

kavramları din ile ilişkili olarak üretilmiştir (Salgar, 2015: 316). Bu durumda Antik Yunan'daki *profectus*, Ortaçağ'da sürekli değişen, dinamik bir yapıya sahip tarihsel-teolojik anlamda kullanılmıştır (Koselleck, 2007: 43). Ortaçağ'daki *profectus* kavramı, bir “mükemmellik”i belirtir ve bu “mükemmellik” Tanrı'ya aittir (Koselleck, 2007: 55). Ortaçağ'dan Modern Çağ'a kadar olan süreçte *profectus* kavramı yerini *progress* kavramına bırakır ve kavram Ortaçağ'da kullanılma biçiminden farklı olarak, dinden arındırılmış ve geleceğe yönelik bir anlam kazanmıştır (Koselleck, 2015: 49). Bu durumda “ilerleme” kavramı dünyevi alandan uzaklaştırılmış, 18. yüzyılda *improvement*, *advancement*, *progress* gibi “gelişme” ve “büyüme” ve “ileriye gitme” anlamına sahip olmuştur (Koselleck, 2007: 70). Kapitalist üretim ilişkilerinin henüz egemen olmadığı bir düzlemde ilerleme, *progress* veya *progres* kavramı sıklıkla kullanılmıştır (Başkaya, 2005: 22). “İlerleme” kavramı “ileriye doğru gitme”, “gelişme” vb. anlamlar içermesi dolayısıyla, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi ile birlikte kavram, siyasal, sosyal ve ekonomi gibi alanları kapsayacak biçimde ve aynı zamanda bilimsel alanda da kullanılır olmuştur. Bu durumda “ilerleme” kavramı, ideolojik bir form halini alır (Koselleck, 2007: 111-112) ve Avrupa'da ilerleme bir düşünce haline dönüşerek ideolojik bir güç olarak piyasa ve çağdaş devletin savunuculuğu noktasında kullanılır (Sbert, 2007: 338). Hız kesmeyen bilimsel gelişmeler, sanayi kapitalizminin gelişmesine, dine olan inancın sarsılmasına, ‘pozitivizm’ ya da ‘bilimcilik’ olarak adlandırılan yeni bir düşüncenin ortaya çıkmasına neden oldu (Harman, 2016: 175) ve “ilerleme” kavramı bilimsel gelişmeleri ifade etmek için kullanılmaya başlandı.

19. yüzyılda “ilerleme”, birçok disiplin içerisinde öncül bir yer teşkil eden bir kavram oldu (Koselleck, 2007: 99). Özellikle teknik alanında meydana gelen gelişmeler, ilerleme kavramına yeni bir anlam, yeni bir boyut kazandırdı. “İlerleme”, 19. Yüzyıldan itibaren teknik gelişmeler ve endüstrileşme ile eş değer tutulmuş ve bilimsel gelişmelerin insanlığın maddi refahı noktasında önemli gelişmeler sağlayacağı, sağlık standartları ve yaşam kalitesinin gelişeceği, siyasal açıdan yurttaşlık ve insan haklarının daha iyi bir aşamada olacağı ve eğitim bakımından da gelişeceği yönünde fikirlerin oluşmasına neden olmuştur (Cevizci, 1999: 455).

“İlerleme” kavramının bir düşünce halini alması, kavrama ideolojik bir form kazandırmıştır.

Sözlük anlamı olarak “ilerleme” kavramı Türk Dil Kurumu’nun Güncel Türkçe Sözlüğü’nde şu biçimlerde ifade edilmektedir:

1. Bulunduğu yerden daha ileriye gitmek, yol almak,
2. Daha güçlü, daha etkili duruma gelmek,
3. Daha iyi, daha yüksek düzeye, aşamaya erişmek, gelişmek, terfi etmek, terakki etmek.

Orhan Hançerlioğlu *Felsefe Ansiklopedisi* kitabında “ilerleme” kavramını hakkında “...daha yüksek aşamaya gitme” biçiminde tanımlar ve devamında ise şunları söyler: “... İlerleme, doğal ve zorunlu bir süreçtir. Doğa, her an, daha yüksek aşamaya doğru zorunlu olarak ilerler. Toplum da, doğa gibi, zorunlu bir evrim içindedir... İlerleme, nesnel bir süreçtir ve üretim güçlerindeki ilerleme, tüm tarihsel-toplumsal ilerlemenin ölçütüdür (Hançerlioğlu, 1976: 48-49)”.

Bu bağlamda “ilerleme”, doğa, toplum ve ekonomi ile ilintili bir kavram olarak açıklanır. Neil Foulkner (2016: 48), *Marksist Dünya Tarihi* adlı eserinde “ilerleme”yi tekniğin gelişmesi temelinde inceler ve kavramı “doğanının daha iyi denetlenmesini mümkün kılan, emek üretkenliğini arttıran ve insan ihtiyaçlarının kullanılabilir ekonomik kaynakları çoğaltan bilgi birikimi” şeklinde tanımlar. Bu tanımdan hareketle “ilerleme” kavramı, bilimsel teknik gelişmeler ve ekonomi temelinde açıklar. Bu bağlamda, “ilerleme” kavramı, tarihsel süreç içerisinde normatif ve değerlerle yüklü bir kavram olması (Salgar, 2015: 321), kavramın tarihsel koşullara göre anlam içermesine yol açmıştır.

“İlerleme” kavramı, genel olarak belirli bir aşamaya geçme, ekonomik, siyasal ve sosyal alanda iyiye doğru gitme ve yenilikler yapma biçiminde ifade edilir. Bu ifadeden hareketle, “ilerleme” kavramı ile yakından ilgili olan diğer kavramlar ise “büyüme ve gelişme”dir.

1.1.1.2.Büyüme ve Gelişme

“Büyüme” ve “Gelişme” kavramları, farklı ancak birbirleriyle ilintili ve aynı zamanda en yakın iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. “büyüme” ve “gelişme” kavramları, çeşitli bilimsel alanlarda farklı biçimlerde ifade ediliyor olsa da daha çok iktisadi alanında kullanılan kavramlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, çalışmamızın sınırını, büyüme ve gelişme kavramlarını incelerken iktisadi alan ile sınırlı tutacağız.

Liberal teoride büyüme, Adam Smith düşüncesine dayanır. 18. Yüzyılın sonlarından 19. Yüzyılın başlarına kadar kapitalist üretim tarzının geliştiği döneme paralel gelişen ve ‘Klasik Büyüme Teorisi’ biçiminde adlandırılan bu teorinin temel problemi, ekonomik büyümenin nasıl olacağı ile ilgiliydi. Smith, büyümenin temel dinamiklerini ekonomideki içsel nedenlerden kaynaklanan işbölümünün gelişmesine dayandırır ve iktisadi büyümenin süreklilik arz ettiğini savunur (Atılğan ve Köksal, 2010: 367). Dolayısıyla Smith’in düşüncesinde “büyüme”, süreklilik gösteren bir gelişmedir. İşbölümü, yalnızca uzmanlaşma gibi yararlı etkisi ortaya çıkarmakla kalmamakta, aynı zamanda tasarruf ve yeni makinelerin icat edilmesini (Selik, 1973: 193), dolayısıyla üretim hacmindeki artışa da neden olmaktadır. Bu anlamda, Smith’in büyüme teorisinde, emeğin verimliliğini işbölümü belirlemekte, gelişen işbölümü ise teknolojinin gelişmesini sağlar ve buna bağlı olarak da verimlilik artışı, sermaye birikimi ve kâr oranlarındaki artışın –yani rantın- düşmesini engelleyerek büyümeye neden olur (Atılğan ve Köksal, 2010: 367). Kavramsal açıdan “büyüme”nin, toplam üretim ve kişi başına düşen gelirdeki artış olarak tanımlanmasının temeli Klasik Büyüme Teorisi’ne dayanır. Bu bağlamda klasik büyüme teorisine göre “büyüme”, nüfus gelişimine bağlı kişi başına düşen gelir düzeyi olarak tanımlanabilir (Parasız, 1997: 29).

İlk olarak “Büyüme” kavramı, anlam-bilimsel olarak Orhan Hançerlioğlu *Ekonomi Sözlüğü*’nde şöyle ifade eder:

Gelir ve üretim artışı... Toplumcu ekonomi dilinde *büyüme* deyimini niceliksel artışları dile getirdiği gibi niteliksel artışları da dile getirir. Toplumcu ekonomi dilinde *ekonomik gelişme*’nin niceliksel yanına *ekonomik büyüme* ve

niteliksel yanına *toplumsal gelişme* denir. Anamalcı ekonomi dilinde ise büyüme, *ulusal gelirin çoğalması* olarak tanımlanır... Ekonomik büyüme ile toplumsal gelişme birbirlerine sıkıca bağlıdır (Haçerlioğlu, 1993: 42).

Paragrafta büyüme salt niceliksel ve ekonomi bağlamında değil, aynı zamanda toplumsal alanı da kapsayacak biçimde tanımlar ve gelişme ile eşdeğer anlama gelecek şekilde ifade edilir. Batı kökenli dillerde söz konusu kavram: *Growth, crossiance, wachstum* vb. anlamlara gelir (Haçerlioğlu, 1993: 42). Ekonomi biliminde büyüme, mal ve hizmet üretim kapasitesindeki artışlar şeklinde tanımlanır. Bu bağlamda ekonomik büyüme, reel gayri safi milli hasıladaki (GSMH)² artış, yani toplam üretimin artış değerini ifade eder (Parasız, 1997: 4). “Büyüme” kavramı gibi “gelişme” kavramı da GSMH’deki artış ile ölçülmektedir. Ancak ‘gelişme’, GSMH’deki artışın yanı sıra niteliksel ve yapısal bazı değişikliklerin meydana gelmesi demektir (Stanford, 2013: 265). Bu bağlamda Stanford (2013: 265-266), “gelişme”nin meydana gelebilmesi için şunları sıralar:

1. Sermaye birikimi; daha çok üretim araç ve gereçlerin kullanımı, daha üretken bir ekonomi ve buna bağlı olarak daha fazla mal ve hizmet üretimi demektir.
2. Bilgi ve beceri olması için yatırım yapma; gelişmenin daha verimli bir şekilde olabilmesi, iyi eğitim almış ve donanımlı işçilerin olması gerekir.
3. Sektörler arası dengeyi sağlama; özellikle nüfusun daha dengeli olabilmesi için tarım, sanayi ve hizmet sektörü arasında dengeli bir dağılımın olması gerekir.
4. Kurumsal gelişme ve siyasal istikrar; ekonomik gelişmenin ön koşullarında biri, hukuk sisteminin düzenli olması, parlamentonun işlevsel olması ve bunlara bağlı kurumların gelişkin, istikrarlı ve yolsuzluklardan arındırılmış olması, ekonomik gelişmenin bir diğer koşuludur.
5. Yukarıda bahsedilen dört koşulun gerçekleşmesi, gelirlerin artmasını sağlar; bütün bunların bir araya gelmesi, üretken bir ekonomi ve GSMH’da artış meydana gelir. Bu bağlamda hızla ‘gelişen’ bir ekonomik yapı meydana gelir.

---

² Gayri Safi Millî Hâsıla (GSMH), bir ülkede bir yıl içerisinde toplam üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesidir (Erden, 2013: 4).

Dolayısıyla “gelişme” nicel olarak değimi ifade etmesinin yanı sıra nitel olanı da ifade eder ve “büyüme” kavramı ile hemen hemen aynı anlamı ifade etmektedir. Ancak ekonomik gelişmenin meydana gelebilmesi için yapısal değişimlerin meydana gelmesi gerektiği gibi nicelik bakımından değişmesinden ziyade nitelik olarak değişimi ifade eder (Erden, 2013: 4). Diğer bir fark da ekonomik gelişmenin azgelişmiş ülkeler için kullanılıyor olmasıdır (Hançerlioğlu, 1976: 202-203). “Büyüme” bütün ülkeler için zorunlu bir gerçeklik olmasına karşın “gelişme” azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için söz konusu ve yapısal değişimleri içermesi bakımından “büyüme” kavramı ile farklılaşmaktadır (Erden, 2013: 4). Bütün bu farklılara rağmen her iki kavram da hemen hemen aynı anlama gelebilecek biçimde kullanılmasının yanı sıra ekonomik gelişme modernleşme, sanayileşme ve ekonomik kalkınma kavramları ile yakın anlama gelebilecek biçimde kullanıldığı söylenebilir (Erden, 2013: 3). Bu nedenle kavramsal olarak konuya açıklık getirmemiz açısından modernleşme kavramını anlam-bilimsel açıdan inceleyerek esas konumuz teşkil edecek olan kalkınma kavramından bahsedeceğiz.

1.1.1.3.Modernleşme

Etimolojik olarak “modern” kavramı, Latince bir kelime olan *modo*(son zamanlar, şimdi)’dan türetilen *modernus* kelimesine dayanır (Cevizci, 2005: 1178). Tarihsel olarak kavram M.S. 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nin iki ayrı dönemini (Paganizm’den Hıristiyan’lığa geçiş süreci) ayırt etmek için kullanılır (Demirhan, 2004: 17). Bu kullanıma göre, eski dünya –yani pagan dünyası- karanlık, putperest bir dönemi temsil ederken, yeni dünya olan ve İsa’nın doğumu ile başlayan Hıristiyanlık, ‘yeni olan’ı temsil eder. Bu bağlamda “*modernus*” kavramı, köken itibarıyla “*antiquus*”un (eskinin) aleyhine, şimdiki zamanı ifade edecek şekilde Ortaçağ’a kadar kullanıldı (Cevizci, 2005: 1178). Ortaçağ’da “*modernus*” kavramı yerine yine aynı kökene sahip, ancak içerik bakımından farklı olan, kutsal olmayan her şeyi pejoratif değerlendiren bir anlamda kullanılmaya başlandı (Cevizci, 2005: 1178). Avrupa’da başlayan ve bir dizi değişim meydana getiren Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte kavram günümüz “*modern*” dediğimiz biçimde üretildi. Bilimsel, teknik, felsefî, siyasal ve sanatsal alandaki gelişmeler, kendine özgü

kavramlar üretti ve bunlardan biri de “modern” kavramı olduğunu söyleyebiliriz. Aydınlanma ile rasyonel düşüncenin ön plâna çıkması, insan aklının daha özgür bir biçimde kullanılmasına olanak sağladı. Bilimsel gelişmeler, “modernus”tan “modern”e geçiş yaparken, bu değişimin esas dinamiğini oluşturmuştur ki bu genel anlamda ilerleme olarak ifade edilir (Demirhan, 2004: 23). Geçiş sürecinde meydana gelen feodalizmin yıkılması, özel mülkiyetin gelişmesi, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi olaylar, “modern” olana geçişi belirleyen temel etkenlerdir. Özellikle burjuva sınıfının önemli etkiye sahip olduğu bu süreçte, üretim tarzının değişmesi ve buna bağlı olarak bütün bir sistemin –hem kurumsal hem de kuramsal anlamda– altüst oluşu demektir. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto* kitabında söz konusu süreç hakkında şunları ifade eder:

Sanayide o zamana kadarki feodal veya lonca yapılı işletme tarzı, yeni pazarlarla büyüyen talebi karşılamaz oldu. O yapıların yerini manüfaktür aldı. Sanayi orta kesimi, lonca ustalarını bir kenara itti; işin değişik korporasyonlar arasında bölünmesi, işin her bir atölyenin kendi içinde bölünmesi önünde yitip gitti.

Ama pazarlar sürekli büyüyor, talep sürekli yükseliyordu. Manüfaktür de yetmez oldu. İşte bu noktada buhar ve makineleşme, sanayi üretimine devrim getirdi. Manüfaktürün yerini modern büyük sanayi alırken, sanayi orta kesiminin yerini de endüstri milyonerleri, tüm sanayi ordularının patronları, modern burjuvazi aldı.

Büyük sanayi, Amerika’nın keşfinin hazırladığı dünya pazarını oluşturdu. Dünya pazarı ise, ticarete, gemiciliğe, kara ulaşımına ölçsüz bir gelişme sağladı. Bu da yine sanayiye geliştirici etki yaptı ve sanayinin, ticaretin, gemiciliğin, demiryollarının genişlemesi ölçüsünde burjuvazi gelişti, sermayesini arttırdı, ortaçağdan kalma tüm sınıfları geriye itti (Marx ve Engels, 2012: 43).

Paragrafta maddi üretim tarzında meydana gelen değişimlerin siyasal ve toplumsal alanda yaratmış olduğu etkiler anlatılır. Sanayi Devrimi, kendinden önceki yapıları yıkarak, teknik alanda meydana gelen değişimler aracılığıyla küresel ölçekte değişimler yaratmıştır. Değişimin temel dinamiği olan maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam tarzı sürecini de koşullandırmıştır (Marx, 2011: 39). Ayrıca Avrupa’daki devletlerin sömürgelerini arttırdığı, sosyal, kültürel ve siyasal alanda gelişmelerin yaşandığı bu dönemde, entelektüel alanda meydana gelen ilerlemeler var olan yapıyı daha sistematik hale getirdi ve yaygınlaştırdı. Bu bağlamda “modern” kavramı, Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar düzleminde değerlendirildiğinde, ekonomik

örgütlenme ve burjuva devletine dönüşümü (Cevizci, 2005: 1178) belirtmekte ve aynı zamanda modernlik biçiminde de ifade edilmektedir. Marshall Berman, modern olmanın, dünyanın her yerinde yaşanan bir deneyim tarzını; etnik, sınıfsal, ulusal, coğrafi, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçişi; sürekli bir biçimde ve paradoksal olarak bir bölünmüşlük, çelişki ve mücadele içinde yaşamak (Berman, 2013: 27) olarak açıklar.

“Modern” sözcüğünün, siyasal (en çok da ideolojik) anlamda kullanımı Fransız Devrimi’nden sonra belirgin olarak görülür. Immanuel Wallerstein (2005: 18-19)’e göre “1789 Fransız Devrimi’nin tarihte iki önemli sonucu vardı: Birincisi, politik değişimin istisnai ya da tuhaf bir şey olmadığı tam tersi süreklilik gösteren bir durum olduğuydu, ikincisi, “egemenliğin” bir monarkta ya da yasa yapıcı bir mecliste olmadığı, rejimin meşruiyet kaynağı olan “halk”ta olduğuydu”. Bu bağlamda “*modern*” kavramı, mevcut ve yakın döneme ait ya da özgü; mevcut ya da yakın zamanı nitelendiren şey; çağdaş; eski ya da antik olmayan; geleneksel tarz ya da üslupların reddi anlamına gelir (Demirhan, 2004: 17). Dolayısıyla “*modern*” sözcüğü etimolojik açıdan Batı (Avrupa) merkezli, ekonomik, siyasal, kültürel ve teknolojik değişim ve dönüşümleri kapsayan bir kavramdır.

Bir düşünce formu biçiminde “*modern*” kavramı “modernizm” ve “modernleşme” olarak ifade edilmeye başlandı. Belirli bir düşünce sistemini anlatmak için “modernizm”; ‘modern olana’ giden süreç “modernleşme” olarak kullanılır. Ahmet Cevizci’ye göre modernizm kavramı şunu ifade eder:

Bir inanç sistemi ya da öğreti bütününe değişen koşullara uyarlama eğilimi ya da hareketi. Özel olarak da, Batı’da 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Kilise’nin teolojik öğretisiyle toplum teorisini, kentleşme ve endüstrileşmenin, geleneksel otoritenin çöküşü ve liberal/demokratik düşüncelerin yükselişinin ve nihayet modern bilimin etkisiyle dünya görüşünde vuku bulan değişmelerin sonucu olan yeni toplumsal ve politik koşullara uyarlamayı amaçlayan tavır, harekettir (Cevizci, 2005: 1184).

“Modernizm” sözcüğü, yeni olanı geleneksel olan ile tercih etme, yerleşik ve alışılmış olanın dışında yeni ortaya çıkanı tercih etme eğilimi veya düşünce tarzı olarak tanımlanır (Cevizci, 2005: 1184). “Modernleşme” ise, “eski ve geleneksel toplumların modern olmalarına, moderniteye ulaşmalarına imkân veren süreçler için

kullanılan genel terim” (Cevizci, 2005: 1185)dir. Moderniteye geçişi belirleyen dört temel unsur, bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel alanlardaki devrimlerdir (Jeanniere, 2000: 97). Bu dört temel unsuru açıklarsak; siyasi bakımdan modernleşme, katılımcı karar verme sürecini destekleyip güçlendiren parlamenter sisteme geçiş sürecini, kültürel açıdan modernleşme, laikleşme ya da sekülerleşme ve ulusçu ideolojilere bağlılığı, ekonomik açıdan modernleşme, işbölümü ve uzmanlaşmanın artışı, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin kullanımı ve bunların yanında serbest ticaretin sağladığı olanaklardan yararlanmayı, sosyo-kültürel açıdan ise, geleneksel otoritelerin geriletilmesi, kentleşme, okuryazarlık oranında meydana gelen artış (Cevizci, 2005: 1185) sürecidir. Başka bir anlamda ifade edersek, fizik bilimlerinde gerçekleşen gelişmeler, büyük keşiflere ve evreni farklı yorumlamaya; yeni bireyler ortaya çıkaran, toplumsal düzeni alt üst eden, yeni iktidar biçimlerini (örneğin burjuvaziyi) yaratan sanayileşme; nüfus büyüme oranlarında gerçekleşen artışlar ve bunun sonucunda meydana gelen hızlı kentleşme olgusu; gitgide güçlenen ulus-devletler ve bunlara karşı direnen kitlesel toplumsal hareketler ve son olarak da bütün dünyayı etkileyen ve yönlendiren kapitalist dünya pazarında meydana gelen değişim ve dönüşümsel süreçler “modernleşme” olarak adlandırılmıştır (Berman, 2013: 28-29).

“Modernizm” ve “modernleşme” terimlerine ek olarak “modernleşme teorisi”nin de önemli bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Modernleşme Teorisi, Batı-dışı toplumların, sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel geri kalmışlıklarını belirtir, onların Batılı toplumların düzeyine ulaşmasını öngören gelenekten modern olana geçişi esas alan düşünce biçimidir (Cevizci, 2005: 1186). Modernleşme Teorisinin, Batı-dışı –yani Batılı olamayan azgelişmiş- toplumların veya devletlerin, geleneksel yöntemleri terk ederek modern ekonomi kurumları ve teknolojileri sayesinde üretken bir duruma gelmelerini ileri sürer (Giddens, 2012: 1067). Bu bağlamda, Modernleşme Teorisi, azgelişmiş toplumların veya devletlerin gelişmiş Batı toplumların seviyesine ulaşması düşüncesine dayanan Batı merkezli düşüncedir. Bunun bütünsel anlamda yansıması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın biçimde kullanılan “kalkınma” kavramıdır.

1.1.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Kalkınma Kavramı

Kalkınma, yeni bir kavram olmakla birlikte, semantik açıdan Avrupa merkezli ilerleme ideolojisinin, evrim teorisinin, Modernleşme Teorisinin (Başkaya, 2005: 17), azgelişmiş (Batı-dışı) toplumların siyasal, kültürel ve ekonomik ilerlemesini öngören söylemin ifadesidir. Kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı'nda sonra ortaya atıldı ve azgelişmişliğin karşıtı biçiminde, Batı burjuva düşüncesini yansıtıyordu. Bu bağlamda “azgelişmişlik” kavramının analizini yapmak, kalkınma kavramına açıklık getirmek açısından oldukça önemlidir.

“Avrupa'nın batısında ortaya çıkan kapitalist üretim tarzı, gelişip yayılmak için dünyanın diğer bölgelerini etki altına almak durumundaydı. Bu yayılmanın sonucunda, buralardaki ekonomik yapıları, üretim ilişkilerinin ve sınıfsal çıkar ilişkilerini dönüşüme uğrattı. Avrupa dışındaki sosyo-ekonomik formasyonların kapitalist üretimin etki alanına girmesiyle başlayan azgelişmişlik süreci, yaklaşık beş yüzyıllık bir süreçtir” (Başkaya, 1991: 34).³ Dolayısıyla azgelişmişlik kavramının tarihsel kökenleri, beş yüzyıllık ekonomik gelişmelerin bir ürünüdür.

Bugünkü azgelişmişlik olgusu, tarihsel olarak merkantilist döneme kadar uzanır (Başkaya, 1991: 53). 15. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın ortalarına kadar devam eden üç yüzyıllık sürece merkantilist dönem adı verilir ve ticari kapitalizm dönemi olarak da adlandırılır (Selik, 1973: 111). 15. Yüzyılın ortaları aynı zamanda Ortaçağ'ın son dönemleri kapitalizmin de ilk evresinin oluşum aşamasına denk gelmektedir. 16. ve 17. yüzyıllarda kapitalizmin ilk evresinde, burjuva devrimlerinin yaşandığı bir dönemdi ve ticari kapitalizmin (merkantilizmin),

---

³ Samir Amin, kapitalist sistemin 1500'lü yıllardan sonra başlamış ve tarihsel açıdan yeni bir çağın başlangıcı olarak nitelendirir (Amin, 2003: 457-458). Benzer görüş Immanuel Wallerstein'da görülmektedir. Wallerstein, kapitalist üretim tarzının, M.S. 1500 yılında başladığını iddia eder (Wallerstein, 2003: 532). Amin ve Wallerstein'in temel tezi, kapitalist dünya sisteminin 1500 yıl önce başladığını ve kapitalist üretimin kendinden önceki üretim tarzlarından büyük ölçüde farklı dinamikler taşıdığı yönündedir. Ancak kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması ve diğer coğrafi alanlara yayılması hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, modern dünya sisteminin 1500 yıl önce değil, 5000 yıllık bir tarihe sahip olduğunu, farklı üretim formasyonları biçiminde ve süreklilik içerisinde günümüze kadar geldiğini savunur (Frank ve Gills, 2003: 41). Modern dünya sistemi ve kapitalist üretim ilişkileri üzerinde tartışmalar hakkında bkz. (Frank ve Gills, 2003).

Avrupa'nın egemen ekonomik biçimin olduğu bir süreçti (Faulkner, 2016: 135; Tanilli, 2000: 285). Yeni coğrafi keşifler, bilim-teknik alanındaki ilerlemeler, Pazar ekonomisinin küresel ölçekte yaygınlaşması, sömürgeciliğin temel dinamiklerini oluşturdu. Merkantilist dönem boyunca en büyük sömürge alanını ise Amerika ve Afrika kıtaları oluşturdu ve en büyük tahribat bu iki kıtada meydana geldi (Başkaya, 1991: 56). Amerika ve Afrika'nın sömürülmesi ve değerli madenlerin Avrupa'ya taşınması, ticaret burjuvazisinin güçlenmesi, şehirlerde üretim biçiminin değişmesi ve nüfus artışı, merkantilizmin (ticari kapitalizmin) bir sonucuydu. Söz konusu merkantil süreç, sermayenin yalnızca biriktirmekle kalmadı, bunun yanı sıra büyük kâr güdüsüyle toplumun ekonomik ve sosyal yapısını da her türlü değişim uğrattı ve Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinin temel koşullarını oluşturdu (Selik, 1973: 121). Kapitalizmin ilk geliştiği merkezden periferde doğru yayılması, sömürü düzeni şeklinde ortaya çıktı ve her aşamada kapitalist üretim tarzı, gittikçe daha geniş alanları etkisi altına aldı ve “azgelişmiş” bölgelerin bütün yapılarını kendi gelişme stratejilerine göre bağımlı hale getirdiler (Başkaya, 1991: 34). Bu bağlamda “kalkınma” kavramının arkaik temelini oluşturan “azgelişmişlik” olgusunun temelinde Batı kapitalizmi ve sömürgecilik vardır.

Bununla birlikte “azgelişmiş” ve “gelişmiş” ülkeler ayırımı ise, II. Dünya Savaşı'nda sonra daha sık ifade edilir olmuştur (Aren, 1990: 160). Sanayi Devrimi ile birlikte, egemen Avrupa devletleri sömürge alanlarını daha fazla genişletti ve bu II. Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdü. Bu süreçte egemen Avrupa devletleri (Batı kapitalizmi), egemenlik altına aldıkları toplulukları yalnızca ekonomik olarak sömürmekle kalmadı, ideolojik ve kültürel alanlarda da ‘Batılılaştırma’ veya ‘uygarlaştırma’ misyonu doğrultusunda hareket ettiler. Bu ‘Batılılaştırma’ veya ‘uygarlaştırma’ misyonunu sermaye sınıfı (burjuvazi) üstlenmişti. Ancak, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden, bağımlı sömürge ülkelerinde, kapitalist egemenliğe karşı direniş akımları başladı (Harman, 2016: 433) ve ‘kısmi’ olarak bağımlı olmaktan kurtuldular.⁴ Sömürgelerin II. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasal bağımsızlıklarını

---

⁴ Kısmi olarak kurtuldular. Çünkü emperyalizm farklı varyasyonlarda varlığını sürdürmüştür ve de sürdürmektedir. Siyasal bağımsızlık vardı ama ekonomik bağımsızlığın olduğunu söylemek oldukça güçtür.

kazanması, ‘gelişmiş’ ve ‘azgelişmiş’ gibi kavramların tartışılmaya başlanmasına (Aren, 1990: 160) neden oldu ve “azgelişmişlik” kavramı ileri kapitalist ülkeler tarafından tanımlanmaya ve kullanılmaya başlandı. O halde “azgelişmişlik” kavramından ne anlaşılması gerektiğine bakmakta fayda olduğunu düşünüyoruz. Server Tanilli (2000: 281)’ye göre azgelişmişliğin belirtileri şunlardır:

“... Okur-yazar olmayanların çoğunlukta olması, kadının erkekten aşağıda tutulması, beslenme yetersizliği, sağlığı korumada yetersizlik, millî ve iktisadi bütünlüğün zayıflığı, yapısal işsizlik, ortalama ulusal gelirin düşüklüğü, sınırlı bir sanayileşme, tarımda uğraşanların çokluğu ve şişkin bir hizmet kesimi, iktisadî bakımdan –özellikle- kapitalist ülkelere bağımlılık...”

Bu açıklamaya benzer şekilde, Yves Lacoste, *Azgelişmiş Ülkeler* kitabında azgelişmişliğin detaylı bir incelemesini yapar ve azgelişmiş ülkelerin genel özelliklerini şöyle sıralar:

1. Beslenme yetersizliğinin azlığı,
2. Tarımsal verimliliğin düşüklüğü,
3. Ortalama millî gelirin ve yaşam standartlarının düşü,
4. Düşük endüstrileşme ve enerji tüketimi,
5. Ekonomik açıdan bağımlı olması,
6. Sektörler arası dengesizliğin yüksek olması,
7. İlkel sosyal yapının olması,
8. Orta sınıfın gelişmemiş olması,
9. Millî kaynaşmada zayıflık,
10. Yüksek oranda eşitsizliğin varlığı,
11. Eğitim seviyesinin düşük olması,
12. Doğurganlık oranlarının yüksek derecede olması,
13. Sağlık koşullarının bozuk olması,
14. Bilinç düzeyinin az olması (Lacoste, 1965: 7-37).

Yukarıda sıralanan on beş madde, “azgelişmiş” ülkelerin temel özelliklerinin yanı sıra aynı zamanda esas sorunsal alanlarını da oluşturur. Bu bağlamda genel olarak “azgelişmiş”liğin temel özellikleri salt ekonomik düzlemde değil, aynı zamanda siyasal, sosyal, kültürel ve demografik faktörlerin de önemli unsurlar

olduğu görülmektedir. Benzer ifadeleri Fikret Başkaya (1991: 35) *Az gelişmişliğin Sürekliliği* kitabında bulmak mümkündür. Bu bağlamda “kalkınma”nın karşıtı şeklinde kullanılan “az gelişmişlik” kavramı, içerik olarak modernleş(e)memiş, ilerleme, büyüme ve gelişmeyi yeterli derecede başar(a)mamış olarak da ifade edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra “az gelişmişlik” kavramı yerine “gelişme yolundaki ülkeler”, “gelişmekte olan ülkeler” (Başkaya, 1991: 39) ya da “üçüncü dünya ülkeleri” gibi kavramlar kullanılıyor.

Bununla birlikte yukarıda bahsedilen durumun tersi olan ülkeler ise “gelişmiş” olarak ifade edilir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası “az gelişmiş” ve “gelişmiş” kavramları yerine “kalkınmış” ve “kalkınmamış” kavramları kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında “kalkınma” kavramının kullanılması bir tesadüf değildir. Nitekim II. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıkların kazanılması sürecinde kurulan “ulus-devlet”lerde, yoğun sanayileşme hamlesi egemendi (Başkaya, 1991: 99). Dolayısıyla “kalkınma” kavramının ortaya çıktığı koşullarda, “az gelişmiş”, “geri kalmış” veya “gelişme yolunda olan” olarak adlandırılan ülkelerde sanayileşme, siyasi aktörlerin temel ekonomi politikasıydı.

Harry S. Truman, 20 Ocak 1949’da başkan seçildikten sonra yaptığı konuşmada ilk kez Güney ülkelerini ifade etmek için kullandığı ‘kalkınmamış bölgeler’ tanımlaması, özel bir tarihsel dönemin başlangıcını oluşturdu (Esteva, 2007: 18). Truman’ın tanımladığı özel tarihsel döneme –veya çağa- kalkınma çağı adı verilir (Sachs, 2007: 9). Aslında İkinci Dünya Savaşı öncesinde “kalkınma” kavramının eşanlamlısı olarak *ilerleme* (progress, progres) kavramı kullanılmasına rağmen neden İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın bir biçimde kullanıldığı sorusu önemlidir (Başkaya, 2005: 27). Kalkınma kavramının İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte yaygın bir şekilde kullanılmasının üç nedeni vardı: birincisi; Keynesyen Ekonomik Model uygulamaları, ikincisi; eski sömürgelerin bağımsızlık mücadelesi ve yeni sömürge düzeni düşüncesi ve üçüncüsü; bilime – özelde iktisat bilimine- ve dolayısıyla iktisadi kalkınma düşüncesine duyulan inançtır.

Birincisi, Liberalizm'in tarihsel kökenleri çok öncelere dayanıyor olsa da, liberal fikirler, Avrupa'da feodalizmin çöküşü ve onun yerine gelişen kapitalist üretim tarzının ve piyasa toplumunun bir sonucu olarak ortaya çıktı (Heywood, 2013: 41). Sanayileşmenin Batı ülkelerinde yaygınlaşması, Liberal ideolojinin ortaya çıkmasına ve temel varsayımlarından biri olan “*serbest piyasa*” düşüncesinin ekonomik alanda egemen olmasına neden oldu. Liberal teoriye göre iktisadi düzen, devlet müdahalesinden “bağımsız” piyasa mekanizması çerçevesinde işlemelidir (Heywood, 2013: 41). 19. Yüzyıl uygarlığı da, değişik ve belirgin bir biçimde ekonomik temeller üzerinde, kişisel kazanç istenci ve buna göre işleyen bir piyasa mekanizması üzerine kurulmuştu (Polanyi, 2010: 69). 20. Yüzyılın ilk yarısına kadar uygarlık aynı dinamikler üzerinde devam edecekti. Tarihçi Eric Hobsbawm, *Aşırılıklar Çağı (Kısa Yirminci Yüzyıl)* kitabında 1929 Buhranı'nı ‘Büyük Çöküş’ biçiminde tanımlar ve ona göre Büyük Çöküş’ün meydana gelmesinin temel nedeni, dünya ekonomisinin artan büyüme oranlarına karşılık yeterli derecede talep oluşturamamasıydı (Hobsbawm, 1996: 121). Zira ilk sömürge hareketlerinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden tarihsel süreçte, ekonomik, siyasal ve sosyal düzen bakımından devrimsel nitelikte ve “küresel” ölçekte dönüşümler geçirmişti. Özellikle Sanayi Devrimi'nden beri dünya ekonomisinin tarihi, hızla gelişen teknolojik ilerlemenin, sürekli ama eşitsiz bir büyümenin ve artan “küreselleşme” sürecinin tarihi olmuştu (Hobsbawm, 1996: 107). Bu bağlamda 1929 Buhranı*, küresel ölçekli değişimlerden kaynaklanmıştı ve etkisi de yine aynı biçimde oldu. Buhranın esas nedeni küresel ekonomik sistemde meydana gelen yapısal krizdi (Polanyi, 2010: 61). Büyüme ve ulusal gelirden artış olmasına karşılık, ücretlerin sabit kalması, azalması ve gelir dağılımında meydana gelen eşitsiz bölüşüm sonucu talebin yetersiz kalmasıdır (Hobsbawm, 1996: 122; Selik, 1973: 326). Bu yüzden liberal değerler üzerine yükselmiş çağın uygarlığı, Büyük Çöküş'ten sonra sorgulanmaya başlandı ve meydana gelen gelişmeler sonucunda liberal değer ve kurumlar büyük bir çöküş yaşadı (Hobsbawm, 1996: 117). “Serbest Piyasa” düşüncesinin sorgulanması, siyasileri ve akademik çevreleri farklı bir politikaya yöneltti ve devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği düşüncesi ortaya atıldı. Devletler koruyucu önlemler almaya başladı ve bunun sonucunda modern refah devleti sistemi yerleşti (Hobsbawm, 1996: 116-117). Müdahaleci

ekonomi politikalarını savunan ve siyasaların rehberliğinin yapan iktisat düşünürü John Maynard Keynes idi (Heywood, 2013: 75). Keynes, tüketim ve yatırım harcamalarının toplamından meydana gelen toplam harcamalardaki (toplam talepteki) yetersizliğe, yani, üretimin beşeri unsuru olan işçilerin işsiz kalması ve diğer kaynakların atıl kalması sonucunda, bunların nasıl kullanılacağını bilmek şartıyla amaca en uygun biçimde kullanacak bir kurum olan “devlet” sayesinde giderilebilirdi (Selik, 1973: 326). Bu bağlamda Keynes, piyasa mekanizmasının işleyişi noktasında devlete önemli işlevler yüklemektedir. Keynes, ekonomik faaliyetlerin, toplam talep miktarınca belirlendiğini ve ücretlerin düşmesi nedeniyle ekonomi içindeki satın alma gücünün de toplam talepte düşüşe neden olduğunu belirtir (Heywood, 2013: 75). Ekonomik Kriz’in nedeni talep yetersizliği olduğu saptanınca, çözüm de talebi arttırmak ve ekonomiyi yeniden canlandırmak oldu (Selik, 1973: 326). Ekonomiyi canlandırmanın yöntemi ise, devletin (veya hükümetin) yatırım alanlarında harcama yapmasıdır. Devlet, yatırımlarla özel kişi ve kurumların harcamalarını teşvik ederek yardımcı olacak, ücretlerde ve toplam talepte artış meydana gelecek ve bu sayede ekonomi canlanacaktı (Selik, 1973: 326-327). Keynes, kapitalizme karşı değildir, tam tersi birçok açıdan kurtarıcıdır (Heywood, 2013: 76). Dolayısıyla Keynes’in düşüncesinde, serbest piyasa mekanizmasının reddi söz konusu değildir, devletin yatırım harcamaları ve teşvikleri ile piyasayı işlevsel hale getirme düşüncesi vardır.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Keynesci anlayış Batı’da liberal teorinin *laissez faire* düşüncesini derinden sarsarak iktisadi bir doktrine dönüşmüştür (Heywood, 2013: 76). İkinci Dünya Savaşı sonrasında, devletin ekonomiye müdahalesi, “refah devleti” (veya sosyal devlet) uygulamaları ve planlı ekonomiye geçiş, Keynesci düşüncenin ürünüdür. Planlı ekonomiye geçişin amacı ise büyüme, gelişme ve ilerleme sağlamaktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde “kalkınma” kavramının kullanılması ile Keynesyen Ekonomik Model uygulamalarının aynı dönemde ortaya çıkması tesadüf değil, tarihsel olarak örtüştüğünü söyleyebiliriz.

İkincisi, Büyük Çöküş, sanayileşmemiş, bağımlı ülkelerde yaşayan insanların büyük bölümü için, kitlesel işsizlik demektir ve ülkenin siyaseti üzerinde derin etkiler

yarattı (Hobsbawm, 1996: 132). Nitekim denizaşırı sömürge ülkeleri, dört yüz yıllık tarihsel süreçte Batı Avrupa'nın "bağımlı ekonomileri" haline gelmişti (Hobsbawm, 2003: 24). Sömürge bölgelerinin "bağımlılık" durumu, yalnızca ekonomik değildi, aynı zamanda siyasal olarak da bağımlılık söz konusuydu. Bu nedenle sömürge bölgelerinde meydana gelen kitlesel "direniş" hareketlerinin ciddi siyasal sonuçlar meydana getirdi. Bu bağlamda sömürge dünyasının büyük kısmında 1929 Ekonomik Krizi yerel düzeyde siyasal ve toplumsal hoşnutsuzluğun başlangıcını belirledi ve bu hoşnutsuzluk ulusalcı siyasal hareketleri İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar da oluşmadığı alanlarda bile sömürge hükümetine yönelmeye başlamıştı (Hobsbawm, 1996: 129). İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen "Üçüncü Dünya"nın uyanışı ve "ulusal bağımsızlık hareketleri", sömürge imparatorlukları kuran ileri kapitalist devletlerin, doğrudan sömürgecilik ve pazar alanları oluşturmak yerine, "yeni sömürgecilik" olarak tanımlanan farklı bir düzen mekanizmasının oluşturdu (Tanilli, 2000: 286). Kurulan yeni düzen, sömürgeciliğin tasfiyesinden ziyade, farklı bir sömürgeciliğe geçiş süreciydi (Başkaya, 2005: 27). "Yeni sömürgecilik" düzeninde, ulusal bağımsızlıklarını kazanmış olan ulus-devletleri, ekonomik açıdan bağımlı hale getirme, siyasal olarak kendi ideolojik argümanlarını empoze etme ve sosyo-kültürel olarak "Batılılaştırma", "modernleştirme" veya "uygarlaştırma" düşüncesi vardı (Tanilli, 2000: 286). Bu düşünceleri gerçekleştirebilmek için kalkınma kavramına ihtiyaç duyuldu. Başkaya'nın (2005: 17) ifade ettiği gibi kalkınma kavramı, "Batı ideolojisinin, Batı burjuva düşünce geleneğinin dünyanın geri kalan bölümüne sunduğu, doğrusal ilerleme, sınırsız büyüme paradigmasının bir versiyonu olarak ortaya çıkmıştı". Böylece "kalkınma" kavramı, "ilerleme", "büyüme", "gelişme", "modernleşme" gibi kavramların eşanlamlısı, "az gelişmişlik" kavramının ise tersi biçiminde kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda sonra kalkınma, kurumsal anlamda Birleşmiş Milletler (BM) raporlarında, devlet başkanlarının siyasi söylemlerinde ve devlet programlarında sık kullanılan bir kavram oldu.⁵

---

⁵ Kalkınma kavramı, siyasi iktidarların söylemlerinde sıklıkla kullanılan bir kavramdı ve günümüzde de aynı sıklıkta kullanılmaktadır. Bununla birlikte kalkınma öyle benimsenmiş bir kavram olmuştu ki devlet bünyesinde planlama örgütlenmeleri veya kalkınma teşkilatları kurulmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nde ve Türkiye'de 1930'lu yıllarda Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulamaya konulması, yine Türkiye'de 1960'tan sonra Devlet Planlama Teşkilatının kurulması ve

Kalkınma kavramının ortaya çıkmasına neden olan *üçüncü* etken bilimsel alanda meydana gelen gelişmeler ve özelde iktisat bilimine duyulan inançtır. Kelime anlamı olarak bilim Arapça'da *ûlm*, kelimesinden türemiştir ve bir şeyleri doğru bilme anlamında geliyor, Latince'de ise *scientia*'dan türemiş kavram olan *science*, belirli şeylerin doğru ve akla uygun olması anlamına gelmektedir (Başkaya, 2002: 177). Bilim, açıklanması hedeflenen bir olay ya da olguyu açıklamak amacıyla, bunun geçerli olabileceği ön koşulları saptar; belirli varsayımlar altında bir evrensel kanun(lar) üretir ve geleceğe dönük öngörüler yapar (Kazgan, 2000: 31). Bilimin “evrensellik” iddiası ve geleceğe yönelik öngörü ve varsayımlarda bulunması, onu kuramsal ve kurumsal her düzlemde bir inanç kategorisine dâhil edilmesine neden olmuştur. Sosyal bilimler kategorisinde değerlendirilen iktisat bilimi, insanın bireysel davranışlarını, bu amaçların kolektif amaçlara ne derecede hizmet ettiğini ve diğer sosyal bilim (sosyoloji ve siyasal bilimler gibi alanlar) dallarından farklı olarak olay ve olguları piyasa ilişkileri ekseninde açıklar (Kazgan, 2000: 32). Bu bağlamda iktisat bilimi diğer bilim dallarından farklılık göstermiş olmasına karşın, temeli üretim ilişkilerinde meydana gelen değişime dayanır. Nitekim Marx, üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi, siyasal, sosyal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırdığını belirtir (Marx, 2011: 39). Ortaçağın sonlarına doğru, Batı Avrupa'da üretim tarzı olan tarımsal üretimin piyasaya yönelmesi sonucu ticari kapitalizm (yani merkantilizm) sistemi ortaya çıkmıştır (Kazgan, 2000: 43). Merkantilist (ticari kapitalist) dönem Rönesans ve dinde reform hareketi gibi çok önemli olayların yaşandığı bir süreçtir (Selik, 1973: 112). Ticari kapitalizmin egemen olduğu toplumsal formasyonda aynı zamanda sömürgeci dönemin başlangıç süreciydi. Bununla birlikte ticari kapitalizm aynı zamanda artan kâr olanakları ile birlikte, “bireycilik”in gelişmesine katkı sağlamıştı (Kazgan, 2000: 43). Siyasi tarihte ortaçağın sonları, aynı zamanda mutlak monarşilerin güçlendiği bir dönemdir. Ticari kapitalizm ve sömürgecilik ile birlikte aynı tarihsel dönemde yeni kurulan ve güçlenmeye çalışan ulusal devletler için ticaret, yüksek bir gelir oranını teşkil ediyordu (Kazgan, 2000: 43-44). Bu yüzden merkantilistler (ticari kapitalistler) ile

---

2011 yılında Kalkınma Bakanlığı bünyesinde siyasiler tarafından politikalar üretilmesi, kalkınmanın siyasal düzlemde önemini ortaya koymaktadır.

monarklar arasında karşılıklı iktisadi ve politik ilişkiler gelişmiştir (Selik, 1973: 123). Merkantilistler, tüccarın kârının ulusal çıkarlarla özdeş olduğunu ve ülkenin gücünü meydana getirmesinde büyük katkılar olduğunu öne sürerek, düşüncelerinin monarklar tarafından iktisadi politika haline gelmesini sağladı (Kazgan, 2000: 44). Bu yüzden merkantilist öğretisi, yaklaşık üç yüzyıl boyunca iktisadi düşünceye egemen olmuştu (Kazgan, 2000: 44). Fakat ilerleyen süreçte Merkantilist düşünce, önemini yitirmeye başladı ve yerini iktisadi anlamda kapitalist üretim tarzına, siyasal anlamda ise kapitalist üretim tarzının ideolojik yansıması olan liberal düşüncelere bıraktı. Liberal iktisadi doktrin ya da *laissez-faire*, 18. yüzyılın sonu ve 19. Yüzyılın başları, sanayi kapitalizminin sözcülüğünü yapmaya başlaması (Kazgan, 2000: 51), iktisat teorisi açısından yeni bir aşama demektir. Sanayi kapitalizm döneminde iktisat bilimi, liberal değer ve doktrinleri haklı gösterme ve kurulan yeni düzenin adil olduğunu kanıtlama amacını taşıyordu (Kazgan, 2000: 51). Bu durum aynı zamanda yeni oluşmaya başlayan toplumsal ve siyasal düzenin de ideolojik altyapısını oluşturma amacını taşıyordu. 19. yüzyıl, burjuva ideolojisinin hegemonyasını kurmuş olduğu bir dönemdir ve Marx'ın (2012: 44) ifade ettiği gibi burjuvazi, tarihte son derece devrimci bir rol oynuyordu. Bu bağlamda 19. yüzyıl, önceki yüzyıllara göre oranla iktisadi, siyasal, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümlerin hızlı ve yapısal bir şekilde meydana gelen bir dönemdir. Söz konusu değişim ve dönüşümün dinamiklerinden biri hiç şüphesiz bilimsel alanda yaşanan gelişmelerdir. Bilimsel gelişmelerin mekânsal konumu Avrupa'ydı ve bu nedenle üretilen her bir bilimsel Batı düşüncesinin bir ürünü olarak ifade edildi. Sömürgecilik dönemi boyunca sömürge ülkelerinin –hatta sömürge olmayan ülkelerin bile-, Avrupalıların (Batılıların) bilimsel anlamda tekniğini, düşünce ve değerlerini benimsemeleri bunun açık göstergesidir. Bilimin biricik temsilcisi olarak görülen Batı, bilimi bir araç olarak kullanmış ve Batılı olmayan halkları kendisine bağımlı kılmıştır (Başkaya, 2014: 321-322). Batı'nın bilimsel anlayışı egemen olunca, binlerce yıllık birikim değersiz hale getirildi ve Batı burjuvazisi kendi düşüncelerini empoze etti (Başkaya, 2014: 322-323). İktisat bilimi, bu tarihsel süreçte bilimin temel ilkeleri olan “bilimsellik”, “evrensellik” ve “tarafsızlık” adı altında bir söylem aracı olarak kullanılmıştır. Söz konusu bilimsellik olduğu sürece kavramın özü sorgulanmayacak, her tarihsel koşulda ve her toplumsal formasyonda uygulama olanağı bulacak ve

iktisat bilimi, Batı'nın modern dönemde ideolojik savunuculuğunu yapacaktı.⁶ Kalkınma iktisadı düşüncesinin ideolojik olması, hem egemen sınıf veya iktidarlar tarafından hem de iktidar-dışı oluşumlar tarafından sıklıkla kullanıldı. Bu bağlamda “kalkınma” kavramının ve düşüncesinin ortaya çıkışı, yukarıda bahsettiğimiz üç temel tarihsel ve kuramsal olguya dayanır.

Ancak ilerleyen süreçte kalkınma kavramına var olan inanç sorgulanmaya başlandı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra (özellikle 1950'li yıllardan 1970'li yıllara kadar), yeni “bağımsızlığa” kavuşan ülkelerde yeterli derecede kalkınmayı (sanayileşmeyi) gerçekleştir(e)memesi ve kapitalist ekonomik sistemde yapısal kriz sonucu Keynesyen ekonomi politikalarının çekiciliğini yitirmesi (Başkaya, 2005: 35-36) kalkınma düşüncesinin sorgulanmaya başlanmasına neden oldu. Bunun yanı sıra kalkınmanın temel dinamiği olan sanayileşme olgusunun ilerleyen süreçte çevresel dengeyi bozmaya başlaması, kalkınma kavramını farklı düzlemlerde tartışılmasını zorunlu hale getirdi. Bu bağlamda, kalkınma kavramı salt bir biçimde hâlâ kullanılmakla birlikte *sürdürülebilir kalkınma* kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ilk kez, Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUNC) tarafından hazırlanan “Dünya Koruma Stratejisi”

---

⁶ Modern dönemde ve özellikle de 19. yüzyıl sonrası tarihsel süreçte burjuva ideolojisi, egemen bir söylemsel alanı teşkil etmektedir. İktisat biliminin burjuvazi tarafından ideolojik bir araç olarak kullandığı bu tarihsel süreçte bilimin – dolayısıyla iktisat biliminin- bir ideoloji olup olmadığı problematiği karşımıza çıkmaktadır. Bilim ile ideolojinin ne olduğunu ve aralarındaki farkları ve benzerlikleri açıklamak, çalışmamızın sınırlarını aşar. Bu yüzden, salt *ideoloji* kavramının tanımlamasını yapmanın yararlı olacağını düşünüyoruz. Söz konusu kavram ile ilgili Terry Eagleton, *İdeoloji* adlı kitabında ideoloji kavramını altı farklı biçimde tanımlamasını yapmaktadır. Eagleton'a (1996: 55) göre ideoloji ilk olarak, “toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç”tir. İkinci anlamı, “toplumsal açıdan önemli belirli bir grubun veya sınıfın içinde bulunduğu durumu ve hayat-deneyimlerini simgeleyen (doğru veya yanlış) inanç ve fikirlere karşılık gelir (Eagleton, 1996: 55). Üçüncüsü, “ideoloji, kendi çıkarlarını gözetken toplumsal güçlerin, bir bütün olarak toplumsal iktidarın yenide-üretmesinde merkezi önem taşıyan meseleler üzerinde çatıştığı ve çarpıştığı söylemsel alan (Eagleton, 1996: 56)”dır. Dördüncüsü, ideoloji, grup çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi hakkında vurgu yapar; ancak farklı bir biçimde, onu egemen bir toplumsal gücün etkinlikleri içine hapsederek gerçekleştirir (Eagleton, 1996: 56). Beşincisi, ideoloji, epistemolojik olarak tarafsızdır ve ideoloji, bir yönetici grup veya sınıfın çıkarlarını, özellikle ikiyüzlülük ve çarpıtma yoluyla, meşrulaştırmaya yardımcı olan fikir ve inançları simgeler (Eagleton, 1996: 57). Son olarak, ideoloji, yanlış ve aldatıcı inançlar üzerindeki vurguyu koruyan ve bu inançların, bir egemen sınıfın çıkarlarından ziyade, toplumun maddi yapısından kaynaklanan (Eagleton, 1996: 57) inanç biçiminde tanımlanır.

adlı yazıda kullanılmış olmakla birlikte, yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanması Birleşmiş Milletler (BM) Çevre ve Kalkınma Kurulu tarafından hazırlanan ve 1987 yılında yayımlanan *Ortak Geleceğimiz* adlı yazıdan sonra gerçekleşmiştir (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2012: 246). Brundtland Raporu olarak da adlandırılan bu yazıda, kalkınma kavramının içeriğine çevre ilgili konular eklenmiştir (Sachs, 2007: 57). Dolayısıyla “kalkınma” kavramının kapsadığı siyasal, sosyal ve kültürel gibi konuların yanında “sürdürülebilir kalkınma” kavramı ile birlikte çevresel konuların da eklenmesi kalkınma kavramının yeni bir boyut kazandırdığını söyleyebiliriz. Çevreyi dışlamayan kalkınma düşüncesinin bir ürünü olarak sürdürülebilir kalkınma, iktisadi kalkınma ve sağlıklı çevreyi yaratma ve korumayı amaçlamaktadır (Keleş vd., 2012: 245). Günümüzde küreselleşme olgusu ile beraber Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)’nda sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında “yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegenimizi korumak ve tüm insanların barış ve refah içinde yaşamasını sağlamak” (www.tr.undp.org) olarak belirtilmektedir.

1.2.Kavramsal Olarak Kalkınma

1.2.1. Kalkınma Kavramının Tanımlanması

Kalkınma, pek çok perspektiften tanımlanır. Oldukça tartışmalı bir kavram olan kalkınma, büyüme, gelişme, artma ve düzelme biçiminde tanımlanır (Heywood, 2014: 422). İlk olarak Latin kökenli Batı dillerinde kavram: *Development*, *developpement*, *desarollo* gibi oldukça eski bir kullanıma sahip olmakla birlikte tarihsel olarak 15. yüzyılda ortaya çıkmış, 17. ve 18. yüzyıllarda yaygın bir biçimde kullanılmıştır (Başkaya, 2005: 21). Yine Latin kökenli Batı dillerinde kavram, “development/ underdevelopment”, “developpement/ sous-développement” ikilemi Türkçede “kalkınma/azgelişmişlik” veya “gelişmişlik/azgelişmişlik” biçiminde kullanılmaktadır (Başkaya, 2005: 25). Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde kavram “kalkınma” ve “kalkınmak” olarak iki şekilde tanımlanır. Kalkınma: 1. Bir ekonomide halkın değer yargıları, dünya görüşü ile tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri içerecek biçimde toplumsal ve kurumsal yapıda dönüşüme

yol açan büyüme, 2. kalkınmak işi, iyileşme, şifa bulma⁷ biçiminde tanımlanır. Kalkınmak ise: 1. Durumunu düzeltmek, aşamalı bir biçimde gelişmek, ilerlemek, 2. zenginleşmek⁸ şeklinde tanımlanır.

Kalkınma, azgelişmişlik olgusunun tersini ifade edecek şekilde kullanılması, kavramın içerik bakımından oluşumunda en önemli etkenin azgelişmişlik olduğu sonucu ortaya çıkar.⁹ Azgelişmişlik, sanayileşmemiş olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak içerik bakımından ekonomik anlamda kullanılmış ve kalkınma, “ekonomik gelişme” ve “büyüme” gibi kavramlara yakın anlamda tanımlandığını daha önce belirtmiştik. Ekonomik gelişme, ekonomik büyüme ile yakın anlamlıdır (Hançerlioğlu, 1993: 81) ancak aynı değildir. Ekonomik büyüme, bir ülkenin GSMH (Gayri Safi Millî Hâsıla)’da görülen artış olarak tanımlanır (Erden, 2013: 4). Ancak GSMH’da söz konusu olan aritmetik ortalamalardır (Başkaya, 2005: 35) ve bu bağlamda ekonomik büyüme, kalkınma kavramını salt nicelik olarak ifade eder. Ekonomik gelişme ise sosyal ve kültürel aşamaları da içerir ve nicel artışın yanında nitel anlamda meydana gelen değişimleri de kapsar (Erden, 2013: 4). Bununla birlikte Paul Baran, *Büyümenin Ekonomi Politikası* kitabında büyüme ve kalkınma kavramlarını özdeş biçimde tanımlar ve ekonomik, siyasal ve sosyal alanda meydana gelen belirli değişim ve dönüşümleri ifade ettiğini iddia eder (Baran, 1974: 88). Ancak büyüme ve ekonomik gelişme, kalkınma kavramını anlam-bilimsel açıdan tanımlama konusunda kısmi olarak açıklasalar bile, yukarıda ifade ettiğimiz bilgiler doğrultusunda değerlendirildiğinde yetersiz kaldığı açıktır.

Sadun Aren’e (1990: 173) göre ekonomik kalkınma, “bir ülkede yaşayan bireylerin geçim düzeylerinin ve üretme güçlerinin yükselmesidir” (Aren, 1990: 173). Server Tanilli’ye (2000: 293) göre “iktisadi kalkınma başta sanayileşmektir”. Sanayileşme, teknolojik alanda ilerleme ve buna bağlı olarak emeğin verimliliğinin

⁷ <http://www.tdk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 05.02.2019)

⁸ <http://www.tdk.gov.tr> (Erişim tarihi: 05.02.2019)

⁹ Tarihsel olarak ortaya çıkış koşulları bağlamında baktığımızda, kalkınma kavramı iktisat biliminin ve iktisadi düşüncelerin egemen bir söylem alanı oluşturduğu döneme denk gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra azgelişmiş ülkeler konusunda bilimsel söylemlerin üretimi kalkınma iktisadının elindeydi ve toplumsal sorunların salt iktisadi nedenlerden kaynaklandığı düşüncesinin egemen olduğu iktisat bilimi altın çağını yaşıyordu (İnsel, 2000: 155). Bu nedenle kalkınmamış veya azgelişmiş olanlar, kalkınmayı temsil edenler tarafından tanımlanmıştır (Başkaya, 2005: 33).

arttırma, makineleşme ve üretim araçlarının yapımı anlamına gelmektedir (Hançerlioğlu, 1993: 355). Bu tanımlamalar bağlamda kalkınma, esas olarak daha çok iktisadi olanı ifade etmektedir (Başkaya, 2005: 33 ve Tanilli, 2000: 293). Kalkınmanın iktisadi yönü olan sanayileşme beraberinde sosyal ve kültürel değişimlerin temel dinamiği olarak görülür. Zira sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümlerin –daha doğrusu ileri toplumlar seviyesine ulaşmanın- temeli iktisadi kalkınmadır (Tanilli, 2000: 293-294). “İleri toplumlar” seviyesine ulaşma, kalkınma kavramının “modernleşme” (çağdaşlaşma) veya “uygarlaştırma” kavramı ile yakından ilgili olduğu ve bu bağlamda düşünüldüğünde anlam-bilimsel açıdan yakın anlama geldiği açıktır. Bu bağlamda Ceyda Erden’in (2013: 4) tanımladığı gibi “iktisadi kalkınma, sadece üretimin ve kişi başına düşen millî gelirin arttırılması demek değil, az gelişmiş ülkeler için sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi, yenileştirilmesidir”. Erinç Yeldan (2002: 24) ise iktisadi kalkınmayı hızlı büyümenin bir uzantısı olduğunun ifade eder ve kavramsal olarak “uluslararası iş bölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi” şeklinde tanımlar.

Kalkınma kavramının düşünsel arka planında Batı ideolojisi ve Batı burjuva geleneğinin ilerleme ve gelişme paradigmasının olması (Başkaya, 2005: 17) kavramı ideolojik değerlerle yüklü bir anlam içermesine neden olmuştur. Kalkınmanın salt iktisadi kategoriye indirgenmesi ve GSMH’da meydana gelen artış ile ölçülmesi, siyasal iktidarların kendilerini kalkınma misyonunun taşıyıcıları olarak görmesine neden olmaktadır (Başkaya, 2005: 35). İktisadi kalkınma, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi az gelişmiş ülkelerde de iktidarlar tarafından bir plan çerçevesinde sunulması ve siyasal söylemlerinin reel düzlemde yankı bulabilmesi için sıklıkla kullandıkları bir kavramdır (İnsel, 2000: 155). Bu bağlamda kalkınma kavramının siyasal bir yönü olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda kavramsal olarak kalkınmanın tanımlanması tartışmalı olsa bile genel anlamda kalkınmayı “iktisadi anlamda sanayileşme, üretim ve işgücünde meydana gelen artış, sosyo-kültürel olarak modernleşme, istikrarlı siyasal ve kurumsal yapılara sahip olma, teknolojik ilerleme ve yaşam kalitesinde iyileşme” biçiminde tanımlayabiliriz.

“Kalkınma” ile ilintili diğer bir kavram ise “sürdürülebilir kalkınma kavramıdır. BM Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında yayımlanan raporunda sürdürülebilir kalkınma, insanlığın, gelecek nesillerin gerekli ihtiyaçlarını riske atmaksızın, şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanması (The World Commission on Environment and Development, 1987: 24) olarak ifade edilmektedir. Tanımlamaya göre sürdürülebilir kalkınma, gereksinimler ve özellikle de yoksulların temel gereksinimlerini karşılama ile çevrenin bugünkü ve gelecekteki gereksinimleri karşılayabilme yeteneğine getirilen sınırlamalar bakımından iki temele dayanmaktadır (Keleş vd., 2012: 246-247). Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın iki temel ilkesi bulunmaktadır; birincisi, kalkınmada doğal kaynakların ve çevrenin korunması; ikincisi, gelişmekte olan ülkelerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır (Erden, 2013: 6). Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınma kavramı, kalkınmanın temel ilkelerine ek olarak çevresel (ekolojik) etmenleri problemiğin merkezine alır.

1.3.Kuramsal Açıdan Kalkınma Tartışmaları

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma düşüncesinin oldukça ilgi görmesi, kalkınma üzerine kuramsal olarak tartışmaların da yoğunlaşmasına neden oldu. Azgelişmişlik olgusu temelinde üretilen kalkınma kuramlarının temel problemiği, azgelişmişliğin ortaya çıkış nedenlerini saptamak ve alternatif çözümler üretmektir. Nitekim 1929 Bunalımı sonrası plânlı ekonomi modeli uygulayan Sovyetler Birliği'nin liberal-kapitalist ülkelere oranla krizden çok az etkilenmiş olması, kriz dönemi ve sonrası süreçte plânlı ekonominin önemini ortaya koyuyordu. Daha sonrasında sosyalist kalkınma modeli olarak da adlandırılan Sovyet plânlama kalkınma modeli, serbest piyasa ilkesine dayalı liberal-kapitalist ülkelere oranla başarılı olması, kalkınma (bazen gelişme ve büyüme kavramı olarak da ifade edilir) düşüncesinin sosyalist ve liberal düşünceler temelinde üretilmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde kalkınma kuramları temel olarak iki farklı düşünce ekseninde üretilmiştir. Bu bölümde, tarihsel süreçte farklı dönemlerde ve birbirinden farklı kalkınma kuramları irdelenecektir. İlk olarak Walt Whitman Rostow'un *İktisadi*

Gelişmenin Merhaleleri kitabı ve ikincisi de Paul Baran *Büyümenin Ekonomi Politikği* adlı kitabından esinlenerek ileri sürdükleri kalkınma kuramlarını irdeleyeceğiz.

1.3.1. Kalkınma Düşüncesinin Modernist Yorumu: Walt Whitman Rostow

Walt Whitman Rostow'un Soğuk Savaş sürecinde yayınladığı *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* adlı kitabının asıl amacı, komünizm karşıtı kalkınma modeli oluşturmaktır. Kitabını ilk kısmında “Komünist Olmayan Manifesto” biçiminde ifade eden Rostow, Marx'ın toplumların evrimleri hakkındaki düşüncelerini çürütme amacı olduğunu iddia eder (Başkaya, 2005: 66-67). Rostow (1966: 2), toplumlar hakkındaki analizi yöntemini şöyle ifade etmektedir:

Şu noktayı bilhassa ifade etmek isterim ki, benim tahlilim bütün cemiyetlerdeki gelişmeleri iktisadi bakımdan ele almakla beraber, bu görüş tarzı siyasetin, sosyal organizasyonun ve kültürün sadece ekonomiden çıkmış ve ona dayanan bir üst-yapı olduğu anlamına gelmez. Aksine, biz daha başlangıçtan beri Marx'ın sırt çevirdiği ve Engels'in de ancak son yıllarda öğrenmek istediği bir bakışı kabul etmiş bulunuyoruz: Yeni cemiyetin muhtelif sektörleri birbirleriyle karşılıklı tesir halindedirler. İktisadi değişimin siyasi ve içtimai neticeleri olmakla beraber; biz burada iktisadi değişmeyi de iktisadi kuvvetler kadar siyasi ve sosyal kuvvetlerin bir neticesi olarak görüyoruz. İnsan motivasyon bakımından (yani insan davranışının saikleri bakımından) en derin iktisadi değişmelerin pek çoğu insana ait gayri iktisadi saiklerin ve emellerin birer neticesidir.

Rostow, Marx'ın maddi üretim tarzlarının değişimi (iktisadi temeldeki değişim) bütün üst-yapı (siyasal, sosyal, entelektüel vs.) oluşumlarını biçimlendirdiği düşüncesine karşı, üst-yapının da iktisadi ilişkileri biçimlendiğini ifade eder ve toplumun gelişme aşamalarını buna dayandırır. Rostow'a (1966: 4) göre bütün toplumlar iktisadi bakımdan beş kategoriye ayrılır: Geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki toplum, harekete geçme aşamasındaki toplum, iktisadi olgunlaşma sürecindeki toplum ve kitle tüketim çağındaki toplumdur. 19. yüzyıl boyunca Batı toplumları, iktisadi, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda gelişmiş toplumlar olarak tasavvur edilir. Rostow, Batı ülkelerinin yaşadıkları deneyimleri örnek alarak endüstriyel alanda en üst düzeyde olan ülkelerin ulaştığı noktaya ancak yukarıdaki beş aşamadan geçerek varılabileceğini ortaya koymaktadır (Parasız, 1997: 32).

Giddens'a (2012: 451) göre Rostow'un ileri sürdüğü düşünce, "modernleşme kuramı"nın belli bir biçimidir ve pazar odaklı bir kuramdır. Pazar odaklı kuram, bireylerin iktisadi seçimlerinde bütünüyle serbest bırakılmalarını, devletin ya da hükümetin müdahalesi olmaksızın kapitalizmin gelişmesine ve bunun sonucunda iktisadi gelişmeyi (kalkınmayı) gerçekleştirmenin önemli bir yolu olduğunu varsayar (Giddens, 2012: 451). Rostow, azgelişmiş ülkelerdeki milli gelire oranı, piyasanın *kendiliğinden* işleyişinde bırakıldığında büyüme gerçekleşir (Kazgan, 2000: 271). Bu bağlamda Pazar odaklı kuram, liberalizmin *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) ilkesinin ve liberal iktisadi kalkınma kuramının ideolojik bir tezahürüdür.

Rostow'un gelişme aşamasının ilki "*Geleneksel Toplum Aşaması*"dır. Rostow'a (1966: 4) göre geleneksel toplum aşaması, sınırlı ölçüde üretime sahip, Newton öncesi bilim ve tekniklere dayalı aşama olarak ifade eder. Buradan çıkan sonuç, geleneksel toplum aşaması, Batı ülkelerine oranla azgelişmiş ülkelerin gelişmesi (sanayileşmesi) için temel koşul, gelişmiş Batı ülkelerinin geçirmiş olduğu evreleri azgelişmiş ülkelerin söz konusu evrimsel süreci geçirmesinin zorunlu olmasıdır (Başkaya, 2005: 65). Geleneksel toplumların genel özelliği, kişi başına elde edilen gelirin belirli düzeyde (Erden, 2013: 32) ve sınırlı olmasıdır. Gelirin düşük olmasının yanı sıra tarımsal üretim daha yoğun, kullanılan teknoloji bakımından ilkel (Erden, 2013: 32; Parasız, 1997: 32) ve toplumsal değişim hızı statik olmamakla birlikte yavaştır. Bununla birlikte geleneksel toplumlarda tarımsal alanların genişletilmesi, bazı teknik buluşların ticari, sanayi ve zirai alanlara girmesi ile birlikte değişimin dinamiğini oluşturur (Rostow, 1966: 4). Geleneksel toplumlar, ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmeler ve nüfus artışı sayesinde sürekli bir değişim halindedir (Erden, 2013: 32). İktisadi, siyasi ve sosyal olarak değişimin meydana gelmesi geleneksel toplumsal ilişkilerin çözülmesine neden olur ve bunun sonucunda geleneksel toplum, "*Kalkışa Hazırlık Aşaması*"na geçer.

Kalkınmanın ikinci aşaması olan "kalkışa hazırlık", kalkınmanın başlaması için gerekli şartların hazırlandığı süreçtir (Rostow, 1966: 6). Söz konusu aşamada, iki önemli gelişme meydana gelmektedir; birincisi, tarım sektöründe özellikle yeni teknolojik buluşlar sayesinde bir artı değer meydana getirilmesi ve ikincisi, gelişmiş

Ülkelerin uyguladıkları baskılar sonucu, ülkede zihinsel gelişme, eğitim düzeyinde artış ve bankalar gibi kurumlar kurulmaya başlar (Parasız, 1997: 32). Rostow, “kalkışa hazırlık aşaması”nda toplumların, gelişmenin yalnızca mümkün olduğuna değil, aynı zamanda diğer amaçlar için de önemli bir aşama olduğunu belirtir (Rostow, 1966: 6). Bu bağlamda “kalkışa hazırlık aşaması”nda, iktisadi, sosyal ve siyasal ve kültürel değişimler meydana gelmektedir. Örneğin; Rostow’un bahsettiği söz konusu aşama Batı Avrupa’da feodal üretim ilişkilerinin ve toplumsal düzenin çözülmeye başladığı 15. yüzyıldan sanayi kapitalizminin egemen olmaya başladığı süreci kapsamaktadır. Feodal üretim ilişkilerinin çözülmeye bu süreçte toplumsal düzlemde gerek bireysel gerekse kurumsal açıdan iktisadi, kültürel ve siyasal yapıda değişmelerin başladığı süreçtir (Erden, 2013: 32). Rostow, geleneksel toplum tipi aşamasında köklü değişimler salt iktisadi olanla sınırlı olmadığını hatta en önemli değişimin siyasal alanda meydana geldiğini ifade eder (Rostow, 1966: 7). Siyasal gelişmeler arasında en önemli gelişme Fransız Devrimi’nin meydana gelmesi (Heywood, 2013: 161) ve devrim sonrası milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkması, güçlenmesi (Erden, 2013: 33) ve ulus-devlet örgütlenmesinin gerçekleşmesidir. Azgelişmiş ülkelerde milliyetçilik düşüncesi, gelişmiş ülkelere tepki olarak iktisadi ve siyasal anlamda müdahale etmelerine bir tepki olarak ulusal gücü yüceltmeye dayalı, toplumu durgunluktan harekete geçiren bir unsur olarak ortaya çıkmıştır (Erden, 2013: 33). Üretim ilişkilerinde meydana gelen değişim ve dönüşümler, siyasal anlamda ulus-devlet biçiminin güçlenmesi ve sosyo-kültürel değişimler hazırlık aşamasından kalkış aşamasına geçişin temel dinamiklerini oluşturdu. Bu yüzden, hazırlık aşamasını ilk olarak sanayileşme sürecini ilk deneyimleyen Batı Avrupa lkelerinin gerçekleştirdiği açıktır. Bu nedenle Rostow’un üçüncü olarak ifade ettiği “kalkış (take off) aşaması”, Sanayi Devrimi’nin meydana geldiği Batı Avrupa lkesi İngiltere’de gerçekleşmiştir.

Rostow’un kalkış (take off) aşaması, gelişme (kalkınma) aşamaları içerisinde en önemli aşamadır (Erden, 2013: 33). Rostow’a (1966: 7) göre kalkış aşaması, gelişmeye (kalkınmaya) karşı çıkan engellerin ve dirençlerin tamamen ortadan kaldırıldığı dönemdir. Rostow’un ifade ettiği aşama, sanayileşme ile birlikte geleneksel olanın yıkılmaya başladığı ve kısmen de yıkıldığı 19. yüzyıl ve sonrası

süreçtir. Rostow'a (1966: 36-37) göre kalkış aşamasında üç değişimin meydana gelmesi şarttır:

1. Üretim yatırımları hızında millî gelirin (ya da safi millî hasılanın) en az %5 veya daha azından %10'unu veya daha fazlasını kapsayacak şekilde bir büyüme,
2. Yüksek bir hızla gelişen bir veya birden fazla imalat sektörünün kurulması,
3. Modern sektörde gelişmeyi tahrik eden eğilimleri ve kalkışa hazırlık aşamasının dış ticarete yapacağı tasarrufları, gayet iyi kullanabilecek ve gelişmeye devamlılık sağlayacak siyasi, sosyal ve idarî bir kurumun kurulmasıdır.

Rostow'un kalkış (take off) aşamasında zorunlu olarak gördüğü belirli oranda büyümenin gerçekleşmesi, üretim teknolojisinin geliştirilmesi ve bu iki olgunun gerçekleşebilmesi için kurumsal yapılanmanın hızlı bir şekilde kurulmasıdır. Yine Rostow, sektörleri, birinci derecede gelişen sektörler, tamamlayıcı gelişme halindeki sektörler ve tali derecede gelişen sektörler olarak üç gruba ayırır (Rostow, 1966: 49). Rostow'a (1966: 53-54) göre, sektörlerin gelişebilmesi için dört temel faktörün bulunması gerekir:

1. Üretim veya sektörlerin üretimi için talep artmalı ve bu sayede üretimde hızlı artış için temel oluşmalıdır. Tarihte bu süreç başlangıçta gelirin tüketimde verimli yatırıma geçiş yapmasıyla: sermaye ithali ile yeni yatırımların üretim gücündeki hızlı artış ve tüketicinin yerli ürünlere harcayacağı reel gelirinde meydana gelen artışla yahut bu çeşitli faktörlerin birleşmesi gerçekleşmelidir.
2. Sektörlere yeni üretim fonksiyonlarının girmesi ve kapasitelerinin de artması gerekmektedir.
3. Toplumun bu önder sektörlerde harekete geçmek için gereken sermayeyi elde edebilmelidir; özellikle bu sektörlerde ve onların teşvik ettiği tamamlayıcı sektörlerdeki kapasite ve tekniği ellerinde bulunduran girişimcilerin (özel veya resmi), elde ettikleri gelirin büyük bir kısmını yatırıma harcamaları gerekmektedir.

4. Sonunda, egemen sektör veya sektörlerdeki gelişme ve teknik değişmelerin, diğer sektörlerdeki yeni üretim fonksiyonlarının kapasitesini ve potansiyel gücünü arttırmaya yol açacak yeni ihtiyaçlar yaratması gerekir.

Rostow, kalkış aşamasında her ülke için geçerli olan, tek bir sektörün olmadığını, sektörler yelpazesinin olduğunu ve üretimin birçok alanda gerçekleştirildiğini belirtir (Erden, 2013: 34). Kalkış (take-off) aşamasından sonra muazzam düzeyde gelişmeye başlayan iktisadi faaliyet, modern teknoloji her sahaya yayıldıkça, bazı dalgalanmalarla beraber uzun ve kuvvetli bir ilerleme devresine girer (Rostow, 1966: 8-9). Kalkış aşamasının istenilen düzeyde beklentileri gerçekleştirmesi sonucunda gelişme aşamasında bir sonraki süreç olan “Olgunluk Aşaması”na geçilir.

Rostow, olgunluk aşamasını, bir ekonominin kendi harekete geçme dinamiği olan ilk sanayi faaliyetlerinin sonraki evresine geçişi ve modern teknolojinin en ileri olanının benimsendiği ve bunları kendi kaynaklarının büyük bir bölümüne uygulaması olarak tanımlamaktadır (Rostow, 1966: 9). Olgunluk aşamasında ekonomik faaliyetler düzenli bir şekilde gelişmekte ve modern teknolojinin her alana yayıldığı aşama olarak ifade edilir (Erden, 2013: 35). Tarihsel olarak Rostow’un olgunluk aşamasının 60 yıllık süreci kapsadığını ifade etse de ülkelere göre farklılık göstermektedir ve 19. yüzyılın ilk yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki döneme denk gelmektedir. 20. Yüzyılın başlarında ekonomik kriz (1929 Ekonomik Krizi) meydana gelmiş olsa bile, üretim ilişkilerinde kapitalizmin en yüksek aşamada olduğu, siyasal düzlemde liberalizmin egemen olduğu ve toplumsal düzeninin sanayileşme ile birlikte yapısal anlamda yaşanan değişimlerin önemli derecede etkili olduğu bir süreçtir. Olgunluk aşamasının tarihsel birikimi ile birlikte “Kitle Tüketim Aşaması”na geçiş meydana gelir.

Rostow’a (1966: 69) göre, kitle tüketim aşaması, teknik anlamda olgunluk aşamasına ulaşıktan sonra bu aşamayı geçen toplumun üretimden çok tüketime, üretim sorunundan ziyade tüketim sorununa ve en geniş anlamda refah ile ilgilidir. Kitle tüketim aşaması, yüksek insani kalkınma düzeyine ulaşmış, bilgi düzeyi yüksek

refah toplumu olarak imlenir (Erden, 2013: 35). Refaha ulaşmak için Rostow (1966: 69-70), üç temel amacın olduğunu belirtir. Bu amaçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ulusal kaynakların en önemli kısmını askeri ve diplomatik alanlarda üstünlük sağlamak için bu alanlara harcanması,
2. Refah devleti olarak tanımlanan bir düzenin kurulması; devletin artan oranlı vergi sistemi ile gelir elde etmesi ve geliri yeniden dağıtması dâhil olmak üzere serbest piyasa düzeniyle sağlanamayan insani ve sosyal hedeflere ulaşmak için kullanılması,
3. Tüketim seviyesinin temel gıda, konut ve giyim maddelerini aşmasıdır. Bunun temel amacı gıda, konut ve giyim gibi olanakları daha iyi kullanmak değil, 20. yüzyıl ekonomilerinin sağlayabileceği mal ve hizmetleri kitlesel düzeyde tüketmektir.

Rostow'un kitle tüketim aşaması olarak açıkladığı süreç 20. yüzyıl ve sonrası dönem toplumların –fakat bütün toplumlar değil, belirli ülkelerde yaşayan toplumların- özelliğidir. Rostow'ın gelişme aşamaları değerlendirildiğinde, maddi üretim ilişkilerinin –iktisadi olanın- birincil derecede etken olmadığı ve gelişme aşamalarının bir nedeni değil sonucu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Rostow'un kategorize ettiği beş gelişme aşaması, geleneksel toplumsal formasyondan modern kapitalist toplumsal formasyona geçişi ifade eder. Bu bağlamda Rostow'un gelişme aşamaları, Batı liberal ülkelere özgün gelişme aşamalarıdır ve iktisadi anlamda klasik, keynesyen ve neo-klasik liberal düşünce okullarının kuramsal bir uzantısı olarak değerlendirilir. Modernleşme kuramı olarak değerlendirilen Rostow'ın iktisadi gelişme aşamaları kuramı, 1960'lardan sonra modernleşme kuramlarının ciddi eleştiri konusu olduğu koşullarda sorgulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda özellikle kapitalist üretim tarzı ekseninde modernleşmeci tezler siyasal, ampirik ve kuramsal düzlemde eleştirilmiştir (Karaömerlioğlu, 2001: 83). Eleştirilerin pek çoğu Marxist sosyologlar ve iktisatçılar tarafından, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin azgelişmişlik sorunu bağlamında kalkınma değerlendirilmiştir (Giddens, 2008: 455).

1.3.2. Ekonomik Azgelişmişlik ve Tekel Kapitalizmi: Paul Baran¹⁰

Kalkınma iktisadı düşüncesinin ilk aşaması, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren azgelişmiş ülkelerin ekonomi-politik açıdan gelişmiş olan ülkelere oranla önemli farklılıkların olduğu gerçeğine dayanır (İnsel, 2000: 162). Azgelişmişliğin temel nedeni, yoksul ve geri kalmış ülkelerin gelişmiş ülkeler ve bu ülkelerde bulunan uluslararası şirketler olduğunu savunan Bağımlılık kuramcıları (Giddens, 2008: 455), kalkınma kuramını azgelişmişlik, emek ile sermayenin niteliği, ekonomik artık ve kapitalist üretim ilişkileri temelinde imler. Kalkınma olgusunu azgelişmişlik ve emek-sermaye düzleminde irdelenmekle birlikte, Bağımlılık kuramında özellikle emperyalizm ile ekonomik artık kavramı, kalkınma düşüncesi tartışmalarında problematiğin merkezinde yer alır. Bağımlılık teorisi, Batı-dışı toplumların (Üçüncü Dünya toplumlarının), geri kalmışlıktan kurtulmasını savunan Batı merkezli teorilerini eleştirir (Cevizci, 2005: 194). 1960'lı yıllardan sonra kalkınma ekonomisi (gelişme iktisadı) düşüncesinin, azgelişmiş (geri kalmış) toplumların gelişeceği, gelişmiş Batı toplumlarının içinde bulunduğu refah koşullarına erişileceği ve yapısal temel sorunların çözüleceği gibi varsayımların sorgulanmaya başlanması, Bağımlılık kuramının temel düşünce dinamiklerini oluşturur. Bağımlılık kuramı, ekonomik anlamda gelişmeyi engelleyen temel problemin azgelişmiş ülkelerin kendine içkin geleneksel yapıyı korumaları ve Batı'nın ekonomik ve toplumsal özelliklerini içinde barındırmayan bir yapıya sahip olduğu olduğunu görüşünü reddeder; uluslararası ticaret ve ekonomik gelişmenin *laissez faire* (bırakınız yapınlar) modeline eleştirel bir tepki olarak gelişmiş, Batı'nın ileri kapitalist ülkeleri tarafından sömürüldüğü düşüncesine dayanır (Cevizci, 2005: 194). Başkaya'ya (2005: 75) göre Bağımlılık kuramı, Marx ve Engels tarafından kısmen olumlu biçimde değerlendirdikleri "emperyalizm" kavramına olumsuz bir anlam yükler ve bu yüzden neo-marksist bir tezdır. Bununla birlikte, teorilerinin merkezine azgelişmişlik olgusunu yerleştirdiği için Marksist

---

¹⁰ Kalkınma tartışmaları içerisinde kalkınmayı azgelişmişlik, emperyalizm ve Bağımlılık kuramının bağlamında değerlendiren pek çok düşünür bulunmaktadır. Paul Baran'ın yanı sıra Andre Gunder Frank, T. Dos Santos, Paul Sweezy, Giovanni Arrighi, İmmanuel Wallerstein ve Samir Amin, Bağımlılık teorisini, bazı farklılıklar olmakla birlikte aynı düzlemde tartışmışlardır. Ancak çalışmamız açısından ilerleyen sayfalarda da görüleceği gibi söz konusu kuramcılar arasında Paul Baran, konumuzun açıklığa konulması bakımından daha açıklayıcı bir kuram ortaya koymaktadır.

geleneği sürdürmekle birlikte, kuramsal açıdan bazı yeni tartışmalara yol açmıştır (Başkaya, 2005: 75). Marx ve Engels'ten sonra rekabete dayanan kapitalizm, 20. yüzyıldan sonra yerini çokuluslu dev şirketlerin egemen olduğu ekonomik yapıya bırakmış, Keynes'in ekonomi önerileri doğrultusunda işsizliği önleyebilecek kısmî çözümler bulmuş ve küresel ölçekte hegemonyasını oluşturmuştu (Kazgan, 2000: 347). Tarihsel olarak 20. yüzyıldan sonra kapitalizmin işleyiş tarzı, emperyalizm sonucu şirketler aracılığıyla küresel ölçekte tekelleşme ile birlikte söz konusu azgelişmiş ülkeleri "bağımlı" birer ekonomik sistemler meydana getirmesi, neo-marxist teoride kalkınma tartışmalarının temel odak noktası olmuştur. Üçüncü Dünya ülkelerinde 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bağımsızlık hareketlerinin başlaması ve bazı azgelişmiş ülkelerde 'devrim' ile birlikte yeni sosyalist hükümetlerin kurulması, azgelişmiş ülkelerin kalkınması noktasında yeni tartışmalar başlatmıştır. Bu tarihsel süreçte Bağımlılık kuramının kalkınma söylemleri, merkezden denetleme, dışa kapalı, temel ekonomik politikaların siyasal iktidarın teknik danışmanların tarafından verildiği popülist sol/sosyalist söylemlerle bir teknokrasinin iktidar söylemi olmuştur (İnsel, 2000: 168). Bu bağlamında Paul Baran *Büyümenin Ekonomi Politikası* kitabında kuramsal düzeyde tartıştığı kalkınma (büyüme veya gelişme kavramlarıyla eşanlamlı biçimde kullanılır) kuramı ekseninde Marksizm'de yeni bir tartışmanın öznesi konumundadır. Baran'ın kalkınma kuramı, ekonomik artık, emperyalizm, azgelişmişlik ve tekel kapitalizmi olmak üzere dört kategoride analiz eder.

İlk olarak Baran, kalkınma kavramını büyüme kavramı ile özdeş biçimde kullanır. Baran, kalkınma ve büyüme kavramları salt birer kavramı olarak, eski olandan yeni olana geçişi ve dönüşümü, tutucu ve gerici güçlere karşı bilinçli ve kararlı mücadele verilmesi, geri kalmış, statik bir toplumun, toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısının değiştirilmesi olarak tanımlar (Baran, 1974: 88). Bu bağlamda Baran'ın tanımlanmasında kalkınma, salt ekonomik olanı değil, siyasal ve toplumsal yapının kökten değişmesi, gelişmesi ve ilerlemesine ilişkindir. Kalkınma ve gelişmeyi gerçekleştirmenin esas yöntemi, ilk olarak, eski siyasal, toplumsal ve ekonomik yoksulluk içinde bulunan toplumların, bütün mücadele alanlarında eski rejimin varlığına karşı örgütlü mücadelesidir (Baran, 1974: 88). Eski rejimin,

bugünün azgelişmiş toplumlarını sömürge yoluyla egemenliği altında bulundurması, toplumsal, siyasal ve ekonomik kalkınmanın gerçek anlamda gerçekleşmesinin önünde Batılı sömürgeci devletlerin, kendi içerisinde farklılıklar barındıran toplulukları biçimlendirmek amacıyla azgelişmiş ülke yönetimlerine ekonomik ve askeri yardımda bulunması, bağımlı ülkelerin siyasal bağımsızlığına kavuşmalarını engeller (Baran, 1974: 88-89). Azgelişmiş ülkelerin, gerçek anlamda kalkınmayı gerçekleştirememesinin nedeni, ekonomik artığın yetersizliğinden ziyade kullanılış biçimine bağlıdır (Başkaya, 2005: 80). Bu bağlamda Baran'ın kuramında ekonomik artık kavramı, kalkınma problemiğinde merkezi bir yer teşkil eder.

Klasik Marksist teoride kâr, rant ve faizin toplamına eşit olan artı-değer kavramına Marx, devlet ve kilise geliri, verimsiz işçilerin ücretleri, metanın parayı dönüştürmenin maliyeti gibi öğeleri dahil etmiş olsa bile, temel teorik şemasında, artı-değer kavramına dahil etmemiştir, ancak, Baran'ın artı-değer yerine “ekonomik artık” kavramını kullanır ve söz konusu kategorileri bu kavrama dahil eder (Kazgan, 2000: 348). Baran, ekonomik artık kavramını, *aktüel ekonomik artık* ve *potansiyel ekonomik artık* olmak üzere iki kategoriye ayırır ve irdeler. Aktüel ekonomik artık, toplumun aynı dönem içerisinde toplam üretimi ile toplam tüketimi arasındaki farktır (Baran, 1974: 104). Potansiyel ekonomik artık kavramı, belirli bir doğal ve teknolojik ortamda, mevcut kullanılabilir verimli kaynakların yardımıyla elde edilebilecek toplam üretim ile temel tüketim olarak ifade edilebilecek toplam üretim kesimi arasındaki fark (Baran, 1974: 105) olarak tanımlanır. Bununla birlikte Baran'a (1974: 105-106) göre potansiyel ekonomik artık, dört şekilde gerçekleşir. Bu öğeleri şu biçimde sıralamak mümkündür:

1. Yüksek gelir gruplarının aşırı tüketimi,
2. Verimsiz işçilerin varlığı nedeniyle toplumun uğradığı üretim kaybı,
3. Mevcut yürürlükte bulunan üretim aygıtının, rasyonel olmayan bir örgütlenmeye sahip olmasından doğan üretim kaybı,
4. Kapitalist üretimin düzensiz olması ve etkin talebin yetersizliği sonucu meydana gelen işsizliğin yarattığı üretim kaybıdır.

Potansiyel ekonomik artığın dört ögesinin gerçekleşebilmesinin koşulları, mevcut toplumsal düzenin zihniyetinin değişmesi, sosyo-ekonomik örgütlenmenin bozukluklarına bağlı kalmaması, rasyonel şekilde düzenlenmiş bir toplumsal düzenin var olmasıdır (Baran, 1974: 106). Aktüel ve potansiyel artığın oluşturduğu ekonomik artık, Baran'ın düşüncesinde siyasal, kültürel ve ideolojik üst-yapı, artığın kullanılış biçimiyle ilintilidir (Kazgan, 2000: 349). Dolayısıyla Baran'ın kalkınma düşüncesinde ekonomik artık kavramı, alt-yapı ve üst-yapı ile ilgili bütün kategorileri kapsar.

Baran, Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi olgusunu, avantajlı coğrafi konumda olmasına, yeterli doğal kaynaklara sahip olmamasına ve feodalizmin çözüldüğü son dönemde tarımsal üretimde verimliliğin artmasına dayandırır (Başkaya, 2005: 78). Batı Avrupa'nın avantajlı coğrafi konuma sahip olması ve yeterli doğal kaynaklara sahip olamaması, sömürgecilik sisteminin ortaya çıkmasının temel nedenleri arasındadır. Pre-kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim süreci ve dönüşümü boyunca ekonomik artık, elde edilmesi, büyüklüğü ve kullanılma biçimi bakımından yapısal değişimler meydana getirmiştir (Baran, 1974: 140). Ekonomik artık, kapitalizmin gelişme sürecinde birçok üst-yapı öğelerini etkiler. Söz konusu üst-yapı öğelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan sömürgecilik (daha sonra ileri kapitalist üretim sürecinde emperyalizm olarak adlandırılacak olan) kavramıdır. Bununla birlikte Batı Avrupa'da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi, sömürge sisteminin yaygınlaşması sürecinin hem nedeni hem de sonucudur. Ancak Baran, sömürgecilik kavramı yerine emperyalizm kavramını kullanır. Sömürgecilik, 20. yüzyıl öncesi egemenlik altında bulunan toplumların siyasi ve hukukî anlamda ileri kapitalist devletlere bağımlılığı ifade eder. Modern kapitalizm çağında ise emperyalizm, siyasi ve hukukî öğelerin yanı sıra ekonomik anlamda gelişmiş ülkelere bağımlılığı ve dolayısıyla sömürgecilik ötesi bir kavramdır. Marksist teoride emperyalizm kavramı, sıkça tartışılmış ve tanımlanmaya çalışılmış bir kavramdır. Vladimir Lenin *Emperyalizm*, kitabında emperyalizmi kapitalizmin en ileri aşaması biçiminde ifade eder. Bununla birlikte Lenin (1979: 90-91), emperyalizm kavramını geniş anlamıyla "tekellerin ve mali sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında

paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizm halidir”. İkinci Dünya Savaşı sonrası Marksist emperyalizm kuramı, Paul Baran’ın tekeli sermaye (tekel kapitalizmi) üzerinde analizinde kullandığı bir kavramdır (Dumenil vd., 2013: 69). Dolayısıyla Baran’ın düşüncesinde emperyalizm kavramı tekel kapitalizmi ile ilintilidir. Lenin, üretimde ve sermayede yüksek yoğunlaşma nedeniyle tekeller yaratması; bankacılık ile sanayi sektörünün birleşmesi sonucu mali oligarşinin ortaya çıkması; sermaye ihracının meta ihracından özerk biçimde, özel bir önem kazanması; dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekelci birlikler kurması ve en büyük kapitalist güçler tarafından dünya topraklarının paylaşılması, emperyalizmin beş temel özelliği olduğunu açıklar (Lenin, 1979: 90). Baran (1974: 217), tarihte ilk tekelci kapitalistlerin, pazarın otomatik işleyişini ve devletin tarafsızlığını savunduklarını ve bunun nedeni ise burjuva sınıfının toplumun genel çoğunluğunun bu ilkeleri kabul etmesi, inanması ve bunun sonucunda burjuvazinin daha sonra dev şirket haline gelmesiyle birlikte devleti ağır baskı altına almalarıydı. Bununla birlikte emperyalizmin oluşum süreci içerisinde –yani kapitalist üretim ilişkilerinin yüksek ekonomik ve toplumsal yapıya geçiş sürecinde- en önemli gelişme, kapitalist serbest rekabet sisteminin egemenliği yerine kapitalist tekellerin geçmesidir (Lenin, 1979: 89). Dolayısıyla emperyalizmin var olma koşulu, kapitalist sermayenin tekel haline gelmesidir. Serbest piyasa mekanizması, kapitalist üretim ilişkilerinin ve genel olarak meta üretiminin temel niteliğidir; tekel ise serbest piyasa mekanizmasını yok etmemekle birlikte onun karşıtı olmaktadır; tekel, kapitalizmden daha yüksek bir aşamaya geçişi ifade etmekte ve küçük üretim saf dışı bırakarak üretim ve sermayenin daha yoğunlaştığı tekelci kapitalizm sistemine geçişi ifade eder (Lenin, 1979: 89-90). Serbest rekabet düzeninden tekelci kapitalizm düzenine geçiş, aynı zamanda sömürge sisteminden emperyalizme geçiş demektir ve emperyalizmin ekonomik temeli tekelci kapitalizm sistemidir (Lenin, 1979: 100). Emperyalizmin, kendine özgü bazı siyasal ve ekonomik özellikleri vardır. Lenin’e (1979: 112) göre emperyalizmin kendine özgü siyasal özellikleri şunlardır: “mali-oligarşinin baskısı ve serbest piyasa mekanizmasının ortadan kaldırılması yüzünden her alanda artan gericiilik ve ulusal baskı”dır. Emperyalizmin bu özellikleri yeni sömürgecilik olarak da tanımlanmakta ve az gelişmiş ülkelerin egemenlik altında tutmanın çağdaş

versiyonu biçiminde açıklanmaktadır. Baran, kitabında azgelişmiş ülkelerin yapısal sorunları üzerine derin analizler yapar, kalkınma problematiğinin önemli kavramlarından biri olarak azgelişmiş ülkelerin genel özelliklerini şöyle tarif eder:

1. Ülkenin emek gücü ve doğal kaynakları geniş oranda rasyonel olmayan yöntemlerle ve verimsiz bir şekilde kullanılması nedeniyle, üretim düzeyi düşüktür (Baran, 1974: 320).
2. Toplam tüketim oranı düşüktür (Baran, 1974: 320).
3. Tarım sektörü ülke gelirleri içerisinde yüksek orana sahiptir ve ülke nüfusunun büyük bir bölümü tarım sektörüne bağlıdır. Bununla birlikte, insanların elindeki topraklar küçük ve verimsizdir (Baran, 1974: 320-321).
4. Toprakların mülkiyeti ya devlet ya da feodal yapıların elinde olması nedeniyle özel mülkiyet gelişmemiş ve yaygınlaşmamıştır (Baran, 1974: 321).
5. Ekonomik artık, ülkenin toplam geliri içerisindeki payı büyük olmasına karşın verimli ve rasyonel bir biçimde değerlendirilmemektedir (Baran, 1974: 322).
6. Asalak bir toprak zenginliği bulunmaktadır (Başkaya, 2005: 79).

Azgelişmiş ülkeler Batı Avrupa emperyalizminin (tekelci kapitalizmin) etkisinde, feodal düzenden kurtulamamış ve kapitalizme geçememiş bir ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıya sahiptirler (Baran, 1974: 289). Azgelişmiş ülkelerin emperyalizmin etkisinde olmaları gerçeği, siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak bağımsız olmalarının önündeki en büyük engeldir. Tekelci kapitalizmin varlığı, ülke gelirlerinin büyük bir kısmını yabancı şirketlerin kontrolünde yürütülmektedir. Şirketlerin ülke ekonomisi üzerinde yatırımların büyüklüğü ve önemi ile şirketlerin günlük işlemleri bakımından dolaylı ve doğrudan etkileri bulunmaktadır (Baran, 1974: 338). Özellikle azgelişmiş ülkelerde üretilen ekonomik artık, yabancı girişimciler tarafından dünyanın en gelişmiş kapitalist ülkelere aktarılmakta ve yatırımları güçlendirmek amacıyla kullanılmaktadır (Baran, 1974: 346). Ekonomik artığın azgelişmiş ülkelere gelişmiş ileri kapitalist ülkelere aktarılması sonucunda kalkınma hedefleri önemli derecede sekteye uğratılmaktadır. Sermaye sınıfının ekonomik artığı kendi denetiminde bulundurması, kendi egemenliğini arttırmakta,

sanayi sektörünün gelişimini engellemekte ve kapitalizmin gelişmesini yavaşlatmaktadır (Baran, 1974: 359). Bunun sonucunda az gelişmiş ülkelerde zengin kompradorlar, feodal toprak zenginleri ve güçlü tekeli sermaye sınıfının meydana getirdiği üçlü bir siyasal ve toplumsal koalisyon oluşmaktadır (Baran, 1974: 360). Bütünsel olarak incelendiğinde az gelişmiş ülkelerin ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel kalkınmaları denetim altına alınmakta ve gelişmiş ülkelere bağımlılığı devam etmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda ekonomik artığın kullanılma biçimi ve az gelişmiş ülkelerde içsel faktörlerin etkisi nedeniyle, emperyalizm (tekeli kapitalizm) tarafından az gelişmiş ülkelerin gerçek anlamda kalkınma hedefleri engellenmektedir.

Baran, az gelişmiş ülkelerin kalkınmayı gerçekleştirmesinin temel koşulunun planlı sosyalist bir örgütün kurulması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda ilk olarak sosyalist bir hükümetin kurulması öncelikli amaçtır. Planlı bir ekonomik kalkınma programı girişiminde bulunacak olan sosyalist hükümetin, gerçek anlamda kalkınma programının başarılı olabilmesi için kapitalist toplum yapısı içerisinde bulunan potansiyel ekonomik artığı verimli ölçüde kullanması gerekmektedir (Baran, 1974: 469). Ekonomik artığın kullanılma biçimi, kalkınmanın harekete geçmesinin başat ögesidir. Baran'ın ekonomik kalkınma düşüncesinde sermaye sınıfının egemenliğinde bir hükümet yerine sosyalist bir hükümetin geçmesi öncelikli hedef olarak görülmektedir, ancak bu aşamada kapitalist üretim ilişkilerinin ve özel mülkiyetin reddi söz konusu değildir.

Ekonomik artığın verimli ölçüde kullanılabilmesinin temel koşulu tarımsal alanda yapılacak yapısal reformlardır. Tarım reformu ile birlikte, tipik az gelişmiş ülkelere özgün kendine yeterli küçük köylü üretimi ortadan kaldırılması, tarım çiftliklerinin kollektifleştirilmesi, sanayi sektörüne kaynak sağlayacak planlama örgütü yetkilileri tarafından yürütülen tarımsal üretim biçimine geçilmesi (Baran, 1974: 470) gerekmektedir. Bununla birlikte toprakların zengin feodal oluşumların elinden alınması ve kollektifleştirme politikaları, kompradorlar, feodal toprak zenginleri ve tekeli kapitalist sınıftan oluşan ittifakın dağılması –ama

tamamen ortadan kaldırılması değil- ve kalkınmanın önündeki siyasal ve toplumsal engel ortadan kaldırılmış olacaktır.

Siyasal ve toplumsal engellerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte ekonomik artığın kullanılma biçimi sosyalist hükümetin planlama organlarının denetimine geçmesini olanaklı kılacaktır. Planlama organlarının temel görevi, tarımsal alanda elde edilecek ekonomik artığın yatırım alanlarına aktarılması ve bölüşüm ilişkilerinde kullanılması temel hedefdir (Baran, 1974: 475). Tarımsal alanda üretim ve verimlilik artışı, sanayi sektöründe önemli ilerlemeler sağlayacaktır. Nitekim Baran, tarım üretimindeki artış sanayi sektörüne ham madde sağlar; sanayi sektöründe meydana gelen üretim de tarımsal araç-gereç (teknoloji) üretimi ile birlikte karşılıklı biçimde girdi ve çıktılar sayesinde birbirini tamamlayan iki önemli unsur olduğunu belirtir (Baran, 1974: 481). Dolayısıyla tarımsal üretimin başarılı olabilmesinin temel zorunluluklarından biri sanayi sektörünün işleyiş tarzına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sanayi sektöründe doğru politikalar uygulanmaya başlanması, sanayi kalkınması için gerekli her türlü desteğin sağlanması, yeterli derecede kaynağın elde edilmesi ve kalkınmayı başarıya ulaştıracak sanayi sektörüne yeterli ölçüde ekonomik artığın sağlanması gerekmektedir (Baran, 1974: 483). Sanayi sektörünün temel ögesi yine ekonomik artık ve onun kullanılma biçiminde bağlı olduğu açıktır. Yine sosyalist planlama örgütü çatısı altında, hem tarım hem de sanayi sektöründe üretime öncelik verilmelidir (Baran, 1974: 481); sanayi sektörü alanında hafif sanayi ve ağır sanayi üretiminin yapılması (Baran, 1974: 491-492) temel politika olması öngörülür. Baran'ın kalkınma düşüncesi, kendine özgün tezler içermekle birlikte Sosyalist bir kalkınma modeli olduğu görülmektedir.

Kalkınma düşüncesi, ortaya çıkış koşulları bağlamında değerlendirildiğinde temel olarak iki ideoloji ekseninde tartışıldığını söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi liberal kalkınma modelidir; ikincisi sosyalist kalkınma modelidir. Bununla birlikte kalkınmanın iktisat ideolojisinin bir ögesi olması ve içerik bakımından ilerleme, büyüme, gelişme ve modernleşme gibi kategorileri dâhil etmesi, kavramın tarihsel ve

kuramsal düzlemde önemini ortaya koymaktadır. Azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ülkeler seviyesine ulaşılacağı düşüncesi Türkiye’de de kalkınma düşüncesinin ortaya çıkışı koşullandırmıştır. Liberal ve sol/sosyalist oluşumlar gibi farklı düşünce grupları tarafından tartışılan kalkınma, İslâmî bir hareket olarak tanımlanan Millî Görüş tarafından da 1960’lı yıllardan sonra tartışma konusu olmuştur. Çalışmamızın temel konusunu oluşturacak olan İslâmcı bir oluşum olarak ortaya çıkan Millî Görüş Hareketi’nin kalkınma söylemine geçmeden önce Türkiye’de İslamcı düşüncenin ortaya çıkışı ve tarihsel gelişiminden bahsetmek gerekir.

2. TÜRKİYE'DE İSLÂMÇILIK DÜŞÜNÇESİ

İslâmci düşünce, Türkiye tarihinin en derin ve tartışmalı konularından biridir. Bir kurtuluş düşüncesi olarak ortaya çıkan İslâmçılık, tarihsel süreçte farklı görüş ayrılıklarına rağmen oldukça etkili bir düşünce akımı olarak varlığını sürdürmüştür. İslamcı düşünce siyaset, ekonomi, sosyal ve kültürel gibi birçok alanda etkili olmuştur. Bu bölümde, İslamcılığın hangi tarihsel koşullarda ortaya çıktığını ve temel düşünsel/teorik kaynakları bağlamında özellikle Millî Görüş Hareketi ve hareketi temsil eden siyasi partiler incelenmiştir.

Bu bağlamda ilk olarak İslamcılığın ortaya çıkmasına neden olan Osmanlı Batılılaşma/modernleşme hareketleri genel hatlarıyla incelenecektir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan İslamcı düşünce, Yeni Osmanlı Hareketi içerisinde farklı çerçevede söylem alanı bulmuştur. Farklı düşünce yapılarını içinde barındıran Yeni Osmanlı Hareketi, İslamcı düşüncenin ortaya çıkmasına ve gelişmesine olanak sağlamıştır. Etkili bir muhalefet olmaktan ziyade daha çok var olan durumu iyileştirmeye yönelik fikir üretme çabası içerisinde bulunan Yeni Osmanlı Hareketi içerisindeki İslamcılar, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçek anlamda muhalif bir hareket olmuştur. İkinci Meşrutiyet ile birlikte etkin bir ideoloji ve muhalif hareket olan İslamcılık, Cumhuriyet'in ilanından 1960'lara kadar oldukça sönük bir muhalefet olarak varlığını sürdürmüştür. Cumhuriyet'in ilanı sonrası laik reform uygulamaları ve Kemalist tek parti döneminin yeni bir toplumsal düzen inşa etme amacı, İslamcı düşünce ve oluşumların tasfiyesi yönünde olmuştur. Bu nedenle tek parti egemenliğindeki cumhuriyet Türkiye'sinde İslamcı düşünce kamusal alanın dışında tutulma ve pasifize etme çabaları çok partili siyasal hayata geçiş ve Demokrat Parti'nin iktidar olmasına kadar sürmüştür. Demokrat Parti'nin iktidar olmasından sonraki tarihsel süreçte İslamcı düşünce açık olamamakla birlikte varlığını devam ettirmiştir. 1960'lardan sonra Milli Görüş Hareketi olarak adlandırılan Siyasal İslamcı oluşumun siyasi örgütleri Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi adı altında etkin bir siyasal hareket olarak Türkiye siyasal tarihinde varlık göstermiştir. Dolayısıyla bu bölümde

İslamcılığın ortaya çıkarıcı tarihsel ve maddi koşullar, tarihsel süreçte geçirmiş olduğu aşamalar sırasıyla incelenmiştir.

2.1.İslamcılık Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Osmanlı'dan günümüze birçok düşünce akımı ortaya çıkmış ve tarihsel süreçte çeşitli varyasyonlar biçiminde varlığını sürdürmüş ve de sürdürmektedir. Batı'da feodal üretim ilişkilerinin çözülmeye başlaması ve yerine kapitalist üretim ilişkilerinin geçmesi, kapitalistleşme süreci ile birlikte başlayan sömürgecilik hareketleri sonrası savaş ve işgal hareketlerinin ivme kazanması, siyasal alanda feodal yönetimlerin yerine mutlak monarşilerin alması ve daha sonra ulus-devlet örgütlenme biçimine geçiş gibi olgular Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, ekonomik ve sosyal yapısında değişimin temel dinamiklerini oluşturur. Siyasal anlamda hem merkezîyetçi hem de adem-i merkezîyetçi yapısını koruyan, bununla birlikte feodal ve yarı-feodal toplumsal yapıların varlığı ve mevcut düzenin giderek İmparatorluk ekonomisine zarar vermeye başlaması, geri kalmışlığın temel nedeni olarak görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmelerin gerisinde kalması, uzun süre gelişmeleri dikkate almaması ve iç dengelerde meydana gelen bozulmalar ve kaybedilen savaşlar sonucunda toprak kaybına ve yıkılma sürecine girmiştir. Bununla birlikte Fransız Devrimi sonrasında gelişmeye başlayan milliyetçi düşünce, ulus-devlet yapısının kurulmaya başlanması ve Osmanlı'nın içsel faktörlerinden kaynaklanan siyasi ve ekonomik bunalım, 19. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından değişimin başlıca dinamikleridir.

Osmanlı Devleti'nde değişimin gerekliliği, bozulan sistemin yeniden düzene girmesi amacını taşımaktadır. Halil İnalçık'a (2009: 322-323) göre düzenin bozulması idari ve ekonomik niteliktedir ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Avrupa'da 15. yüzyıldan sonra maddi alt yapıda meydana gelen değişimler, hızlı nüfus artışı, kırdan kente göç, sosyal yapıda değişim gibi olgular değişimin genel özellikleridir. Bu süreçler kapitalist üretim tarzına geçişin ilk aşamaları olmakla birlikte aynı zamanda söz konusu tarihsel süreçte merkantil düşüncenin egemen olduğu bir yapı mevcuttu. "Merkantalizm, yani ticari kapitalizm,

Avrupalı devletlerin zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermelerini, deniz aşırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmelerini savunan bir öğretiydi” (Kazgan, 2006: 14). Kolonilerden elde edilen metanın (ana-malın) kendi ülkelerinde biriktirmesi, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin aşırı birikmesine neden olmuştur. İhracatın daha çok yapıldığı bir sistemin egemen olduğu tarihsel süreçte Osmanlı bozulan ekonomik denge, hammadde darlığı ve dış ticaret darlığı içerisinde olması, bozulmaya başlayan Osmanlı ekonomisini daha da kötüye gitmesine neden olmuştur. Osmanlı ekonomisinin can damarı olan İpek ve Baharat Yolları, Batı Avrupa ülkelerinin yeni yollar bulması ve sömürgeler elde etmesi sonucu eski önemini kaybetmeye başlamıştır (Cem, 2016: 126). Bu nedenle ekonomik olarak kıtlık içerisine giren Osmanlı piyasası, 16. Yüzyıl ve sonrası tarihsel süreçte Batı devletlerine kapitülasyonlar vermeleri, dönemin temel ekonomi politikasının bir sonucudur ve temel amaç iç pazarda bolluk yaratmaktır (İnalçık, 2009: 294). “Kapitülasyon” olgusu, kapitalizmin henüz merkantilist aşamasında, küresel bir sistem olma yolunda gelişmiş, ekonomik alanda güçsüz devletleri kendisine bağımlı kılmayı, yarı-sömürge haline getirmeyi, en güçsüz olanları ise bir bütün olarak sömürge durumuna getirmektedir (Kazgan, 2006. 15). Bu bağlamda düşündüğümüzde Osmanlı’nın sömürgelere eklenme süreci kapitülasyonlarla başladığını (Kazgan, 2006, 13-14) söyleyebiliriz. Osmanlı ekonomi düzeninin bozulmaya başlaması, iç isyanların ortaya çıkmasına ve bunun sonucu olarak da idari sistemin sarsılması anlamına geliyordu. Askeri alanda Karlofça Antlaşması (1699) sonucunda geri kalmışlığın tam anlamıyla anlaşılması, bozulan düzeni düzeltme çabaları Osmanlı “yenileşme”, “Batılaşma” hareketinin başlangıcını oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk yenileşme hareketi askerî alanda III. Selim tarafından 1793 yılında *Nizam-ı Cedid* (yeni düzen) olarak adlandırılmıştır (Lewis, 2014: 82)¹¹. İkinci yenileşme hareketi, 19. Yüzyılda II. Mahmud döneminde askerî, idarî, kültürel ve iktisadi alanda yapılan köklü reformlardır (Lewis, 2041: 144). Reform çalışmalarının 19. Yüzyılda

---

¹¹ Niyazi Berkes (2016a: 45, Lewis: 65), Osmanlı tarihinde ilk reform düşüncesinin 1718 yılında (Pasarofça Antlaşması’ndan hemen sonra), Müslüman bir devlet adamı ile Hıristiyan bir subay arasında geçtiği varsayılan ve bir tutanak olarak yazılan ve *Takrir* olarak nitelendirilen bir yazıda görüldüğünü söylemektedir. Ancak yazının kim tarafından yazıldığı bilinmemesi ve uygulanmaması, reform hareketleri arasında sayılmasının doğru olduğu kanaatinde değiliz.

yapılmasının nedenleri vardır. Öncelikle dönemin Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerinin iktisadi, teknik ve askeri alanda gerisinde olması, İmparatorluk içerisinde sosyal ve hukuksal alanda Müslümanların, Müslüman olmayan diğer halklara göre ayrıcalıklı olması, Fransız Devrimi sonucu yayılan milliyetçilik düşüncesi, İmparatorluk bünyesinde yaşayan diğer milletlerin isyan etmesi, sanayi devrimini gerçekleştiremediğinde henüz prekapitalist üretim ilişkilerinin yaygın olması sonucunda Avrupalı devletlerin açık pazarı (yarı sömürgesi) olması, çöküşün temel nedenleridir (Sander, 2011: 290-295). Osmanlı İmparatorluğu'nda "düzen" in öncelikli olması, çöküşün temel kaynağının sorgulanmasına neden olmuş ve Osmanlı tarihinde Tanzimat olarak adlandırılan siyasal, iktisadi ve hukuksal alanda reformlarının başlanması anlamına gelmektedir. Batılılaşma ve modernleşme olarak da ifade edilen III. Selim ve II. Mahmud ile başlayan reformlar süreci, merkezi devlet bürokrasisi, büyük toprak sahipleri ve zengin kent tüccarlarından oluşan ittifakın desteğiyle, fakat sancılı bir biçimde gerçekleştirilmiştir (Aytekin, 2016: 48-49). Osmanlı'da 18. Yüzyılın sonlarından başlayarak 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürecek olan reformlar sırasıyla şunlardır: Nizam-ı Cedid, Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Humayunu), Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet (Kanun-i Esasi'nin kabulü) ve II. Meşrutiyet'tir. Reform hareketleri, yenileşme, Batılılaşma, modernleşme veya çağdaşlaşma olarak adlandırılmaktadır.¹²

Osmanlı Batılılaşma/modernleşme hareketleri, kapitalizme geçiş aşaması ile hem aynı tarihsel dönemde hem de aynı düşüncenin bir ürünü olarak gerçekleşmiştir. Avrupa sömürge düşüncesinin bir sonucu olarak gelişen kapitülasyonlar, Tanzimat döneminde başlayacak olan reform hareketlerinin de başlangıcını oluşturur (Kazgan, 2006: 16). Bu nedenle Osmanlı toplumunda modernleşme hareketleri dışsal zorlamaların etkisiyle gerçekleşmiştir. Ancak salt dışsal olmanın yanında Osmanlı toplumsal tabanında da modernleşme dinamikleri vardı (Aytekin, 2016: 49). İç çelişkiler (içsel faktörlerin zorlaması) ve kapitalizm, İmparatorluğun temelini

---

¹² *Modernleşme* kavramına karşılık olarak kullanılan *çağdaşlık* ve *çağdaşlaşma* kavramları, Latin kökenli dillerdeki karşılığı *contemporain* olarak kullanılır ve yaşıt, aynı yaş diliminde olmak, aynı tarihsel döneme ait olmak anlamına gelmektedir; buna karşın modernleşme, mevcut olandan yeni olan geçişi ve kopuşu ifade etmektedir ki bu da çağdaşlaşma kavramından farklı olduğunu göstermektedir (Başkaya, 1999: 165-166). Bu bağlamda çalışmamızın içeriğine uygun olması açısından modernleşme veya batılılaşma kavramlarını kullanmayı tercih ediyoruz.

aşındırması sonucu yönetici sınıf ‘meydan okuma’yla karşı karşıya kalmış ve çözümü eski düzeni sağlama düşüncesine yönelmiş olsa bile eski olana dönüş mümkün olmamıştır, tam tersi yeni kurum ve mekanizmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Başkaya, 1999: 167). Osmanlı ilk modernleşme hareketleri siyasal nitelikte olmaktan ziyade askeri niteliktedir (Soysal, 1987: 27). 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yöneticileri -III. Selim’in *Nizam-ı Cedid* adlı reformu ve II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı kaldırarak yerine *Asakir-i Mansurei Muhammediye* adlı düzenli orduyu kurması-, imparatorluğu kurtaracak yenileşme hareketlerini genel olarak askeri alanda yapmış olduklarını gösterir (Sander, 2011: 305). Bunun temel nedeni, devletin ardı arkası kesilmeyen askeri yenilgilere uğraması ve bu yenilgilerin doğurduğu endişelerdir (Soysal, 1987: 27). 19. yüzyılın en önemli hukuki gelişmelerden biri de Sened-i İttifak anlaşmasının imzalanmasıdır (Sander, 2006: 297). Sened-i İttifak’ın tarafları Padişah’a karşı kapitalizme geçiş aşamasının sınıfsal aktörlerini oluşturan ayanlar, derebeyler ve büyük toprak zenginleridir (Cem, 2016: 204). İçerik bakımından Sened-i İttifak, padişaha can ve mal güvenliğini sağlama, vergide adaletli olma, baskısız ve hazinenin verimli kullanılması konusunda yükümlülükler getirirken, anlaşmanın diğer taraflarına da padişaha bağlılık, sadrazam emirlerine şeriate uygun olmak kaydıyla padişah emri olarak sayma, vergi toplama, asker toplama ve isyan durumunda padişah tarafında olma gibi yükümlülükler getirmiştir (Soysal, 1989: 26). Bu bağlamda Sened-i İttifak’ın içeriği incelendiğinde, padişahın yetkilerini kısıtlar niteliktedir. Sened-i İttifak’ın tarihsel anlamı, merkezi otoritenin ayan, derebey ve ağaların desteğini alarak merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla oluşturulan bir konsensüstür (Başkaya, 1999: 198). İçerik olarak anayasal nitelikte bir belge oluşturmayan Sened-i İttifak, ilerleyen süreçte anayasal gelişmeler ve toplumsal sınıflar bağlamında önemli ipuçları vermektedir.

Osmanlı Batılılaşma hareketinin üçüncü önemli olayı Tanzimat Fermanı’dır. “Tanzimat” sözcüğü “nizam verme” anlamına karşılık gelen “tanzim” kelimesinin çoğuludur (Berkes, 2016: 213). Osmanlı toplumsal formasyonunun, gelişen kapitalist üretim tarzının mantığına uygun olarak biçimlen(diril)meye çalışılması, oluşan yeni ekonomik-sosyal temele uygun siyasal-ideolojik-hukukî bir üst-yapıyı da beraberinde

dönüşüme zorlamaktaydı (Başkaya, 1999: 202). Tanzimat Fermanı, Batılılaşma hareketi açısından Osmanlı'nın kapitalist üretim tarzına geçişinin yasal bir belgesi niteliğindedir. Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Humayun olarak da bilinen bir metindir; "Tanzimat", sözcüğüyle kast edilen ise 1839-1876 arasında yapılan bütün reformların genel adıdır (Aytekin, 2016: 67-68). Gülhane Hatt-ı Humayun'un maddeleri ise genel olarak şöyledir:

- Padişahın tebaasının can, mal ve namusunun güvence altına alınması,
- İltizam sistemi¹³ kaldırılarak yerine düzenli bir vergi sisteminin getirilmesi,
- Müslüman olmayan uyruklara zorunlu askerlik yapmasını sağlayacak bir sistemin kurulması,
- Dinsel inancına bakılmaksızın bütün Osmanlı uyruklarının yasalar önünde eşitliği sağlamak (Zürcher, 2000: 79-80; Aytekin, 2016: 68).

Berkes'e (2016: 214) göre Tanzimat bildirisindeki maddelere bakıldığında padişahın kendi iradesini kısıtlamakta; can, mal, namus koruma görevini kanunların yargılarına bırakmakta; hükümet yönetiminin, kendi iradesine göre değil, yapılacak kanunlara göre olmasını bildirmektedir. Bu bağlamda Gulhane Hatt-ı Humayun, bireysel özgürlüklere ve kanunlar önünde eşitliğe dayanması bakımından liberal bir belgedir (Aytekin, 2016: 68). Belgenin, Müslüman olmayanların haklarını garanti altına alması ve kanunlar önünde eşitlik vermesi, Osmanlı-Türk anayasacılık gelişmeleri bakımından önemli bir aşamadır. Tanzimat'ın gayrimüslimlerin haklarını güvence altına alması, dış baskıların bir sonucudur (Aytekin, 2016: 68). Dış baskılar sonucunda ilan edilmesi, Osmanlı devletinin yarı-sömürge uygulamalarına maruz kalması, özel mülkiyetin koruma altına alması, gayrimüslimlere önemli haklar tanınması bağlamında düşünüldüğünde, Batılılaşma hareketinin bir reformu olan bu Hatt-ı Humayun, Osmanlı'nın sömürge düzenine eklenme ve bir yarı-sömürge durumuna düşmüştür (Cem, 2016: 201-202). Nitekim Gülhane Hatt-ı Humayunu,

---

¹³ İltizam sistemi, Osmanlı'da devlet gelirleri arasında önemli bir yere sahipti. Osmanlı hazinesinin önemli gelir kaynağı olan ve devletin kuruluşundan beri uygulanan bir sistem olarak İltizam, devlet gelirlerini arttırmayla vergi (daha doğrusu haraç) toplama işleminin bir kısmını özel kişilere devrettiği sistemdir (Berkes, 2016b: 272; İnalçık, 2009: 323). İltizam, devlet gelirlerinin bir kısmını oluşturması; Tımar sistemi dışındaki (aşar, çift resmi ve bad-ı hava dışındaki) vergilerden oluşmaktaydı (Timur, 2010: 323).

1838 yılında İngiltere ile imzalanan Ticaret Antlaşması'ndan sonra ilan edilmiş olması ve İngiliz burjuvazisine Osmanlı iç pazarında serbestlik ve avantajlı ayrıcalıklar tanınması (Sander, 2011: 304; Tanilli, 2000: 326) bunun en açık göstergesidir. Gülhane Hatt-ı Humayunu, Müslüman olmayanların haklarını garanti altına almaya çalışıyor olsa bile, bunun tam olarak gerçekleştiğini söylemek oldukça güçtür. Zira, belgenin esas maddelerini oluşturan kısmında, söz konusu işleyişin nasıl olacağı konusunda önemli konular içermektedir. Bu maddeler şunlardır;

- Devlet yönetiminin yeni kanunlara göre düzenleme,
- Bu kanunlar şeriata uygun bir şekilde yapılması,
- Bu kanunların amacı, belgede sayılan hakları koruma,
- Bu kanunlar din farkı gözetilmeksizin bütün uyruklara eşitlik ilkesi temelinde uygulama,
- Hükümdar, bu kanunlara aykırı bir biçimde eylem veya davranışta bulunmayacaktır (Berkes, 2016a: 2014).

Belgenin maddeleri incelendiğinde, hem Müslüman olmayanların haklarını yasal bir temele oturtulması hem de 'şeriata uygunluk' kriteri bir çelişki olarak görülmektedir. Bu bağlamda kanunlarda Müslüman olanların hukukunun üstün ve bağlayıcı olması eşitlik ilkesini sorgular niteliktedir. Bunu aşacak düzenleme Tanzimat döneminin bir diğer önemli gelişmesi olan 1859 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı (1859), Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun benzeri niteliğinde hukukî düzenlemedir (Soysal, 1987: 28). Tanzimat'ın başlangıcı niteliğinde Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun ikinci aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı (1859), o döneme kadar "millet-i hâkime" olan Müslümanlardan bu ayrıcalıklı durumu alıyor ve yerine din farkı gözetilmeksizin bir "Osmanlı" vatandaşlığı kurmayı amaçlıyordu (Mardin, 1991: 16). Islahat Fermanı ile "Osmanlılık" kavramı ilk kez burada belirtilmiştir (Berkes, 2016a: 216). Islahat Fermanı'nda Müslümanlarla ilgili yeni bir hak söz konusu olmadığından ve Hıristiyanlar lehine haklar içerdiğinden, Müslüman halkın tepkisini çekmiştir (Sander, 2011: 311). Berkes, Tanzimat Fermanı'nın Müslüman tebaa için daha olumlu olmasında rağmen bir anayasal nitelik taşımadığını, 1859 Islahat Fermanı'nın ise Hıristiyan "millet"ler için bir anayasal belge niteliğinde olduğunu ve onların bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu niteliğinde olduğunu belirtir (Berkes, 2016a: 218). Batılı devletler Islahat Fermanı'na dayanarak Osmanlı devletinin içişlerine daha çok karışmaya başlamışlardır; zira Eflak ve Boğdan'ın birleşmesi ile Sırbistan'a

verilen ayrıcalıklar bunun en açık göstergesidir (Sander, 2011: 311). Tanzimat ile I. Meşrutiyet (1839-1876) dönemi arasındaki tarihsel süreçte Osmanlı yöneticileri, askeri, merkezi yönetim ve bürokrasi, taşra yönetimi, vergilendirme, eğitim ve haberleşme gibi alanlarda çeşitli reformlar yapılmıştır (Zürcher, 2000: 88). Bu dönemde yapılan reformların amacı çökmekte olan devleti kurtarmak adına kapitalist üretim tarzına geçiş ve buna bağlı olarak da askeri alandan kültürel alana kadar çok yönlü değişim ve dönüşümü kapsamaktadır. Ancak Osmanlı devlet düzeninde ve toplumsal formasyonunda değişimin dinamiklerinin zayıf olması, reformların içsel faktörlerin kısmî etkisi olmasına karşın daha çok dışsal faktörlerin etkisiyle gerçekleştirilmeye çalışılması, reformların özgün olmaktan çok taklitçi bir tarzda yapmıştır. Tanzimat reformları hukukî anlayışın yanı sıra Batı'nın yaşam tarzı ve felsefî düşüncesini de getirmiştir (Cem, 2016: 206). Bununla birlikte Tanzimat'a karşı tepki olarak biri şeriatçılık diğeri ise Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı'nın anayasal nitelikte olmaması yönündeydi (Berkes, 2016a: 247). Bunun sonucu Kanun-i Esasi'nin (1876) ilan edilmesi oldu.

19. yüzyıl Osmanlı batılılaşma ve reform gelişmeleri içerisinde diğeri bir önemli gelişme, II. Abdülhamid tarafından 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'dir. Kanun-i Esasi'nin özgün tarafı diğeri reform hareketlerinden farklı olmasıydı. Osmanlı siyasal tarihinde ilk siyasi hareket olarak bilinen Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 1865 yılında kurulmuştu ve temel amacı mutlak monarşi yerine anayasal monarşi kurmak, yani mutlak iktidarın yetkilerini kısıtlayan ve gücünü halktan alan bir parlamento aracılığıyla yeni bir yönetim sisteminin kurulmasıydı (Sander, 2011: 317). Şerif Mardin'e (1991: 90) göre Yeni Osmanlılar hareketi, düşünsel bağlamda Batıcı yanlısı Şinasi, geniş oranda parlamenter bir idari sistemden yana Namık Kemal ile parlamenter sistemin insan tabiatına aykırı olduğunu, bunun yerine "doğrudan demokrasi"ye dayalı bir yönetim düşünen Ali Suavi'nin temsil ettiği, düşünsel bir bütünlüğü olmayan bir harekettir. Bununla birlikte Yeni Osmanlılar, siyasi fikirlerini açıklamada büyük ölçüde *adalet*, *bi'at* (itaat tarzı), *icma-i ümmet* (konsensüs) ve *meşveret* (istişare) gibi İslâmî siyaset geleneğindeki kavramları kullanmışlardır (Mardin, 1996: 95). Kanun-i Esasi, Yeni Osmanlılar (Abdülaziz döneminde Jön Türkler olarak anılacaktır) grubunun bir başarısıdır

(Soysal, 2087: 29). II. Abdülhamid tarafından bir fermanla ilan edilen Kanun-i Esasi'nin, nihai karar verme yetkisinin Padişah'ta olduğu Heyet-i Âyân ve Heyet-i Mebusan biçiminde ikili bir yapı arz eden bir 'meclis'in kurulmasını sağlıyordu (Soysal, 1987: 30). Ancak, Kanun-i Esasi, padişahın yetkilerini mutlak anlamda bir kısıtlama getirmemesi, tam tersi padişahın 'meclis' üzerindeki yetkisini arttırıcı maddeler içermesi, devletin siyasi yapısında sürekli ve köklü bir değişim meydana getirememiştir (Sander, 2011: 317). Zira II. Abdülhamid, kendisine tanınan siyasi güce dayanarak Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstermiştir; 'meclis'i kapatmış ve Kanun-i Esasi'yi geçici olarak kaldırmıştır. Ancak bu Kanun, din-devlet ayırımı konusunda geleneksel olana doğru gitmiştir; devlet yasasının eski Osmanlı düzenini andıran sadece şeriat ve *kanun-ı kadîm* geleneğine dayandığı varsayılan din-devlet bütünlüğü düzleminde birleştirilmiş ve kanunda resmî bir meşruiyet kazanmıştır (Berkes, 2016a: 334). Şeriat ve kanun-ı kadim geleneğine doğru gidişin amaç edinmesi, Tanzimat reformlarına karşı bir tepki niteliği taşımaktadır. Ancak bu tepki paradoksal bir şekilde ilerlemiştir. Bunun en açık örneğini dönemin padişahı II. Abdülhamid'in uygulamalarında görmek mümkündür. II. Abdülhamid dönemi uygulamalarını iki kategoriye ayırabiliriz; birincisi, Batı'nın model alınmasıydı; ikincisi, Pan-İslâmcılık politikasının yürütülmesiydi.

Birinci Meşrutiyet (1876-1908) döneminin padişahı II. Abdülhamid, yeni okullar kurması, okullarda yabancı dil eğitiminin verilmesi (özellikler Fransızca), Batı'nın teknik, idarî ve askeri teşkilatlanma sistemini bir 'model' olarak alması, Osmanlı düşünce dünyasında Batı düşüncesinin daha net anlaşılmasını sağlamıştır (Mardin, 1991: 19). II. Abdülhamid döneminde yapılar yenilikler İstanbul, Bağdat, Selanik ve Konya'da Hukuk Mektebi; Edirne, Şam, Erzincan, Bağdat ve Manastır gibi ordu merkezlerinde Harbiye Mektepleri; Şam, Bağdat, İzmir ve Bursa'da Tıbbîye Mekteplerinin açılmasıdır (Akşin, 1988: 180). Bu yeniliklerin yanı sıra Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Askeri Baytar Mektebi ve Darulfunun-u Şahane gibi eğitim kurumları açılmıştır (Akşin, 1988: 180). I. Meşrutiyetin reform hareketinin genel kapsamını bunlar oluşturmaktadır. II. Abdülhamid döneminin ikinci önemli olgusu, Pan-İslâmcılık politikasıydı. Pan-İslâmcılık'ın ana fikirleri şunlardı:

...Hilâfet, sadece ruhanî bir egemenlik değil, aynı zamanda siyasal bir egemenlik, İslâmlık'a özgü bir devlet biçimidir. Bütün Müslümanlar, ülke, din, renk farkları üstünde yalnız bir inanç kardeşliği değil, bir "millet" oluştururlar. İslâmlık, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi sadece dinsel değil, siyasal bir bütündür. Avrupa uygarlığı gibi bir İslâm uygarlığı vardır. Bu uygarlıktaki İslâm milletin geri kalışı, Avrupa devletlerinin karşısında parçalanmalarının bir sonucudur. Müslümanların çağdaş bir varlık haline gelebilmeleri ancak dine dayalı bir varlık olmalarına, eski uygarlıklarını diriltmelerine bağlıdır. Bu birliğin sembolü hilâfettir. Eskiden Abbasî halifeliği zamanında İslâm uygarlığı Charlamagne'ın Avrupa uygarlığından üstündü. Şimdi gene Avrupa uygarlığının karşısında öyle bir güç olabilirdi (Berkes, 2016a: 361).

Berkes, Pan-İslâmcılık'ın ana temalarını bu şekilde aktarırken, II. Abdülhamid'in kendine özgü, realist, Arap şeyhlerine, Mısır hidivlerine, Mısır, Suriye ve Yemen'deki ayrılıkçı akımlarına karşı bir Pan-İslamcılık olduğunu belirtir (Berkes, 2016a: 364). Dolayısıyla II. Abdülhamid Pan-İslâmcılık anlayışı dışlayıcıdır ve İslam Birliği'ni (İttihad-ı İslâm'ı) esas almamaktadır. İttihad-ı İslâm (İslâm Birliği), İttihad-ı Anasır (Osmanlılık) ve Milleti Hâkime (Türk unsuru) gibi düşünceleri egemen kılma çabaları, bunun yanı sıra evrensel insan hakları ve demokrasi fikri, yeni dönemin düşünsel yönelimleriydi (Koloğlu, 2009: 275-276). II. Abdülhamid'in düşüncesinde söz konusu akımların özgürce uygulanması yerine, bu düşünce akımlarını pasifize etme girişimi vardır ki baskıcı yönetim uygulamaları bunun en açık ifadesidir. Bu bağlamda Pan-İslâmcılık, II. Abdülhamid'in bir düşüncesi olmaktan ziyade, gerçekte Avrupa gazeteci ve siyasetçilerinin, Avrupa emperyalizmine karşı direnen toplumların onarın zihninde yaratmış olduğu kuşkunun bir ürünüdür (Berkes, 2016a: 364). Dolayısıyla Pan-İslâmcılık, II. Abdülhamid'in düşüncesinin bir ürünü değildir ve politik eylemlerinde bunun karşılığını görmek oldukça zordur (Koloğlu, 2009: 276). Milliyetçi ideolojinin yaygınlaştığı Hıristiyan toplumları için *İttihad-ı İslâm* stratejisi uzun vadede geçerli olamayacaktı ve çöküşü engelleme ihtimali yoktu (Başkaya, 1999: 244). 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ekonomisinin kapitülasyonlar sonucunda oluşan yarı-sömürgeci yapısı, üretim yetersizliği, dış borçlanma ve savaşlar sonucunda ciddi bir krize girmiştir. Dış borçlarını ödeyemez duruma gelen Osmanlı Devleti, 1878 Berlin Kongresi'nde maliyesini uluslararası bir komisyonun eline bırakacak, devletin gelirlerini düzenlemek ve alacaklıların borçlarını tahsil etmek amacıyla 1881 yılında *Duyun-ı Umumiye* (genel borçlar) kurumu kurulacaktı (Cem, 2016: 195-196). *Duyun-ı*

Umumiye aracılığıyla sömürge devletlerin açık pazarı konumuna gelen İmparatorluk, artık kendi ekonomisi yürütemeyecek duruma gelmesi ve II. Abdülhamid'in "istibdat" dönemi uygulamaları, gerek bürokraside gerekse toplumsal tabanda ciddi rahatsızlıklar meydana getirmişti.

Modernist-Batıcı Tanzimat paradigmasına ilk örgütlü ideolojik muhalefet Yeni Osmanlılar'dan gelmişti (Başkaya, 1999: 245); ancak "istibdat" uygulamaları sonucunda bu muhalefet Avrupa'ya göç etmişti ve yeterli derecede etkili olamamıştı. Yeni Osmanlılar'ın devamı niteliğinde, çalışmalarını Fransa'da sürdüren ve "Jön Türkler" olarak adlandırılan yeni bir grup (Mardin, 2008: 33), "istibdat"a yönelik ikinci ve en önemli ideolojik harekettir. Jön Türkler, daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) adı altında resmi olarak örgütlenecekti. İttihad, birlik anlamında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün "millet"lerin birliğini, Terakki, ilerleme anlamında, aydınlanma, modern uygarlığın eğitim ve teknik araçlarıyla gerici unsurların ortadan kaldırılarak bu geriliğe neden olan siyasal unsurları değiştirmektir (Berkes, 2016a: 405). Tarık Zafer Tunaya, İTC'nin İkinci Jön Türk hareketi olduğunu belirtmektedir (Tunaya,1960: 46). İTC'nin düşünsel kökenleri Tanzimat sonrası dönemde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketine dayanır (Çavdar, 1991: 10). Jön Türkler monolitik bir düşünce yapısından uzaktı ve iç tutarlılığı olan bir hareket değildi (Başkaya, 1999: 245). Hareket içerisinde farklı düşünce akımlarına sahip kişiler vardı. Tanzimat dönemi aydınları arasında üç temel siyasal akım olan Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük düşünceleri, Jön Türk içerisinde temel farklı düşüncelerdir (Berkes, 2016a: 393). İTC, Osmanlıcı bir hareket olmasına karşın, tarihsel süreçte, Batı'nın üstünlüğüne karşı milliyetçi-ulusalcı bir harekete dönüşmüştür (Sander, 2011: 326). Farklı düşünce akımları, Osmanlı modernleşme-batılılaşma sürecinin önemli entelektüel gelişmesi olduğunu söyleyebiliriz.

İTC'nin Türk siyasal tarihinde önemli etkileri olmuştur. En önemli etkisi, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde başat konumda olmasıdır (Kaynar, 2008: 50; Soysal, 1987: 35). Yine, Kaynar'a (2008: 49) göre II. Meşrutiyet (1908), Yeni Osmanlılar'ın taleplerinin, 1908 şartlarındaki bir tezahürüdür. II. Meşrutiyet'in temel konusu vatan,

hürriyet (özgürlük), terakki (ilerleme), ittihat (birleşme) gibi kavramların siyaset alanında ve toplumsal formasyonda farklı düzlemlerde tartışılmasını sağlamaktır (Berkes, 2016a: 405). Anayasa açısından II. Meşrutiyet'in en önemli tarafı, Osmanlı devlet sisteminde biçimsel olmasına rağmen "parlamentar" bir nitelik kazanması olmuştur (Soysal, 1987: 36). Meşrutiyet, düşünceyi ifade etme, toplantı ve yürüyüş yapma özgürlüğü sağlamıştır (Zürcher, 2000: 140). II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilanına kadar Osmanlı İmparatorluğu, İTC'nin egemenliğinde siyasi ve ekonomik politikaların uygulandığı bir dönemdir. İTC iktidarı döneminde Bosna-Hersek Bunalımı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve en nihayetinde Birinci Dünya Savaşı, İmparatorluğun ağır bunalım süreci yaşamıştır (Sander, 2011: 320-328). 1908'de iktidara gelen İTC sermaye birikimini destekleyen, ekonomide kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasını sağlayacak politikalar izlemiştir (Aytekin, 2016: 102). Bu bağlamda II. Meşrutiyet (1908) döneminin egemen oluşumu İTC'nin, kendisinden önceki modernleşme-batılılaşma hareketlerine benzer şekilde, İmparatorluğu kapitalist sisteme dâhil etme ve devleti bu sayede kurtarma düşüncesiyle hareket ettiğini söylenebilir.

Tanzimat ile başlayan batılılaşma çalışmaları, özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanmıştır. Batılılaşma yönünde yapılan reformlar, kapitalist üretim tarzına geçişin, savaş ve iç isyanların, kapitülasyon ve dış baskıların sonucunda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Batılılaşma, salt üretim düzeyinde entegrasyonu içermediği gibi kültürel ve siyasi olarak da Batı'nın 'model' alınmasını amaçlıyordu. Osmanlı toplumsal formasyonu, Avrupa'nın pre-kapitalist üretim ilişkilerinde kapitalist üretime geçiş evresinde geçirmiş olduğu tarihsel deneyimden ve değişimin dinamiklerinin zayıf olmasından dolayı reformların bunalımlı geçmesine ve başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Sonuç, Osmanlı açısından bozulma ve durgunluk süreci; kapitalist Batı uygarlığının gelişimi karşısında çarpılma ve yıkılma sürecidir (Berkes, 2016: 319). Yıkılma sürecinden kurtarma çabaları devlet yöneticileri, bürokrasi ve aydınlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Tanzimat Dönemi'nin ilk siyasi akımı olan İslâmcılık, Osmanlı aydın sınıfın tartışmalarının bir ürünü. Batılı fikirlerin Osmanlı toplumuna tezahür etmeye başladığı 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar, Tanzimat'ın

canlandırdığı kültür hayatına İslami gelenek ve düşüncenin ön plâna geçmesi, İslâmcılığın ortaya çıkışının ön hazırlığı niteliğindedir (Türköne, 1994: 54). Dolayısıyla İslamcı düşüncenin daha çok modernleşme olgusu ekseninde geliştiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda yukarıda özetlemeye çalıştığımız tarihsel olaylar ve olgular, İslâmcı düşüncenin tarihsel ve kuramsal gelişimi hakkında bizlere ipuçları vermesi açısından önemlidir.

2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İslâmcılık: Siyasallaşmanın İlk Evresi

İslamcılık kavramının ilk kez kullanılışı (kitleseel düzeyde yaygın olamamasına rağmen) 19. Yüzyıla kadar gitmektedir (Aktay, 2005a: 19). İslamcı düşünce tarihsel olarak Yeni Osmanlılar'a dayanmaktadır (Mardin, 1991: 92). Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat dönemine kadar gelen tarihsel süreçte ekonomik çöküntü ve ayrılıkçı hareketlerin etkisiyle dağılma sürecine girmiştir. İmparatorluk bünyesindeki “millet”leri bir arada tutmak ve eski gücüne yeniden kavuşmak Osmanlı bürokrasi ve aydınlarının temel amacıydı. Osmanlı toplumsal formasyonunda farklı statülerde iki farklı “millet” vardı: Müslümanlar (millet-i hâkime) ve Müslüman olmayanlar (millet-i mahkûme) (Türköne, 1994: 61). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reform hareketlerinin iki “millet”i eşit statüye getirme çabaları İslamcıların Tanzimat reformlarına yönelik ilk tepkisidir. İkinci önemli tepki, Tanzimat dönemi laik uygulamalara yöneliktir. Tanzimat döneminde Şer'îye Mahkemeleri yanında Hıristiyan “millet”lerin sorunlarını çözmekle yükümlü Cemaat Mahkemeleri ve yine Karma Ticaret ve Asliye Mahkemeleri'nin kurulması (Tunaya, 1960: 36), Şer'îye Mahkemelerin yetki alanını daraltacak nitelikte olmuştur. Bu durum Tanzimat dönemi reforma hareketlerine İslamcıların tepkisine neden olmuş, Osmanlı Devleti'nin şer'î niteliğini ortadan kaldırmaktan ziyade İslami kesim tarafından laik uygulamalara yönelik olarak şeriatı daha güçlü bir konuma getirmiştir (Türköne, 1994: 72). Yeni Osmanlılar'ın buna tepkisi “şeriat isteriz” biçiminde siyasi iktidara karşı bir söylem olmuştur (Türköne, 1994: 76). Yeni Osmanlılar'ın söyleminde hem “hürriyet” hem de “şeriat isteriz” sloganının bulunması, daha önce ifade ettiğimiz gibi hareketin iç tutarlılığı olmamasından kaynaklanmaktadır.

Tunaya'ya (1960: 34) göre Tanzimat'ın ikici ve telifçi (uzlaşmacı) yöntemi, Devletin ve ona bağlı kurumların amacını da ikileştirmiştir.

İsmail Kara'ya (1986: 16) göre İslamcılık "...19. ve 20. Yüzyılda, İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) "yeniden" hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek, kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikrî ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir". Kara'nın tanımlaması, Osmanlı dönemi İslamcılığın temel tarihsel ve kuramsal karakteristik özelliklerini ortaya koymaktadır. İslamcılık kavramının tam olarak ne anlama geldiğini ortaya koyabilmek açısından "siyasal" ile "ideoloji" kavramlarını açıklamak gerekir.

Carl Schmitt, siyasal olan kaynağını, insan yaşamının değişik alanlarından (dinsel, ekonomik, ahlaki ya da diğer toplumsal karşıtlıklar) aldığını belirtmektedir (Schmitt, 2012: 68). Siyasal kavramını tanımlamada kullanılacak ölçüt, siyasalın özgül farklılığı (*differentia specifica*) dost-düşman ayrımıdır (Schmitt, 2012: 57). Siyasal, "onlara" karşı "biz"ın oluşmasından ibaret, kolektif identik biçiminin, çatışma ve antagonizmaya dair ve dolayısıyla serbest tartışmanın değil, kararın alanına ilişkindir (Mouffe, 2018: 19). Dolayısıyla siyasal denilen olgu, ancak dost-düşman ayrımına ilişkin gerçek olasılıkla kavranabilir; siyasal kavramının dinsel, ahlaki, estetik, ekonomik bakımdan nasıl değerlendirildiğinin bir önemi yoktur (Schmitt, 2012: 65). Schmitt'e (2012: 66) göre "siyasal olan" için asıl önemli sorun, dost-düşman ayrımının gerçek bir olasılık ya da gerçeklik olarak, kendisini doğuran insani güdülerden bağımsız biçimde gerçekten var olup olmadığına ilişkindir ve hiçbir şey siyasal kavramının bu sonucundan bağımsız bir şekilde düşünülemez. Bu anlamda "siyasal" hayatın her alanında var olan bir gerçekliktir. Siyasal alan için önemli bir diğer kriter, çatışma anıdır. Ekonomik, kültürel ya da dinsel karşıtlıklar, kriz anında kendi kendine karar verebilecek düzeye erişmiş olmaları, siyasal birliğin yeni bir tözünü oluşturdukları anlamına gelir (Schmitt, 2012: 68-69). Schmitt'in

dost-düşman ayrımı ve çatışma düzleminde imlemeye çalıştığı siyasal kavramı, Chantal Mouffe, biz/onlar ilişkisi biçiminde tasavvur eder. Mouffe, toplumsal formasyon içerisinde her kimliğin ilişkisel olduğunu ve bir farklılığın olumlanmasının herhangi bir kimliğin varlığının önkoşulu, yani kimliğin “dış”ını kuran “öteki” algısı olduğunu anladığımız anda, toplumsal ilişkilerin antagonizmanın gelişmesine olanak sağlayan bir alan olduğunu ifade eder (Mouffe, 2018: 23). Mouffe’a (2018: 23) göre insanlar, kolektif kimlikler alanında, her zaman “biz” ve “onlar”ın sınırlarını belirler. Bu bağlamda Mouffe, siyasal kavramını antagonizmanın biz/onlar ilişkisi temelinde inşa eder. Mouffe, Schmitt’ten farklı olarak toplumsal ilişkilerin antagonistik olmasının yanı sıra agonistik olduğunu ve çatışan tarafların, çatışmanın rasyonel bir çözüm olmadığını kabul etme ve karşılıklı olarak muhaliflerinin meşruiyetini tanıdıkları bir biz/onlar ilişkisi (Mouffe, 2018: 28) olduğunu belirtir. Dolayısıyla agonizmde, çatışan taraflar çatışma sırasında birbirlerini aynı siyasal birliğe ait gördükleri, çatışmanın ortak bir mekânı paylaştıkları için düşman değil, “hasım”dırlar (Mouffe, 2018: 28). Bu bağlamda siyasal, geniş anlamda bir kimlik ve aidiyetin başladığı yerde ortaya çıkan ve insanların bu taraflaşmalarda kendi pozisyonunu belirlemesinin somut biçimidir (Aktay, 2005a: 18). İslamcılık, siyasal kavramı bağlamında değerlendirildiğinde, nasıl kuram ve teorik olarak “siyasal olan”ı ifade eder. İslamcılık, ister dost-düşman ister dost-hasım biçiminde irdelensin, bir kimliği veya aidiyeti ifade etme, “düşman” veya “hasım” olarak Müslüman olmayanları içermesi bakımından siyasal bir kavramdır.

İkincisi, İslamcılığın bir ideoloji olup olmadığı problematiktir. “ Siyasal ideoloji, işlevsel açıdan, geniş toplumsal kesimlerin tarihin seyri içindeki konumlarını ve siyasal değişmeye verdikleri tepkileri anlamlandırmalarını sağlayacak bir zihinsel çerçeve olarak tanımlanabilir” (Aytaç, 2015: 111). Tanımlamaya uygun her düşünce ideoloji olarak sayılamaz. Bu bağlamda siyasal ideolojilerin dört temel koşulu vardır:

“1) Büyük toplumsal grupların üyelerinin kanaatlerine yön verecek temel düzeydeki inanç, fikir ve ilkeleri geliştirmek; 2) aynı toplumsal gruba üye olanların ilgileri ve çıkarlarını nispeten tutarlı bir bütün arz edecek şekilde bir araya getirmek; 3) farklı toplumsal kesimler arasındaki uzlaşmazlıkları ve çatışma alanlarını tanımlamak; 4) bütünleştirdiği toplumsal gruplara, siyasal

toplumu kendi amaçları doğrultusunda eklemelerini sağlayacak düzeyde bir eylem kapasitesi sağlamak” (Aytaç, 2015: 111-112) biçiminde sıralamak mümkündür.

Siyasal ideolojinin anlamı ve koşulları bağlamında değerlendirildiğinde İslâmcılık, geleneksel İslam’dan farklı olarak bir ideolojidir; rasyonel düşünme yöntemi ve insan eyleminin sınırlarının sorgulanmasını ve karşıt düşünce olarak dinleri değil, 19. yüzyıl Batı ideolojileri ve felsefi akımlarıdır (Türköne, 1994: 28). Ancak İslamcılık daha çok Osmanlı’nın Batı sömürgesi karşısında gerilemesi ve modernleşme sürecine girmesi olgusuna bir tepki niteliğinde ortaya çıktığını görmekteyiz. İslamcılık, Osmanlı ve diğer Müslüman toprakların sömürge altına girmesine karşı gösterilen refleksin sonucudur ve devlete bağlı aydın hareketin bir ürünüdür (Aktay, 2005a: 20). İslamcılığın siyasi bir ideoloji olarak tarihselliği, emperyalizm ya da kolonyalizm gibi olguların toplumsal sonuçlarıyla, bu sonuçlara karşı hem bir tepki hem de İslam toplumlarına yararlı olmak üzere dönüştürmeyi amaçlayan bir hareket olmasıdır (Çiğdem, 2005: 27). İslamcılarının fikirlerinin ikinci odak noktası, Osmanlıların Tanzimat ile birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladığı kaygısıydı (Mardin, 1991: 92). Kültürel benliklerini kaybetme kaygısı ve anti-sömürgeci söylemin nihai çözüm noktası, şeriat düzeninin egemen olduğu bir düzeni amaçlamış olsa bile, bu amacı ilke edinen hareketler uzun soluklu olamamıştır ve şeriat kurallarının uygulandığı bir toplumsal ve siyasi düzene geçiş olmamıştır (Çiğdem, 2005: 26). Bu bağlamda Kara’nın (1986: 17) belirttiği gibi 19. yüzyılda ortaya çıkan İslamcılık hareketinin, eski kaynaklara (şeriata) dönüşe çok önem atfetmekte ise de genelde yenilenmeye uzak kaldığı, hatta tarihsel süreçte bunu benimsemekten vazgeçtiği, bir kurtuluş, kalkınma, ilerleme (terakki), iktidar ve egemen olmayı amaç edindikleri için geriye bakmaktan çok ileriye düşünmek biçiminde olmuştur. İslamcılığın terakki (ilerleme) düşüncesi, bir yönüyle modernleştirici bir ideoloji olması sonucunu doğurmuştur (Türköne, 1994: 43).

Yeni Osmanlılar’ın üyelerinin (Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi, Ziya Paşa, Ağâh Efendi) söyleminde İslami bir referans ve eksende tezahür etmiş olmasına rağmen Avrupa’yı örnek almayı da temel amaçları arasında olmuştur (Mardin, 1996: 27). İslamcı düşüncenin kuramsal gelişimi bağlamında Yeni Osmanlılar Batı’nın

evrensel değerleri yerine ikame edilebilecek, İslami geçmişten devşirilmiş kavramlar yerine, amacı hürriyet olan bir hareketin amacına uygun “demokrasi” merkezli düşünsel bir çaba içerisine girmişlerdir (Türküne, 1994: 102). Yeni Osmanlılar demokrasi yerine “meşveret”; modern kamuoyu yerine “ahl-i hal-ü akd”; parlamento yerine “şura” gibi kavramlar kullanmaları, modern kavramları İslami geleneğin terminolojisi ekseninde açıklamaya çalışmışlardır (Türküne, 1994: 102). Bu bağlamda İslamcılık, paradoksal bir biçimde yüzü geleneğe dönük modernleşme yanlısıdır (Kurtoğlu, 2005: 204).

İkinci Meşrutiyet’ten sonra İslamcılık, İslam dünyasını içinde bulunduğu sorunlara daha sistematik bir düşüncede ekseninde yaklaşmışlardır. II. Meşrutiyet’e kadar Osmanlı, tarihsel gelişmeler sonucunda kurtuluş ideolojileri ortaya çıkmıştır. Yusuf Akçura, Osmanlı kurtuluş ideolojilerini *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabında şunları söylemektedir:

Osmanlı ülkelerinde, garpten feyz alarak, kuvvet kazanmak ve terakki uyanalı, belli başlı üç siyasi yol tasavvur ve takip edildi: Birincisi, Osmanlı Hükümeti’ne tâbi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleşerek bir *Osmanlı milleti* vücuda getirmek. İkincisi, hilâfet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, *bütün İslâmları söz konusu hükümetlerin idaresinde siyaseten birleştirmek*. Üçüncüsü, ırka dayanan *siyasi bir Türk milleti* teşkil etmek.

Osmanlı milliyeti siyasetinin başarısızlığı üzerine *İslâmiyet politikası* meydan aldı. Avrupalıların Panislâmizm dedikleri bu fikir son zamanlarda Genç Osmanlılık’tan yani Osmanlı milleti teşkili siyasetine kısmen iştirak eden firkadan doğdu. Evveleri en ziyade “Vatan” ve “Osmanlılık” -yani vatanda meskûn bilcümle halktan mürekkep bir Osmanlılık- nidalarıyla işe başlayan Genç Osmanlı şairlerinin ve siyasetçilerinin birçoğunun duruş noktası “İslâmiyet” oldu.

Artık, var kuvveti pazıya verip İslâm unsurlarını –evvela Osmanlı ülkelerindeki, sonra bütün kürei arzdakileri- soy farklarına bakmaksızın dindeki ortaklıktan istifade ile tamamen birleştirmeye, her müslimin en küçük yaşında ezberlediği “din ve millet birdir” kaidesine uyararak bütün Müslümanları, son zamanların millet kelimesine verdiği mana ile bir *tek millet* haline koymaya çalışmak lüzumuna kani oldular.

İlkin sırf nazari olup yalnız *matbuat* sahifelerinde görülmekte olan bu fikir, gitgide tatbik olunmak istenildi. Abdülaziz’in son devirlerinde, “*Panislâmizm*” sözü diplomatik konuşmalarda iştirak oldu, bazı Asya İslâm hükümdarlarıyla münasebet istihsaline uğraşıldı. Mithat Paşa’nın düşmesinden, yani Osmanlı milleti ihdası fikrinin hükümetçe büsbütün terk olunmasından sonra, Sultan İkinci Abdülhamid de bu siyaseti tatbik çalıştı.

Bu padişah Genç Osmanlıların amansızca karşısında olmakla beraber, bir dereceye kadar onların siyasetlerinin talebesidir.

Lakin ,bu siyasi doktrin ile, Osmanlı Devleti, Tanzimat devrinde terk etmek isteğini dini devlet şeklini tekrar alıyordu. Artık vicdan ve fikir serbestliğini, keza müsavata, din ve ırk müsaviliğini, siyasi müsaviliği, medeni müsaviliği terk etmeye mecbur kılıyordu. Binaenaleyh Avrupavari meşrutî hükümete veda etmek, devletin tebaası arasında cins ve din ihtilâfından, içtimai vaziyet ihtilâfından çıkarak öteden beri mevcut olan münafet ve ziddiyetin artmasına ve bunun neticesi olmak üzere de ayaklanma ve isyanların çoğalmasına, Avrupa’da Türklüğe düşmanlığın şiddetlenmesine katlanmak iktiza ediyordu... Filhakika öyle de oldu (Akçura, 1976: 21-23).

Paragrafta Akçura, Osmanlı İmparatorluğu’nda İslâmcı düşüncenin tarihsel serencamından bahsetmektedir. Akçura’ya göre İslâmcılık politikası, Osmanlılık düşüncesinin başarısızlığının bir sonucudur. Osmanlılık düşüncesi, Balkan Savaşları sonucunda önemini kaybetmesi, İslâmcı düşüncenin iktidar düzeyinde de politik söylemin ana teması olmuştur. Kara’ya (1986: 29) göre İslâmcılık akımı, İttihad-ı İslâm adı altında Osmanlı Devleti’nin egemen siyasi düşüncesi olmakla beraber, siyasal ideoloji olarak ortaya çıkması II. Meşrutiyet’ten sonra Sirat-ı Müstakim dergisinin yayın hayatına girmesiyle başlar. Oysaki İslâmcılık, 1908 öncesinde de –özellikle Genç Osmanlılar hareketinde- İslamcı düşüncenin olduğunu (Türköne, 1994: 282) ve 1908 sonrası İslâmcı düşünceye entelektüel bir miras bırakmıştır. İslamcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar, II. Abdülhamid devrinde düşüncelerini özgürce ifade etme imkânı bulamadıkları, muhalif hareketler içerisinde kaldıkları için II. Meşrutiyetin ilanı sonrası süreçte düşüncelerini serbestçe tartışma, açıklama ve yayma imkânı buldular (Kara, 1986: 29). Akçura’nın dışında dönemin siyasal akımları üzerine yazılar yazanlardan biri de Ziya Gökalp’tir. Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* adlı kitabında Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmış üç siyasal akım olduğunu belirtir. Gökalp, söz konusu siyasal akım hakkında düşüncesini şöyle açıklamaktadır:

Memleketimizde üç fikrî cereyan vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki mütefekkirlerimiz iptida “muasırlaşmak” lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan sonra “İslamlaşmak” emeli iltihak etti; son zamanlarda ortaya bir de “Türkleşmek” cereyanı çıktı (Gökalp, 1976: 1).

Gökalp, Akçura'dan farklı olarak muasırlaşmak kavramının, Osmanlı'da ortaya çıkan ilk düşünce akımı olduğunu açıklar.

1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra fikir tartışmaları daha belirgin bir şekil aldı ve oldukça sistemli biçimde ifade edilen bu fikirler tarihsel süreçte belirli şahıslar ve yayınlar etrafında toplandı (Karpat, 2010: 106). İkinci Meşrutiyet döneminin siyasal akımları içerisinde İslamcılık akımı, en güçlü ve etkili olanıdır (Tunaya, 1998a: 13). İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcı fikirler, Osmanlı Devleti'nin gerilemesi üzerinde tartışma yürütmüşlerdir. Tunaya'ya (1998a: 17) göre dönemin İslâmcılarının, İslam (yani Osmanlı) âleminin çöküşü hakkındaki görüşleri ortaktır: *Taklit, bilgisizlik ve tembellik ile iktisadi bağımlılık*. Birincisi, Osmanlı'nın çöküşünün temel sebeplerinden biri olan taklit, İslamcılarının temel eleştiri konularından biridir. Mehmed Âkif'e (1912: 5) göre “dini taklid, dünyası taklid, adeti taklid, kıyafeti taklid, selâmı taklid, kelâmı taklid, hülâsa her şeyi taklid olan bir milletin efradı da insan taklidi demektir ki, kâbil değil, hakiki bir hey'et-i içtimaiyye vücuda getiremez; binâenaleyh yaşayamaz.” Mehmed Âkif, Osmanlı Tanzimat döneminin Batılılaşma hareketlerini, bütün Avrupai değerleri taklit ettiği için eleştirmektedir. Osmanlı Devleti'ni çöküşe sürükleyen ikinci sebep, cehalet ve ataletin toplumda egemen olmasıdır (Tunaya, 1998a: 20). Osmanlı Devleti'nin çökmeye başlamasının üçüncü ve en önemli nedeni, iktisadi gerilik özellikle de kapitülasyonların olduğu düşüncesidir (Tunaya, 1998a: 22). Meşrutiyet döneminin İslamcı düşünürlerinden Said Halim Paşa, İslam dünyasının gerilemesi, maddi şartların sükûtundan ve ortadan kalkmasından ileri geldiğini ifade etmektedir (Kara, 1986: 171). İkinci Meşrutiyet İslamcılar, benzer şekilde kendilerinden önceki İslami söylemler ifade eden Genç Osmanlılar hareketi gibi Tanzimat'ın getirdiği modernizasyona yönelik anti-tezlerdir. İslamcılarının genel olarak fikir ürettiği sorunlar şunlardır (Bulaç, 2005: 59):

- İslam dünyası siyasi, ekonomik, askeri ve teknolojik alanlarda bir gerileme, kriz ve çöküş halindedir. Söz konusu maddi gerileme ve çöküşün arka planında rol oynayan temel etken ahlaki ve düşünsel nedenlerdir.

- İslam topluluklarının içinde bulunduğu gerilik ve krizin sorumlusu İslam dininin kendisi değil, fakat gelenek, yerleşik kurumlar ve dış etkiler altında

meydana gelen tarihsel anlayışlar ve yanlış uygulamalardır. Osmanlı ve İslam dünyası İslam gerçeğine rağmen bir anlayış içinde mücadelesini vermektedir.

- Saltanat rejimi geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden biridir. Geleneksel aydın-ulema, durumu değiştirmek yerine geri kalmışlığın daha da yaygınlaşmasında rol oynamaktadırlar; politikacılar, eşraf, ayan ve derebeyleri de bundan yararlanmaktadır.

Bu kriz ve çöküşten kurtulmak için Meşrutiyet dönemi İslamcılarını, genel anlamda şu çözüm önerileri sunmuşlardır (Bulaç, 2005: 59-60):

- Kuran ve Sünnet'e dönüş: İslâmcılar gerçek anlamda bir İslami uyanışı sağlamak, bid'at, hurafe ve dış etkilerden arınmış bir İslam'a ulaşmak için iki temel kaynak olan Kuran ve Sünnet'e dönüş yapmak gerektiğidir.

- İctihat kapısının açılması: İslami kuralların yorumlanması olan İctihat, İslam toplumlarının genel gidişinden sorumlu ulema-aydın ve bilginler, karşılaşılan sorunları icthad yapmak suretiyle çeşitli, doğru ve gerçek çözümlerin üretilmesini sağlar.

- Cihad düşüncesinin uyandırılması: Sömürgeciliğe karşı koymak ve Batı'dan gelen saldırıları geri püskürtmek için bütün İslam toplumları arasında birlik (İttihad-ı İslam) sağlanmalı ve yeni bir cihad ruhunun uyandırılması gerekir.

İlk olarak İslamcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda gördükleri gerileme ve çöküş durumlarının tamamını, İslamlaşmanın, Müslümanlığa aykırı gidişin ve İslâmcı zihniyeti anlayamamanın bir sonucu olduğunu düşünmüşlerdir (Tunaya, 1998a: 25). Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi alanda kalkınması, modernleşmesi, eski yüceliğine sahip olma arzusunun esas kaynağı İslamiyet'e dönmesidir (Tunaya, 1998a: 25). O halde İslamlaşmanın ne anlama geldiği sorusu akla gelmektedir. Said Halim Paşa'ya (1986: 196) göre İslamlaşmak, İslami inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esasların tam olarak uygulamaktır. İslami inanç, yaşam, ahlak ve siyasetinin temel kaynağı ise Kuran ve Sünnet'tir. Bu uygulamanın ilkeleri ise zamanın ve toplumsal yapının ihtiyaçlarına göre uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılması gerekmektedir (Kara, 1986: 196). Said Halim'in düşüncesinde İslami kuralların modern zamana göre yorumlanması ve uygulanması

eğilimi vardır. Nitekim Meşrutiyet İslamcıları, İslam dünyasındaki “modernleşme” eğilimlerinden faydalanmışlardır (Tunaya, 1998: 33). Bulaç’a (2005: 60) göre ilk nesil İslâmıcıların zihinsel yapılarının ilerleme inancı ve modernliğe olan inançlarının yanında, bunu Kuran-Sünnet, içtihat ve cihad gibi geleneksel İslami kavram ve argümanlarla eklemeye çalışmaları, İslamcılarının paradoksal bir düşünceye sahip olduklarını ifade eder.

İkincisi, içtihat kapısının açılması sorunudur. İctihad kapısı 12. yüzyılda kapanmıştı ve yerini taklit yöntemine bırakması, Müslümanların içinde buldukları ve karşılaştıkları yeni sorunlara cevap verememesi, İttihad-ı İslam (İslam Birliği) düşüncesinin gerçekleşebilmesi için mezhepler arası çatışmanın son bulabilmesi amacıyla zamanın şartlarına göre uyarılma ve Batı uygarlığının olumlu yönlerinden faydalanma amacıyla içtihat yolu açık olması gerektiği düşüncesi İslamcılarının temel hareket noktasıydı (Kara, 1986: 59-60). İslamcı rasyonalizm biçiminde tanımlanan içtihad, aklın, İslam’ın temel prensipleriyle sınırlı olmak şartıyla, İslamcı esasları donmuş kalıplar olmaktan kurtararak modern ihtiyaçlara göre yorumlamaktır (Tunaya, 1998: 34-35). İslamcılara göre içtihad, ulemaya verilmiş bir hak, bir yetkidir ve İslam dini değişen zamanlar ve gelişen olaylar karşısında varlığını ve geçerliliğini ancak içtihad yoluyla koruyabilir, garanti altına alabilirdi (Kara, 1986: 59). Dolayısıyla İslamcılar için içtihad yolunun açılması aynı zamanda İslami modernleşmenin teorik düzlemde tartışılmasını sağlamıştır.

Üçüncüsü, İslam dünyasının kapitalist sömürge altında olması sorunudur. İslamcılar, Osmanlı devletinin Batı sömürgesi altında olduğunu, İttihad-ı İslam düşüncesinin bir cihad fikri doğuracağını, bu sayede Batı sömürgesine karşı bağımsızlığını kazanacak ve “ilerleme”yi, “kalkınma”yı gerçek anlamda başaracağı düşüncesi hâkimdir.

İlerleme, gelişme ve kalkınma kavramları, Meşrutiyet dönemi İslamcılarının söylem ve düşüncelerinde sık kullandıkları bir kavramdır. Modern dönemde ilerleme, kalkınma ve gelişmişlik realitesini temsil eden Batı uygarlığıdır (Bulaç, 2005: 60). İslam dünyasının geri kalmışlığı İslamcıları, Batı uygarlığı seviyesine nasıl

ulaşılacağı sorunu üzerine düşünmelerine kaynaklık etmiştir. İlerleme düşüncesinin yansımaları Mehmed Âkif'in *Hutbe-i Mevaiz* başlıklı metninde yazdığı aşağıdaki paragrafta görmek mümkündür:

“Acaba biz ne yaptık? Dört beş sene evveline gelinceye kadar geçen zamanımız sükûn ile geçti. Şu son dört-buçuk, beş seneyi de muttasıl söylemekle geçirdik! Bir millet ki bütün vücudu durur da yalnız çenesi işler, elbette yaşamaz. Şunu bilmeli ki, milletlerin hayatında tevakkuf yoktur. Bir millet ne kadar ileri giderse gitsin; ne kadar yükseklere çıkarsa çıksın; olduğu yerde durdu mu mahv olur. Çünkü bütün insaniyet alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. Beşeriyet coşkunu bir sel gibi umman-ı terakkiye atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önüne durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz. Görüyorsunuz ki bütün akvam-ı insaniye ileriye gidiyor, yalnız biz duruyoruz” (Ersoy, 1913: 376).

Mehmed Akif, toplumların tarihinde duraklama olmadığı, ilerlemenin kaçınılmaz ve zorunlu olduğu düşüncesi, ilerlemeye olan inancın bir tezahürüdür. Bu bağlamda, 19. yüzyılda ortaya çıkan İslâmcılık hareketinin –her ne kadar eski kaynaklara ve geleneğe dönüşe çok önem atfetmekte ise de- genel hatlarıyla içten içe doğru yenilenmeye uzak kaldığı, bir iktidar, kalkınma ve hegemonya kurma peşinde oldukları için “geriye dönüş”ten çok ileriye düşünmek ve mevcut sorunlara çözüm üretmek olmuştur (Kara, 1986: 17). İslamcılar, İslam dünyasının geri kaldığının tespit edip, bunun sebepleri üzerine düşünmekle beraber, ilerlemeci tarih anlayışını da benimsemişlerdir (Bulaç, 2005: 61). Yeni Osmanlılar’da görülen ve Tanzimat’ın yaratmış olduğu “ikilik”, Osmanlı son dönem İslamcılarını da etkilediği açıktır.

İkinci Meşrutiyet döneminin sağladığı kısa süreli özgürlük ortamı, İslamcılığın teorik gelişiminin yanı sıra siyasi alanda da önemli gelişmelerin meydana gelmesine olanak sağlamıştır. İkinci Meşrutiyet’ten sonra 1909 yılında İstanbul’da İttihad-ı Muhammedi Fırkası adıyla İslamcı bir partinin kurulması, İslamcılar için önemli bir tarihsel gelişmedir (Tunaya, 1988: 183). İttihad-ı Muhammedi Fırkası, klerikal, dinci (anti laik), ihtilalci ve İslamcı anlamda beynelmilel (enternasyonal), yani İslam milletleri arası bir karaktere sahiptir (Tunaya, 1998b: 46). 1908 yılından sonra İTC’nin iktidarda etkili olması, yönetimi ele geçirme çabaları ve baskıcı yönetim anlayışı sergilemesi, İttihad-ı Muhammedi Fırkasının eleştiri konularından biri olmuştur. Fırkanın siyasi hayat içerisinde uzun

süre kalamadı ve “31 Mart Vakası” ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle, açıldıktan bir ay gibi kısa süre sonra kapatıldı (Tunaya, 1988: 197-198). İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesinde önemli katkısı olan Osmanlı ulema-aydın sınıfı, tarihsel süreçte politik olaylara daha fazla ilgi duymaya başlamış ve iktidar üzerindeki etkisini çok hissedilir nitelikte göstermeye başlamıştır. Osmanlı ulema-aydın sınıfı açısından İkinci Meşrutiyet (1908) ve sonrası tarihsel süreçte, siyasal alanda –özellikle de egemen aydın grubu olarak İTC- daha etkili olmaya başladığı dönem olmuştur. Kemal Haşim Karpat, 1908-1918 arasında İTC’nin hegemonyasını mutlak biçimde kurduğu bir düzen olmasından dolayı, bu döneme İTC devri olarak tanımlar (Karpat, 2010: 102). Nitekim İTC, 1909 yılında meydana gelen dinsel nitelikteki 31 Mart Vakası’na katıldıkları gerekçesiyle, dönemi önemli siyasal oluşumları olan *Ahrar Fırkası*, *İttihad-ı Muhammedi Fırkası*, *Fedakaran-ı Millet Fırkası* ve *Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Fırkası*’nı kapattı ve II. Abdülhamid’in yerine V. Mehmed Reşad’ı getirdi (Karpat, 2010: 103). İTC’nin mutlak iktidarı 1913 yılından sonra başlamıştır; 1913-1918 yılları arasında İTC’ni Osmanlı yönetim mekanizması üzerindeki mutlak iktidarı boyunca muhalefet üzerinde baskıcı bir yönetim sistemi, modernleşme ve kapitalist üretim ilişkilerine geçiş süreci olmuştur (Tunçay, 1989: 38-39; Erbil, 2008: 185). İTC’nin mutlak yönetimi altında İslamcı oluşumlar, yönetime muhalefet etmeleri nedeniyle Cumhuriyetin İlanına (1923) kadar baskılanma ve mobilizasyon politikalarına maruz kalmıştır.

2.2.Cumhuriyet Döneminde İslamcılık

Cumhuriyetin ilanı, Türk siyasal tarihinin siyasal, kültürel ve ekonomisi açısından, hem önce hem de sonraki tarihsel süreçte merkezi bir ‘an’ı teşkil etmektedir. Cumhuriyet döneminde –özellikle de Tek Parti döneminde- gerçekleştirilen devrimler, yeni yıkılan devletin yerine yeni bir siyasal oluşumun meydana getirildiğinin bir göstergesidir. Cumhuriyet dönemi devrimleri, toplumsal ve siyasal yapıda, kurumsal ve düşünsel alanda değişimlerin meydana gelmesine neden oldu.

İmparatorluk’tan Cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde ekonomik, toplumsal ve siyasal yapı, son dönem Osmanlı askeri/bürokrasi sınıfın önderliğinde ve bu

sınıfın benimsemiş olduğu ideoloji çerçevesinde yapıldı. Osmanlı-Türk Batılılaşma hareketinin nihai aşaması olarak kabul edebileceğimiz Cumhuriyet dönemi devrimlerinin tarihsel kökenleri 19. Yüzyıl Osmanlı Batılılaşma hareketlerine dayanmaktadır. Benzer şekilde Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun -içerisinde farklı toplumsal sınıfa ve ideolojiye sahip kişileri barındırmasına karşın- düşünsel/kuramsal temelleri Tanzimat hareketine dayanmaktadır. Tanzimat'ın tepeden inme, ulema-aydın destekli, Batılılaşmaya yönelik reformları, II. Meşrutiyet'e kadar tarihsel süreçte aydınların pasifize edilmesi, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması sonucu askeri sınıfın hâkim bir zümre oluşturması, Cumhuriyet devrimlerinin askeri zümre tarafından yapılmasını sağladı.

İmparatorluk'tan sonra yerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti, yalnızca rejim değişikliği değil aynı zamanda siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümü de beraberinde getirmeyi zorunlu kılıyordu. Bülent Tanör, Cumhuriyetin kurulmasına ilişkin yaşanan büyük dönüşümde üç türlü dinamiğe dikkat çekmektedir. Büyük dönüşümün dinamiklerini, tarihin mirası, ortamın özgüllüğü ve önderliğin rolü oluşturmaktadır (Tanör, 2010: 141). Tanzimat ve Meşrutiyet birikimi tarihin mirası, Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü durumu ve merkezi yönetimin zayıf olması ortamın özgüllüğü ve Mustafa Kemal ve diğer askeri-bürokrat önder kadronun "kurtuluş ve kuruluş" sürecindeki rolü ve etkisi, Cumhuriyet'in kurucu unsurlarının oluşumu gelişimi hususunda büyük dönüşümün öznel ve nesnel dinamiklerini oluşturmaktadır.

Meşrutiyet döneminde devletin kurtarmasına yönelik üretilen Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının başarısız olması, yeni bir kurtuluş fikrinin ortaya çıkmasına neden oldu: Türkçülük. İTC üyelerinin düşünsel arka planına bakıldığında *Osmanlıcılık* veya *İslamcılık* gibi kozmopolit düşünceleri içeriyor olmasına karşın, nihai aşamada Müslüman-Türk unsurun egemenliği ve üstünlüğünü kurtarıcı bir misyon olarak görmüşlerdi (Çetinoğlu, 2009: 79-80). Türkçülük, siyasetten ekonomiye Türk modernleşmesinin önemli unsuruydu. Nitekim İTC içerisinde, çeşitli düşünceye sahip kişilerin bir arada olmasına rağmen, tarihsel süreçte Türkçülük düşüncesinin egemen olması ve Cumhuriyetin kurucu kadrosunun önemli

bir kısmı İTC içerisinde yer almaları ve bu geleneği sürdürmeleri Türkçü (Türk milliyetçiliği) düşüncenin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsuru olmasına olanak sağladı (Ünlü, 2019: 163). Türk milliyetçiliğinin (Türkçülüğün) kurucu öğelerinden biri olmasının temel nedenleri arasında dünya genelinde artan bağımsızlık savaşlarının milliyetçi öğeler içermesi ve tarihsel süreçte Osmanlı ve İslamcı akımların başarısızlığının bir sonucudur. Bununla birlikte İTC'nin 'milli iktisat' siyaseti izleme ve bir 'milli burjuvazi' yaratma çabaları (Şener, 2016: 203), Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devreden ekonomi politikasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyılın ortalarından itibaren yarı-sömürge durumuna düşmesi nedeniyle kapitalistleşme süreci çarpık bir şekilde gelişse de 20. Yüzyıla doğru çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan bir ticaret burjuvazisi ve toprakta özel mülkiyete dayalı sistemin gelişimine bağlı olarak bir de toprak sahipleri sınıfı ortaya çıkmıştı (Şener, 2016: 203). Batı ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmaya başladığı toplumsal düzende, ulus-devlet kurulması düşüncesinin amaç edindiği tarihsel süreçte Müslüman olmayanların egemen olduğu ekonomik ilişkiler alanında gerçek anlamda bir 'milli' kimlik ve oluşumdan bahsedilemez. Kemalist devrimlerin başarılı bir şekilde yapılmasının öncelikleri Türk kimliği merkezli bir milli kimlik ve buna bağlı milli burjuva yaratmaktır. 1923 yılında kurulan Cumhuriyet, bu çerçevede, Müslüman/Türk kimliğine dayalı bir ulus-devlet yaratma projesinin hem çıkış noktası hem de sonucu; Kemalizm bu projenin kurucu unsuru olarak bir işlev görecektir (Şener, 2016: 203). Türkiye'nin siyasal kültürünün resmi kaynakları, modernleşme projesi olarak Kemalizm'in bahsedilen tarihsel gelişmeler bağlamında gelişmiştir.

Siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmeler, tarihsel süreçte, bir ülkenin siyasal kültürünün gelişmesinin temel dinamiklerini oluşturur. "Siyasal kültür, bir sosyal topluluğun (grup, ulus, vb.) siyasal düşünüş ve davranışlarını, siyasal kurumlarını ve en geniş anlamda "siyaset"ini biçimlendiren önemli etmenlerden biri olarak, siyasal geleneklerin, eğilimlerin, duyguların ve temel düşünsel kategorilerin toplamı olarak tanımlanabilir" (Parla, 1991: 9-10). Bu bağlamda "modernleşen Türkiye'nin siyasal kültürünün merkezi başlangıç noktasını, Tanzimat dönemi gelişmeleri, İTC'den devralınan tarihsel ve düşünsel mirasıdır; yüzyıllık tarihsel

birikimin bir ürünü olarak Kemalizm, bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilerleyen tarihsel sürecinde etkisini göstermiştir ve de göstermektedir. Parla'nın (1991: 10) vurguladığı gibi siyasal kültür, siyasalın nesnelere (anayasa, devlet, partiler, demokrasi, insan hakları, ülkenin siyasi tarihi gibi) karşı bir yönelme ve tutumdur; gelenekleri kolektif tarihsel anılar, duygular, normlar, semboller tarafından belirlenen bu yöneliş biçimleri, genel siyasal davranış eğilimleri olarak somut bir biçimde tezahür eder. Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynağı Kemalizm olduğu (Parla, 1991: 15) gerçeğinden hareketle, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmeleri irdelendiğinde, Kemalizm'in etkisi daha kolay anlaşılacaktır. Benzer durum, Cumhuriyet dönemi İslamcı düşünce ve onun siyasal uzantısı biçiminde ortaya çıkan parti ve oluşumlar için de geçerlidir ve Cumhuriyet sonrası gelişmeler değerlendirildiğinde söz konusu etkenler dikkate alınarak incelenmelidir.

2.2.1. Tek Parti Döneminde İslamcılık

Mustafa Kemal önderliğinde Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de hâkim tek parti olarak Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) bulunuyordu. Kemalist tek parti dönemi devrimlerinin anlaşılması açısından CHF'nin altı umdesi açıklayıcı nitelikte ilkelerdir. CHF'nin söz konusu altı ilkesi şunlardır: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik ve Devrimcilik. Türkiye'de Cumhuriyet İslamcılarını açısından en bağlayıcı olanı Laiklik ilkesidir. Laiklik, çoğunlukla ifade edildiği gibi din ve devletin ayrılması, dinsel ile yasalın zorunlu örtüşmezliği değil; dinselliğin yasal açıdan, bir meşruluk temeli, ama aynı zamanda da gayri-meşruluk ölçütü olarak alınmaması demektir (Cangızbay, 2000: 62). Cumhuriyet döneminde din-devlet ilişkileri Halifelik çerçevesinde düşünülmekte ve yürütülmekteydi. Halifelik kurumu, hukuksal, siyasal ve dünyevi olana ilişkin yetkilere sahip nitelikteydi (Manaz, 1998: 35; Tanör, 2010: 206). Hilafetin siyasal yetkilere sahip olması Kemalist rejimin ilkeleriyle –özellikle de laiklik ilkesiyle- çelişki arz ediyordu; bu nedenle kaldırılması Kemalist devrimlerin 'sorunsuz' bir şekilde yürütülmesinin ön koşuludur. 3 Mart 1924 tarihinde laiklik konusunda üç önemli kanun değişikliği önergesi Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin gündemine geldi ve kanunların birincisi hilafetin kaldırılması ile ilgiliydi; ikincisi, Şer'îye ve

Evkaf Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nin yerine Genelkurmay Başkanlığı'nın kurulmasına ilişkin kanundu; üçüncüsü, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ydu ve öğretimin birleştirilmesini amaçlıyordu (Tanör, 2010: 211; Şener, 2016: 239). Tanör, hilafetin kaldırılmasına ilişkin gerekçesinin esasları hakkında şunları aktarmaktadır:

- İç ve dış politikada iki başlılık devam ediyor; Türkiye bağımsızlık ve milli yaşamında bu ortaklık kabul edilemez.
- Padişah ailesi halifelik kisvesi altında ülke varlığına zarar vermektedir.
- Halifelik, ilk İslam ülkelerinde "hükümet anlamındadır. Din ve dünya işlerini birlikte götürür. Bugün muasır İslam hükümetleri bu işi üstlenmiştir. Dolayısıyla ayrıca halifelik makamına gerek yoktur (Tanör, 2010: 211).

İslamcılar açısından Tek Parti döneminin en önemli siyasal gelişmesi Halifeliğin kaldırılması olayıdır. Halifeliğin kaldırılması, Müslümanların siyasal inisiyatif merkezlerinden yoksun bırakılması, kendilerini temsil edebilecek, İslam'ın dünya ile ilgili ideallerini gerçekleştirmeyi ve İslam adına bir siyasal varlık göstermeyi misyon edinen bir siyasal odaktan yoksun kalması, İslamcılar üzerinde travmatik sonuçları olmuş bir olaydır (Aktay, 2005b: 69). Kemalist devrimler, toplumun eski gelenek ve alışkanlıklarını değiştirerek topyekûn Batılılaşması için yeni bir tarihin, yeni bir dilin, yeni bir semboller ve referanslar sisteminin ve dolayısıyla yeni bir hayat tarzının, devlet otoritesi ve gücü ile topluma benimsetebileceği düşüncesinden hareketle gerçekleştirmişlerdi (Kurtoğlu, 2005: 210). Kemalist rejimin laiklik uygulamaları İslamcılar için bir anlamda kültür-medeniyet ayrımıyla Batı'dan alınması ve alınmaması gerekenler arasında kurulan dengenin de yıkılması demektir ki, bu durum İslamcılar için kritik etkileri olan bir gelişmedir (Duran, 2005: 132).

Hilafetin makamının kaldırılması, Cumhuriyet sonrası dönemde İslamcıların devlete ve siyasete karşı yabancılaşmasına neden oldu; bununla birlikte gündelik hayatın İslamsızlaştırılması (de-İslamizasyon) politikası, dindar kesimlerde oluşan yabancılaşmanın kendilerini sistem dışı özneler olarak hissetmelerine yol açtı (Aktay, 2005b: 68). Kemalizm, tek parti döneminden 2000'li yıllara kadar uzanan bu

tarihsel süreçteki tüm laik ve seküler modernleşme “uygulamalarını” İslam karşıtlığı temelinde inşa etmeye çalışan politik ve ideolojik bir tutum sergilemiştir.¹⁴ Bu bağlamda Tek Parti döneminde İslamcılar bir de-politizasyon sürecine maruz kaldıkları ve İslamcı düşüncüyü geliştirecek donanım ve ortama sahip olmadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür.

Kemalist rejim, İslam’ı özel bir hedef olarak seçmenin ötesinde, etkisini özel alanla sınırlandırmayı, İslam’ı de-Arabize etmeyi, İslam’ı reddetmekten çok onu milli değerlerle ekleme ve milli değerleri güçlendirecek bir yurttaşlık dini olarak örgütlenme amacını taşıyordu.¹⁵ Dolayısıyla Cumhuriyet’in kurumsallaşması sırasında, İslam’ın Türkifikasyonu ve denetimi konusunda popüler bir direniş noktası sağlamaktan çok (Çiğdem, 2005: 29), Türkçülükle eklemlenmiş ve milli bir bilinç ve kimliğin baskın olduğu bir İslami toplum yaratma çabasıdır. Böylesi siyasal koşullar altında İslamcı düşüncesinin entelektüel ve siyasal alanda varlık göstermesi imkânsızlaşmıştır. Kemalist rejim ve devrimlerine yönelik İslami “karşı-devrim” niteliğinde olaylar olmuştur. Kemalist rejime yönelik ayaklanmaların nedeni yalnızca Hilafetin kaldırılmasına ilişkin değil; yeniliklerin hayat tarzının bir unsuru olan kıyafeti etkilemesidir. Modernleşme amacıyla Kemalist devrimler, salt siyasal alanla sınırlı kalmamıştır, hayat tarzının da modernleştir(il)mek/Batılılaştır(ıl)mak istenmiştir. Rejime yönelik isyan veya ayaklanmalar, çoğunlukla İslami kesimlerin önderliğinde ve yerel nitelikteki olaylar olmuştur. Halifeliğin kaldırılmasına yönelik Doğu’da Şeyh Sait İsyanı, İzmir’de Menemen Olayı, Bursa’da Arapça ezan okutulması, Siirt’te Şeyh Halit oğlu Abdülkuddüs Olayı ve İskilip Olayı gibi karşı-devrimci gelişmeler oldu (Tunaya, 1998b, 91-114). İslamcılara göre Kemalist modernleşme, dini ve onu temsili olan (ümmele eş anlamlı) milleti kurtarmak adına yürütülen mücadelenin laik bir rejimin kurumsallaşmasıyla sonuçlanması, Milli Mücadele’nin politik ahdine vefasızlık anlamına geliyordu (Bora, 2017: 417). İslamcıların Kemalist rejime yönelik eleştirileri iki noktaya dayanmaktaydı: Birincisi, Batı medeniyeti Hıristiyanlığın eseridir, ortak bir değer taşımamaktadır ve

¹⁴ <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/06/kemalizm-islamofobik-midir/> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).

¹⁵ <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/06/kemalizm-islamofobik-midir/> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).

kabul edilmesi durumunda “din elden gider” endişesi vardır; ikincisi, Batılılaşma bazı olumsuzlukların Türk toplumuna ithali olmuştur; oysaki Batı’dan yalnızca teknik alınmalıdır (Tunaya, 1998b: 93). Avrupa’dan yalnızca teknik alınması ve dinin özüne ‘dönüş’, İslamcı düşüncesinin Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden iki mirasıdır (Bora, 2017: 416). Cumhuriyet İslamcıları, teorik tartışmalar yapmak ve çözüm arayışları bulmaktan ziyade, Meşrutiyet İslamcılarının belirli fikirlerinin tekrarından ibaret kalmıştır (Tunaya, 1998c: 100). Avrupa’dan sadece tekniğin alınması ve dini özüne ‘dönüş’ yalnızca Tek Parti dönemi İslamcılarının amacı değil, tarihsel süreçte Necmettin Erbakan önderliğinde kurulacak olan siyasi partilerin programlarında ve liderlerin söylemlerinde öncelikli hedefler arasında olacaktır.

2.2.2. Çok Partili Siyasal Sistem ve İlk Siyasal İslamcı Partiler

Tek Parti döneminden sonra İslamcı fikirlerin varlık göstermesi çok partili siyasal hayata geçiş sonrası olanaklı olmuştur. Uluslararası gelişmeler bağlamında İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesi sonucu dünya genelinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) etrafında toplanan Doğu Bloku ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin öncülük ettiği Batı Bloku gibi oluşumlar sonucunda Türkiye’nin kapitalist Batı Bloku’nda yer almak istemesi, liberalleşme ve demokratikleşme eğilimlerinin artması, devlet eliyle yürütülen korumacı-devletçi sanayi kapitalizmine geçiş stratejisinin uygulandığı 1930-1945 dönemi geride bırakılmış, özellikle 1946 yılından sonra serbest piyasa modelini esas alan ekonomi politikaları benimsenmiş (Uslu, 2016: 349) olması Türkiye’nin çok partili siyasal hayata geçişin dinamikleridir. Çok partili siyasal hayat, farklı toplumsal kesimlerin siyasal süreçlere katılımını ve düşüncelerini ifade etme imkânı olanağı sağlaması açısından Cumhuriyet sonrası İslamcı düşüncenin tarihsel gelişimine katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Türkiye’de çok partili hayata geçişin başlangıç evresinde 1945 yılında Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi’nin kurulması, partinin dış politikada İslam birliğini savunması ve 1946’da İslam Koruma Partisi gibi bazı ‘İslami referanslı’ partiler olarak gösterilebilir (Bora, 2017: 469). Ancak her iki parti de

siyasal alanda kalma süreleri kısa olmuş ve etkinlik dereceleri sınırlı olmuştur. Çok partili siyasal dönemin en etkili olanı 1945 yılında kurulan Demokrat Parti (DP)'dir. DP, parti programının "genel ilkeler" bölümünde partinin liberal ideolojinin izlerini taşımaktadır (Teziç, 1976: 258). DP'nin "demokrasiyi geliştirme", bireysel özgürlüklerin artırılması ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirme gibi söylem ve vaatlerde bulunması partiye liberal bir kimlik kazandırmış (Ahmad, 1996: 31-32) ve kısa sürede farklı toplumsal kesimlerin katılımını sağlamıştı. DP ilk yıllarda kuvvetini, üniversite profesörlerinden basit köylülere kadar bütün toplumsal grupları kapsayacak geniş bir toplumsal tabandan alıyordu (Karpat, 2010: 488). 1950 yılında yapılan genel seçimleri DP kazandı ve on yıllık bir iktidar deneyimini yaşadı (Ahmad, 1996: 54-55; Zurcher, 2000: 315).

Tunaya'ya (1998c: 100) göre Cumhuriyet döneminde İslamcı fikirlerin siyasi hayata girmesi, özellikle 1945 yılından itibaren başlamıştır. İslamcı kesimlerin politik tutumları özellikle modernleşme karşıtı, "27 senelik istibdat" (1923-1950), "dinsiz parti (CHP)- dinli parti (DP)" ayırımı gibi temalar etrafında tezahür etmiştir (Tunaya, 1998c: 100-101). DP'nin seçim beyannamelerinde CHP'yi dinsizlikle suçlaması (Karpat, 2010: 504) ve kendilerini 'dindar parti' biçiminde bir propaganda aracı olarak kullanmalarının önemli rolü vardı. Ancak DP'nin din hakkında yürüttüğü politika etkin bir İslamcı muhalefet değil, yalnızca popülist söylem düzeyinde kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli İslami hareketi Necmettin Erbakan'ın kişiliğiyle bağdaştırılan Millî Görüş'tür (Çakır, 2005: 544).

2.2.2.1. Millî Görüş Hareketi: Siyasal İslam'ın İkinci Evresi

Siyasal İslam'ın birinci evresini Cumhuriyet öncesi dönemde düşünsel temelleri Yeni Osmanlı Hareketine dayanmakla birlikte gerçek anlamda örgütlenmesi ve siyasal alanda faaliyet göstermesi İkinci Meşrutiyet'le başlar. Siyasal İslam'ın Kemalist rejim döneminde baskılanması ve kamusal alanın dışında tutulmaya çalışılması sonucu İslami hareket veya siyasal oluşumlar DP'nin iktidara gelmesinden sonra varlık gösterebilme imkânına sahip olmuştur.

Millî Görüş Hareketi (MGH) tarihsel kökeni Nakşibendi Tarikatı'na bağlı İskenderpaşa Dergâhına dayanır. İskenderpaşa Dergâhı lideri Mehmed Zahid Kotku, MGH'nin ideolojik temellerinin oluşumunda rolü büyüktür (Yavuz, 2005: 591). MGH'nin tarikat tarafından desteklenmesi, Türkiye'de Siyasal İslam'ın toplumsal tabanı ve siyasal olanın hangi reel olgular temelinde kurulduğu noktasında önemli bir ipuçları vermektedir. Tarikat liderleri ve ona bağlı mensup bireylerden destek alan Necmettin Erbakan tarafından siyasal bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Necmettin Erbakan 1969 yılında yapılan genel seçimlerde tarikat üyelerinin yoğun desteğiyle Konya'dan bağımsız milletvekili olarak seçildi, MGH'nin ile siyasi partisi olan Millî Nizam Partisi (MNP)' ni kurdu ve kısa sürede hareketin lideri konumuna yükseldi (Çakır, 2005: 544). Millî Görüşçüler, MNP'nin devamında sırasıyla MG geleneği çizgisinde Millî Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi (RP), Fazilet Partisi (FP) ve Saadet Partisi'ni (SP) kurdular (Çakır, 2005: 544). Söz konusu partiler farklılıklar içermekle beraber ortak özellikleri MG geleneğinin bir devamı olmalarıdır.

Erbakan, hareketin adını “millî” olmasının nedenini tarihsel birikim temelinde açıklar. Erbakan'a (1973: 45) göre Türkiye'de üç temel düşünce sistemi vardır: Liberal, Sol ve Sağ (Millî Görüş) düşüncedir. Liberal düşünce bireyci ve sömürü sistemine dayanır; sol düşünce toplumdur, nihai amacı komünizmdir. Erbakan'a göre Liberal ve Sol düşüncenin ötesinde bir de sağ (Millî Görüş) düşünce vardır ve tarihsel olarak milletin (ümmetin) köklerinde bu düşüncenin olduğu nosyonuna dayanır. Sağ düşüncenin “millî” olması, tarihsel geleneğe yakın olmasından kaynaklanır (Erbakan, 1973: 48). Bu bağlamda Erbakan Millî Görüş'ü sol ve liberal düşüncenin alternatifi olarak görür, paradigmayı “öteki” üzerinden inşa eder.

Bununla birlikte Erbakan, MGH'yi geniş bir tarihsel serencam bağlamda Hz. Adem ile başlatır; buradan hareketle Hz. Muhammed döneminden (Asr-ı Saadet'ten) Osmanlı İmparatorluğunun Viyana Kuşatması'na (1683) kadar maddi uygarlığın öncüsü olmuş, adil düzeni kurmuş ve yeryüzünde bir düzen inşa etmiş bir düşünce olarak açıklar (Erbakan, 2017: 39). Erbakan ve MGH için Osmanlı bir ‘model’dir; Osmanlılık öykünmesi ve tarihsellik, MG geleneğini temsil eden siyasi partilerinin (Millî Nizam, Millî Selamet, Refah ve Fazilet Partisi) program, seçim beyannameleri

ve söylemlerinde sıklıkla kullandıkları bir yöntemdir. Erbakan, MG'nin düşünselliğinden bahsederken sıklıkla dinsel olay ve olguları kaynak olarak gösterir ve bu bağlamda teorik eleştiriler yapar. Örneğin, Erbakan'a (2017: 23) göre insanlık tarihinde biri peygamberlerin insanlara öğrettiği doğru hak anlayışı, diğeri de firavunların öğrettiği yanlış hak anlayışıdır; MG, "doğru hak anlayışına bezenmiş olan bir görüştür". Erbakan'a (2018:171) göre insanlık tarihinin en büyük devletleri olarak gördüğü Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini kurmuş, yüzyıllar boyunca barış ve adaletin en güzel örneklerini göstermiş olan millet (ümme), tarihte her zaman "hakkı" üstün tutmuştur. Erbakan, MG geleneğini ontolojik bağlamda bu "hak" anlayışına dayandırılır.

MG geleneğinin diğeri bir tezi Üçüncü Dünya ülkelerine özgün sömürgecilik düşüncesinden hareketle, Batı'nın eğitim sistem ve araçlarıyla, misyonerlik faaliyetleriyle, kapitalizm aracılığıyla milletin (ümme) din, iman, mukaddesat ve kültürünü hedef aldılar; maddi ve manevi alanda geri kalmışlığa neden olan bu gayri millî yollar Osmanlı İmparatorluğu'nu kısa zamanda çöküşüne neden olduğudur. Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yıllık tarihinde etkili bir güç olması, Osmanlı modernleşme/Batılılaşma hareketlerinin Batı'yı örnek alarak İslami değerleri dışlaması, MG'nin Osmanlı-Türkiye modernleşmesine yönelttiği bir eleştiridir. Nitekim Erbakan'a (2018: 173-173) göre milletin özüne aykırı Batılılaşma hareketleri, toplum içerisinde Batı'ya benzer düşünce (sol ve liberal vb.) ve kurumların oluşumuna neden olmuştur. Erbakan, sol ve liberal gibi düşünceleri "batıl" ve "işbirlikçi" olarak aktarır ve buradan hareketle MG'nin diğeri görüşlerden farklılıklarını açıklar. Erbakan'a (2018: 23-24) göre MG diğeri düşüncelerden belirli noktalarda farklılıklar içerirler: Birincisi, MG "hakkı" esas alır diğeri – Erbakan'ın ifadesiyle "onlar"- batıldır; ikincisi, MG'nin hedefi maneviyatçı bir Türkiye yaratmaktır; üçüncüsü, MG, toplumsal düzenin sağlanması ve yönetilmesi konusunda ahlak ilkesini esas alır; dördüncüsü, MG, ağır sanayi (Erbakan'ın ifadesiyle "fabrika üreten fabrika kurmak") hamlesini amaçlar, batıl düşünceler gibi sömürgeci ve faizci düzeni değil; beşincisi ve en önemlisi Adil Düzen kurmaktır. Yavuz'un (2005: 591) da vurguladığı üzere MG iki ana kavram üzerine inşa edilmiştir: "Ağır sanayi hamlesi" ve "ahlak ve manevi" ilkeler temelinde kalkınma.

Ağır sanayi hamlesi ve manevi kalkınma, MG geleneğine bağlı kurulan bütün siyasi partilerin öncelikli hedefleri arasında olmuştur. Adil Düzen söylemi MG geleneğinin siyasi sözcüsü Refah Partisi döneminde 1990'lı yılların en sık kullanılan kavramlardan biri olmuştur Ağır sanayi ve manevi kalkınma hedefleriyle birlikte yeni bir uygarlık kurma misyonunu hedefleyen MG, Bora'ya (2017: 470) göre "Yeniden Büyük Türkiye" sloganı ve Osmanlı ihtişamını anımsatan tarihsel hamaseti, milliyetçi-muhafazakâr ideoloji ekseninde konumlanmasını öngörmektedir. Ancak Erbakan, MG'nin ilk yıllarında politik konumunu sağ olarak ifade etmiş olmasına karşın, son dönem eserlerinden *Davam* adlı kitabında sağ düşünceyi de sol ve liberal düşünce gibi dışlar ve eksik düşünce olarak tanımlar (Erbakan, 2018: 174). Sağ, sol, liberal ve muhafazakâr düşünceler, Erbakan'a göre Batı emperyalizminin 'hak' olmayan düşüncelerinin birer sonucudurlar. Bu bağlamda MG geleneğinde de Osmanlı Dönemi İslamcıları (hem Yeni Osmanlılar hem de İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcıları) İslamcı hareketine benzer şekilde 'Batı' sorunsal bir alanda merkezi yer teşkil eder.

İkinci Meşrutiyet İslamcıları tarafından sıklıkla kullanılan modernleşme eleştirisinin merkezi söylemi olan 'Batı taklitçiliği', Erbakan ve MG geleneğinin de merkezi sorunsal alanını oluşturur. Millî Görüş, siyasi bir aksiyon olarak ortaya çıktığı 1970'ten bu yana Türkiye'nin azgelişmişliği, siyasi açmazları ve toplumsal buhranlarından Batı'yı ve Batı taklitçisi yönetimleri sorumlu tutmaktadır (Dağı, 1998: 43). Osmanlı askeri bürokratların Batılılaşma/modernleşme hareketleri, Cumhuriyet dönemi Kemalist rejim tarafından nihai aşaması olarak bir devamlılık göstermektedir. Kemalist rejimin laik modernite projesi, İslami değerleri kamusal alanın dışında tutuma, de-politizasyon (politiksizleştirme) ve seküler toplum inşa etme hedefleri, sadece siyasi olanı değil aynı zamanda toplumsal ve kültürel formasyonların da değişimini esas alması bakımından, İslamcı düşünce ve kurumların pasifize etmeyi ve denetim altına almayı gerektirdiğini söyleyebiliriz. MG ve Erbakan için "Cumhuriyet'in tarihi, Batı taklitilerinin halka rağmen halkı Batılılaştırma, yani, 'millî ve manevi değerlerden', milletin öz medeniyetle bağlarının koparılması tarihidir" (Dağı, 1998: 43). Osmanlı-Türk Batılılaşma/modernleşme hareketlerinin bir reaksiyonu olarak MG, modernleşmenin

İslam'a rağmen değil İslami değerler ve toplumun 'millî' yapısına uygun bir şekilde ahlak ve maneviyatı dikkate alarak gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Modernleşme olgusunun temel dinamiği olan sanayileşme, Erbakan'a göre, Osmanlı Devleti bünyesinde Avrupa'dan önce başladığını vurgular. Dolayısıyla Erbakan'ın tarihsellik öykünmesi maneviyatla sınırlı olmadığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte MG açısından Batı sorunsalı, bugünün Türkiye'sinin geri kalmışlığının dışsal nedenidir. Sanayi Devrimi sonra Batı toplumlarında teknik ilerleme ile birlikte daha fazla ham madde ihtiyacı sömürge düzeninin başlangıç noktasını oluşturur. Sömürgeci devletler sömürge topluluklarını yalnızca ekonomik olarak etkilemiyordu; kültür, inanç, siyaset, hukuk gibi gündelik yaşam deneyimlerini kapsayan bütün bir üst yapıyı da şekillendiriyordu. Yarı-sömürge durumundaki Osmanlı İmparatorluğu da tarihsel süreçte benzeri değişim ve dönüşüm yaşadı. Osmanlı'dan günümüze modernleşme hareketlerinin sonucu olarak meydana gelen değişim ve dönüşümler, MG geleneğinde emperyalist sistemin taklit edilmesinin tezahürüdür. Bu bağlamda Erbakan, MG geleneğini anlamanın bir yolu da emperyalizmin ne olduğunu anlamaktan geçtiğini vurgular (Erbakan, 2017: 35; Erbakan, 2018: 89). Sömürgeci devletler –özellikle İngiltere, ABD ve SSCB'nin- 1945 yılında bir araya gelerek huzur ve barış nosyonu temelinde “Yeni Dünya Düzeni” adı altında bir sömürü düzeni inşa ettiler (Erbakan, 2018: 89). Soğuk Savaş döneminde emperyalist güçler arasındaki mücadele 1989 Sosyalist Blokun çözülmesiyle tek kutuplu kapitalist sistemin egemen olduğu yeni bir dünya düzeninin başlangıcı demektir. Soğuk Savaş tarihi aynı zamanda Türkiye'de Siyasal İslam'ın yükselişinin tarihi demektir. İslamcı bir hareket olarak MG, Soğuk Savaş öncesi ve sonrası tarihsel süreçte geri kalmış ülkelerin –özelde İslam coğrafyasında bulunan Müslüman ülkelerin- emperyalist ülkelerin sömürge politikalarının bir sonucu olduğu görüşünü savunur. Erbakan'a göre emperyalist güçler tarafından kurulan Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Avrupa Birliği (AB) gibi kuruluşlar Siyonizm'e hizmet etme amacını taşımaktadır. Siyonizm, MG hareketinin uluslararası politikada belirleyici bir faktörü olarak görülmektedir. Erbakan'a göre, Türkiye'nin söz konusu kuruluşlara üyeliği, yarar sağlamaktan

ziyade zarar verecek etkilere sahiptir ve Türkiye'nin son yüzyıllık geri kalmışlık realitesini bu bağlamda irdeler.

Erbakan, söz konusu kuruluşlara üye olmanın reddedilmesi gerektiğini sıklıkla vurgular; bunun yerine İslam Birliği adı altında kendi siyasi ve ekonomi ilişkilerinde kendi kurallarını belirleyen bir üst kuruluş aracılığıyla gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmayı hedeflemektedir. İslam Birliği, Türkiye'yi ve diğer Müslüman ülkelerini Siyonizm'in ve kapitalizmin sömürgesinden kurtarmanın politik kuruluşlarından biridir. Ancak İslam Birliği konusunda Dağı'nın (1998: 85) ifade ettiği gibi Erbakan ve MG hareketinin İslam Birliği düşüncesi enternasyonalist değil, enternasyonalistmiş gibi görülen-gösterilen bu söylemde Türkiye'ye ve MG hareketine İslam toplulukları etrafında ve onların da benimseyeceği bir liderlik beklentisi vardır. Bu bağlamda Erbakan'ın İslam Birliği düşüncesi, bütün Müslümanları değil kendi düşüncelerini kabul ettirebildiği II. Abdülhamid'in Pan-İslamcılık düşüncesine benzer 'Türkiye merkezli' bir yaklaşımdır (Dağı, 1998: 84). Dolayısıyla Erbakan'ın İslam Birliği düşüncesi İslam toplulukları önderliğinde 'Büyük Türkiye' hedefini gerçekleştirme amacını taşıdığını söyleyebiliriz.

Batılılaşma karşıtlığı söylemi üzerine kurulu MG geleneği, tarihsel süreçte milliyetçilik, muhafazakârlık ve liberalizm gibi ideolojilerle eklenerek İslami bir kurtuluş ideolojisi biçiminde tasavvur edilebilir. MG geleneği çizgisinde Türkiye siyasi tarihinde faaliyet gösteren MNP, MSP, RP ve FP, farklı söylem ve politik görüşler içermelerine karşın temelde yukarıda aktardığımız ilkeleri tarihsel konjonktürler bağlamında benimsedikleri söylenebilir. Türkiye siyasal tarihinde kalıcı ve etkin bir İslamcı partinin oluşumu 1970 yılında MG ideolojisinin bir uzantısı olarak Necmettin Erbakan tarafından Milli Nizam Partisi (MNP)'nin kurulmasıyla başlar (Bora, 2017: 469).

2.2.2.1.1. Millî Nizam Partisi

Millî Görüş geleneğinin ilk partisi, 1960'ların sonunda Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir'deki büyük iş

çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki işyeri sahiplerini temsil eden sınıfların ayrı bir siyasi partide birleşmek gereğinin bir sonucu olarak kurulan Millî Nizam Partisi'dir (MNP) (Özdemir, 1989: 225). Bu oluşumun önder kadrosu Adalet Partisi (AP) bünyesindeki bir grup İslamcı-muhafazakâr parlamenterdir (Bora, 2017: 469). MNP iktidardaki AP'nin kentlerde büyük sanayi ve ticaret, kırlarda tarım burjuvazisini destekleyen politikasına tepki olarak taşra burjuvazisinin, küçük imalatçı ve esnafın sözcülüğünü üstlenerek ortaya çıkmıştır (Özdemir, 1989: 225). Bu bağlamda MNP üç toplumsal tabana dayandırılabilir: 1) Taşra Kökenli dindar ailelerden gelip Cumhuriyet'in laik eğitim kurumlarında yetişmiş ve genellikle serbest meslekle uğraşan yeni seçkinler sınıfı; 2) Taşrada ticaret ve sanayi sektörü ile ilgilenen dindar girişimciler; 3) Hem taşrada hem büyük kentlerde yaşayan alt-gelir grubunda yer alan Sünni dindar kimliğe sahip kişiler (Çakır, 2005: 545). Büyük kentlerde MNP'ye toplumsal desteğin sebebi, Türkiye'de kapitalist üretim formasyonuna geçiş sürecinde DP döneminde uygulanan tarım reformu ve tarımsal üretim araç gereçlerde modern olana geçiş ve nüfus artışı sonucunda, 1950'den sonra kırdan kente göçün olmasıdır. Göç, modernleşmenin dominant etkileri doğrultusunda geleneksel yerleşim birimlerinin, Müslüman, "geleneksel şehir" kimliklerinin zayıflamasına, giderek her yerleşim mekânının "modern kent"e dönüşmesine yol açtı ki, bunun sonucunda yeni sosyal güçler ortaya çıktı; MNP modern kentin kenar mahallelerinde, varoşlarında düzenin en sıkışık yerinde yaşamak zorunda kalan göçlerin yönelimi ve talebi olarak şekillendi ve bunun politik ifadesi biçimini aldı (Bulaç, 2005: 66). Ali Yaşar Sarıbay'a (2005: 576) göre MNP'nin kuruluşunu zorunlu kılan nesnel koşullar, sanayileşen Türk toplumundaki işlevsel bölünmelerin keskinleşmesinin bir sonucu olmasına rağmen; basın ve kamuoyu, MNP'yi ve yöneticilerini siyasal araçlarla Türkiye'de İslamiyet'in destekleyicisi olarak nitelemiştir.

MNP'nin Kuruluş Beyannamesi, partinin kuruluş amacı hakkında şunları yazmaktadır:

Millî Nizam Partisi, milletimizin fitratında mevcut ahlak ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza da saadet ve selamet getirmek gayesiyle kurulduğunu belirtir; bugün içinde bulunduğu durum ne olursa olsun, Hak'kın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir

medeniyet kuracağını müjdelere; bütün vatandaşlarımızı bu ulvi gayenin tahakkuku için el birliği ile çalışmaya çağırır (Millî Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi, Tarihsiz: 1).

MNP'nin Kuruluş Beyannamesi'nde manevi konular ön planda ve geleceğe ilişkin hedefler koyması bakımından ilerlemeci bir anlayış egemendir. MNP'nin Parti Programı'nın esas gaye bölümünün birinci maddesi milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlak ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılmasını, inkişafını ve Cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza saadet ve selamet getirmesini amaç edinmesini, yani manevi olana vurgusu açısından önemlidir. Yine Parti Programı'nın ikinci ve üçüncü maddesi ilerlemeye ilişkin olması açısından önemlidir:

2. Madde: Partimiz, Milletimizin manevi kalkınma yanında, müsbet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulmuş, yapıcı, keşf ve icad edici gerçek bir ilmi inkişafa ve her sahada büyük şahsiyete erişmesini gaye edinmiştir (Millî Nizam Partisi Parti Program ve Tüzüğü, 1970: 5).

3. Madde: Partimiz, Milletimizin geçirdiği büyük tarihi tecrübeler ve kazandığı olgunluk sayesinde, millî ve manevi değerlerimize haneler getirilmeden demokratik hukuk nizamı içerisinde manevi ve maddi kalkınma hareketlerinin basiretli ve isabetli bir sentezini yapacağını ve bu suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek, yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve bu büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır (Millî Nizam Partisi Parti Program ve Tüzüğü, 1970: 5).

MNP'nin ortaya çıkış koşulları bağlamında değerlendirildiğinde, konjonktürün programa yansıdığı görülmekte; partinin programı incelendiğinde MNP hareketini doğuran ekonomik ve sosyal sorunlara önerilen çözümlerin yanında, modernleşmenin doğurduğu sonuçlara gösterilen ideolojik tepkiler de yer aldığı açıktır (Sarıbay, 2005: 577). Ancak hem modernleşme karşıtı geleneksel söylem içerisinde olması hem de ilerlemeyi amaç edinmesi MNP'nin paradoksallığını göstermektedir. İlerleme düşüncesi, geleneksel olanın aşınması ve tarihsel süreçte yok olmasını gerektirir. Dolayısıyla MNP'nin modernist bir paradigmaya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

MNP'nin programında sosyal hayat içinde ve ekonomik faaliyetlerde rol alacak "inançlı insan tipi" yaratma istenci, "ahlaki nizam"a önem vermesi, programın

maddi hayata ilişkin önerileri de böyle bir anlayışı yansıtacak ögelere sahiptir (Sarıbay, 2005: 578). Nitekim Parti Programının 48. Maddesi ‘iktisadi politika’ başlığı altında “ferdin gerçek şahsiyetini kazanmasına yarayacak umumi, ahlaki ve kültürel kalkınmanın, iktisadi hayata istikrar ve içtimai adaleti getireceği inanıyoruz” (Millî Nizam Partisi Parti Tüzük ve Programı, 1970: 19) denilmektedir. Özel mülkiyet edinmesine saygılı ve helâl kazancı destekleyen MNP, özel girişimciliği geliştirme amacındadır (Özdemir, 1989: 225).

İslami temaları merkezi konumda işleyen MNP, laiklik hakkında Parti Programının ‘Vicdan Hürriyeti’ kısmında şunlar ifade etmektedir:

Vatandaşın dini inanış, ibadet, öğretim, telkin ve terbiye ihtiyaçlarını karşılayacak bir vicdan hürriyeti anlayışına sahibiz. Din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak tarif edilen laikliğin, dine baskı ve dindarlara saygısızlık gayesine alet edilmesine karşıyız. Laiklik konusunda Partimizin ölçüsü; bu müesseseyi din aleyhtarlığı şeklinde bir tatbikata döken her nevi anlayışa karşı olmak şeklinde ifade edilebilir (Millî Nizam Partisi Parti Program ve Tüzüğü, 1970: 7).

Programın içeriğine bakıldığında laiklik din karşıtlığı biçiminde değil; tam tersi din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına alan bir anlayışa sahip olması durumunda karşı çıkılmayacağını ifade eder. Özdemir’e (1989: 225) göre MNP’nin görüşünü “Müslüman Türkiye” biçiminde kavramsallaştırmak mümkündür. Ancak Müslümanlık konusu MNP’de sıklıkla ve keskin bir şekilde vurgulanmadığını da söyleyebiliriz. Müslümanlığa ilişkin radikal bir ifadenin olmaması, dönemin konjonktürel yapısından, Cumhuriyet’in kuruluş ilkelerinden ve Kemalist rejimin siyasal kültür üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır.¹⁶ Tüm bunlara rağmen MNP, laikliğe aykırı eylemleri nedeniyle kapatılmaktan kaçınmadı.

MNP Türkiye siyasal hayatında uzun süre kalamadı ve 12 Mart Askeri Muhtırayı takip eden süreçte 1972 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından

---

¹⁶ Kemalizm’in, Türkiye’de siyasal kültür ve resmi devlet ideolojisi üzerindeki etkileri hakkında ayrıca bkz., (Parla, 1991; Başkaya, 2014).

kapatıldı.¹⁷ Kapatılmasının gerekçesi MNP'nin Parti Programında dini konulara vurgu yapması ve laikliğe aykırı eylem ve davranışlarda bulunmasıydı (Manaz, 1998: 360; Sarıbay, 2005: 579; Çakır, 2005: 546). MNP'nin kapatılmasından sonra benzer ideolojik söylemler ve amaçlar taşıyan Millî Selamet Partisi (MSP) 1972 yılında kuruldu.

2.2.2.1.2. Millî Selamet Partisi: Siyasal İslam'ın Birinci İktidar Deneyimi

Millî Selamet Partisi (MSP), kapatılan MNP üyeleri tarafından 11 Ekim 1972 yılında benzer bir tüzük ve programla kuruldu (Manaz, 1998: 361; Çakır, 2005: 547). MSP, MNP'nin daha önce benimsemiş olduğu ideolojiyi ya da siyasal çizgiyi daha açık biçimde ileri sürmekteydi (Şaylan, 1992: 101). MSP, ana gagesinin birinci maddesi “milletimizin manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesidir” (Millî Selamet Partisi Program ve Tüzük, Tarihsiz: 5) ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla MSP programında maddi ve manevi kalkınmanın birinci maddede yer alması, öncelikli hedefler arasında olduğu anlamına gelmektedir. MSP, özel mülkiyeti reddetmeden alternatif bir kalkınma yolu öneriyordu ve Türkiye'nin uluslararası kapitalist sisteme eklenme sürecine tepki duyan Anadolu burjuvazisini temsil ediyordu (Ozan, 2016: 687). MSP, “önce ahlak ve maneviyat” ile muhafazakâr/İslâmî bir paradigma belirlerken “ağır sanayi hamlesi” sloganıyla da ulusal kalkınmacı bir çizgiyi benimsemişti (Çakır, 2005: 547).

MSP, devamı sayılan MNP gibi din ve vicdan hürriyeti konusunda laiklik vurgusu yapar. Parti programında, “laiklik, düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatı, düşünce ve inanç sahiplerinin diğer inanç sahiplerine dolaylı veya dolaysız yollarla baskı yapmasına engel” (Millî Selamet Partisi Program ve Tüzük, Tarihsiz: 8) ifadesi yer almaktadır. Bu bağlamda MSP'nin laikliği düşünce ve inançları korumak ve kollamak düzleminde savunmaktadır.

---

¹⁷MNP'nin kapatılmasına ilişkin Anayasa Mahkemesi kararı için bkz: http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/1%20MNP/MNP%201972%20Kapat%C4%B1lma%20Karar%C4%B1%20Resmi%20Gazete.pdf (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

MSP'nin 1973 Seçim Beyannamesi, partinin savunduğu görüşleri açıklaması ve dayandığı ideolojik temelleri hakkında ipuçları vermesi bakımından önemlidir. Örneğin, Beyanname'de Soğuk Savaş'ın sonucu olarak ortaya çıkan çift kutuplu (Kapitalist ve Sosyalist) sistemin maddi ve manevi açıdan eleştirisi şöyle açıklanmaktadır:

...Maddi yarışta, ilerlemiş ve geri kalmışlar olmak üzere iki ayrı milletler kümesi meydana gelmekte ve bu kümeler arasındaki imkân ve seviye farkı da gün geçtikçe artmaktadır. Maddi sahada ilerlemiş memleketlerde, kalkınma hususundaki iki ayrı sistem tatbik ediyor: "Kapitalist sistem", "Sosyalist sistem". Bu sistemler sadece iktisadi sahada kalmıyor; milletlerin içtimai ve manevi sahalarına da el atıyorlar ve böylece iki ayrı âlem meydana getiriyorlar. Satıhta ayrı bu iki grubun temelde çok müşterek tarafları bulunmaktadır: Her ikisi de maddecidir, materyalisttir. Her ikisi de menfaatçidir. Her ikisi de diğer milletleri kendi kültür ve çıkarlarına bağlamayı arzu etmektedirler. Her ikisi de maddi ilerlemesine mukabil manevi tatminsizlik içindedir; maddi sahadaki varlıkları ilerledikçe manevi bunalmaları artmaktadır (Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, 1973: 7).

MSP, 1973 Seçim Beyannamesi'nde Kapitalist sistem ve Sosyalist sistemi materyalist, hegemonyacı ve manevi çöküşe neden olan sistemler olarak tanımlamaktadır. MSP, kendi ideolojik çizgisini de Milli Görüş olarak ifade etmekte ve Türkiye'de üç temel görüşün varlık gösterdiğini vurgulamaktadır. Türkiye'de "Sol görüş vardır ve partisi CHP'dir; Millî Görüş veya sağ görüş vardır, partisi Millî Selamet Partisi'dir; Liberal (saydam) görüş vardır, partisi Adalet Partisi'dir" (Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, 1973: 15-16) ifadesi, MSP'nin kendi ideolojik çizgisini Sağ olduğunu vurguladığı açıkça görülmektedir. Bununla birlikte MSP Sol görüşün maddeci, sağ görüşü de sermaye bağımlısı olmakla eleştirir ve Millî Görüş partisi olarak MSP'nin temel nosyonunu "her işin başı ahlak" sloganıyla imler. Ahlaki olana verilen değer ve öncelik, MSP'nin ekonomiden siyasete hemen her alanda öncelikli ilke olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte Milli Görüş'ün siyasi partisi MSP'de "millîlik" söylemi, Türklük ile Müslümanlık arasında kalır; ontolojik değerler ve anlamlarla yüklüdür (Bora, 2017: 470).

MSP, 1973 yılında yapılan seçimlerde yüzde 11,8 oy oranıyla 48 milletvekili çıkararak beklenmeyen bir sonuç aldı (Manaz, 1998: 361; Ozan, 2016: 688). 1973

genel seçimlerinden sonra ortaya çıkan meclis aritmetiğinin hiçbir siyasi partiyi tek başına iktidar olanağını vermemesi üzerine, parlamentoda en çok koltuğa sahip CHP'ye cumhurbaşkanı tarafından hükümeti kurma görevi verildi ve CHP son seçenek olarak tuttuğu MSP ile anlaşarak CHP-MSP koalisyon hükümeti kuruldu (Sarıbay, 2005: 583-584). Koalisyon hükümetinde Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı, Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı, Tarım Bakanı ve Sanayi Bakanı gibi kritik öneme sahip bakanlıklarda yürütme görevi MSP'ye verildi. Koalisyon hükümetinde yer almak MSP açısından iki önemli sonucu oldu: Birincisi, Siyasal İslam'ın Kemalizm'e ilişkin olumsuz tavrı konusunda siyasi ve toplumsal alanda iyimser ve ılımlı bir imaj yarattı; ikincisi, elde ettiği bakanlıklar sayesinde iktidarda bulunduğu süre boyunca kendi ideolojik çizgisine yakın kişileri devlet kadrolarına yerleştirdi, manevi kalkınmayı gerçekleştirmek için binden fazla köye imam ve Kur'an kursu hocası atadı ve kamuoyuna görev yaptıkları bakanlıklar aracılığıyla hizmet yapmış algısı yarattı (Çakır, 2005: 547; Sarıbay, 2005: 584). Bora'ya (2017: 472) göre CHP-MSP koalisyon hükümeti tarihi uzlaşmadır ve sanayileşme-kalkınma ile bağımsızlıkçılık ilkelerinde aynı düşünceyi paylaşıyorlardı. MSP'nin "yeşil komünist" olarak adlandırılması üzerine MSP kendi içerisinde bölündü ve koalisyon hükümeti dağıldı.¹⁸ Oluşan iktidar boşluğunu doldurmak amacıyla Süleyman Demirel öncülüğünde 1975'te AP-MSP-MHP-CGP'nin oluşturduğu Birinci Milliyetçi Cephe (I. MC) Koalisyon hükümeti kuruldu (Çakır, 2005: 547; Ozan, 2016: 699). Söz konusu koalisyon siyasi, toplumsal ve ekonomik kriz sonucunda dağıldı ve 1977 yılında yeniden seçim yapıldı. 1977 seçimlerinde MSP %8,6 oy oranıyla ülke genelinde yalnızca 24 milletvekili kazandı (Ozan, 2016: 688). Dönemin seçim sisteminden kaynaklı tek başına hükümet kurmaya yeterli sayıda herhangi bir parti bulunamadığından MSP'nin, Süleyman Demirel'in başkanlığında AP, MSP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'den oluşan İkinci Milliyetçi Cephe (II. MC) koalisyon hükümetinde de yer alarak "kilit parti" konumunda olmayı başardığını belirtmek gerekir (Çakır, 2005: 547). Ancak İkinci Milliyetçi Cephe koalisyon

---

¹⁸ 1974 Genel Af Kanunu, Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. Maddelerinden yargılananları –yani komünizmden ve sınıf çatışmasını teşvik etmekten suçlu bulunanları- af kapsamına alınması sonucu dönemi Türkiye İşçi Partisi (TİP) davasından yargılanan Muzaffer Erdost ve Behice Boran'ın serbest bırakılması, MSP ve CHP arasında ciddi bir gerilime yol açtı (Ozan, 2016: 698).

hükümetinde yer alan partilerin anlaşmazlıkları sonucu koalisyon dağıldı ve İkinci Milliyetçi Cephe hükümetinin de ömrü uzun olmadı.

Türkiye siyasal tarihinde 1970’li yıllar, toplumsal olayların en sık yaşandığı oldukça dinamik bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ABD merkezli kapitalist sisteme eklenme süreci, buna karşın SSCB’nin Türkiye’deki Sol üzerindeki ideolojik etkisi, bununla birlikte Kürt siyasal hareketinin ortaya çıkışı Türkiye’de 1960’tan 1970’li yılların sonuna doğru meydana gelen toplumsal ve siyasal gelişmelerin temel dinamikleridir. Uluslararası alanda Keynesyen ekonomi modeli (refah devleti uygulamaları olarak da ifade edilmektedir) krize girmesi, İran’da Devrim sonucunda iktidarın İslamcılarının mutlak denetimine girmesi ve benzer etkilerin Türkiye’de de görülmesi –MSP’nin yükselişi buna örnek olarak gösterilmektedir- yeni bir düzenin oluşumunu zorunlu kıldı. Nihai aşamada artan şiddet olayları, iktidar boşluğunun doldurulamaması ve ekonomik durgunluk sonucu 12 Eylül 1980 yılında Türkiye’de ordu yönetime el koyduğunu ilan etti ve ülke genelinde sıkıyönetim ilan etti. 1980 Askeri Darbesi ile birlikte bütün siyasi partiler kapatıldı. MSP’de 6 Eylül Konya’da düzenlediği mitinge cübbeli-sarıklı-takkeli katılımcılarıyla irtica faaliyeti olduğu gerekçesiyle kapatılan partiler arasındaydı. Bu bağlamda 1980 Askeri Darbesi sonrası süreç Siyasal İslam açısından yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu.

2.2.3. 1980 Sonrası Siyasal İslam

1980 Askeri Darbesi’nden sonra Siyasal İslam, 1982 Anayasası’nın amacına ve özüne uygun, sisteme entegre olma düzleminde ortaya çıkmaya başladı. Dolayısıyla 1980 sonrası süreçte ortaya çıkan İslamcı partilerin ideolojik çizgisini anlamak açısından dönemin toplumsal, ekonomik, hukuksal ve siyasal koşullardan bağımsız düşünülemez.

12 Eylül rejiminin amacını Millî Güvenlik Konseyi (MGK) Başkanı tarafından düzenlenen 16 Eylül 1980 tarihli basın toplantısında şöyle özetlemekteydi:

1. Millî birliği korumak,

2. Anarşi ve terörü önleyerek can ve mal güvenliğini sağlamak,
3. Devlet otoritesini sağlamak ve korumak,
4. Millî birlik, beraberlik ve barışı sağlamak,
5. Sosyal adalete, kişi hak ve hürriyetlerine ve insan haklarına saygılı laik cumhuriyet rejimini işlevsel hale getirmek,
6. Kısa sürede yasal düzenlemeleri tamamladıktan sonra sivil siyasetin önünü açmaktır (Soysal, 1987: 135).

Bununla birlikte 1980 sonrası tarihsel süreçte Türkiye’de rejimin iki ana amacı daha vardı: Birincisi, Türkiye’de yeni bir sermaye birikimi modelini uygulanmasını sağlamak ve bunun için gerekli hukuksal düzenlemeleri yapmak; ikincisi, Türkiye’yi uluslararası sisteme entegrasyonunu sağlamak (Başkaya, 2014: 296) olduğunu eklemek gerekir. Nitekim 12 Eylül öncesinde 24 Ocak Kararları Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal önderliğinde, neoliberal ideolojinin ekonomi politikası olan serbest piyasa mekanizmasına geçişin ifadesiydi (Kazgan, 2006: 121). Korkut Boratav (2005: 148) 24 Ocak Kararlarına ilişkin üç saptamada bulunmaktadır: Birincisi, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından Türkiye’de daha önce uygulanmakta olan devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi “şok tedavisi” öğelerinin nicel sonuçlarının yeterli derecede olduğunu; ikincisi, bu kararlar bir istikrar programı niteliği taşımasının yanı sıra uluslararası sermayenin özellikle Dünya Bankası aracılığıyla “pazarladığı” ve içte ve dışa karşı piyasa serbestisi ile uluslararası ve yerel sermayenin güçlendirilmesi hedefidir; üçüncüsü, kararların uygulanabilmesi için askeri araçlar kullanılarak “sermayenin karşı saldırısı” temelinde ekonomi politikalarının uygulanmasını sağladı.

24 Ocak Kararları ve 12 Eylül rejimi bu bağlamda sadece dışa dönük neoliberal ekonomi modelini benimsemekle kalmıyordu, yasal düzenlemelerden toplumsal felsefeye, siyasal düzene kadar neredeyse her türlü dönüşümü de bu amaca yönelik yapıldı (Kazgan, 2006: 123) ve buna uygun yeni bir yaşam tarzı üretmiştir. 1980 sonraki tarihsel süreçte Türkiye’nin yaşadığı “neoliberal” dönüşüm, yerleşik tarihsel-toplumsal çelişkiler içermekteydi (Saraçoğlu, 2016: 755). Bu bağlamda neoliberalizme eklenme süreci sadece ekonomik alanda değil siyasal ve toplumsal üst-yapıya ilişkin bir konu olması nedeniyle salt ekonomik sistem olmanın ötesinde bir anlam ifade etmektedir.

Siyasal alanda neoliberal ideolojinin yansımasını Turgut Özal başkanlığında kurulan Anavatan Partisi (ANAP) örneğinde görmekteyiz. ANAP 12 Eylül rejiminin yarattığı ideolojik tasarımlardan biriydi ve kurulma aşamasındaki neoliberal hegemonya projesi ile uyumlu bir siyasal çizgiye sahipti (Saraçoğlu, 2016: 798). Ancak ANAP, darbe sonrası meydana gelen siyasal boşluktan faydalanarak toplumsal tabanda destek buldu; diğer etnik ve dinsel kimlikleri temsil etme noktasında yetersiz kalması üzerine yeni partiler ortaya çıkmıştı. Söz konusu partilerden biri de Milli Görüş Hareketi'nin örgütlü siyasal kurumu Refah Partisi (RP), İslami kimliğe ve sınıf çelişkilerinin sonucu ortaya çıkan tepkiye bir alternatif parti olma iddiasıyla Ali Türkmen başkanlığında 1983'te kuruldu.

2.2.3.1. Refah Partisi: Siyasal İslam'ın İkinci İktidar Deneyimi

Türkiye'de Siyasal İslam'ın önde gelen kurumsal temsilcisi Refah Partisi (RP) 1983 yılında ilk Başkanı Ali Türkmen başkanlığında kuruldu. Ancak siyasal açıdan veto edilmesi RP'nin 1985 yılında yapılan 1. Büyük Kongresi'de genel başkanlığa Ahmet Tekdal getirildi. MSP'nin devamı görünümündeki RP'nin önemli politik öznesi olan Necmettin Erbakan ve diğer birçok siyasal üyeleri, askeri yönetimin sıkıyönetim mahkemeleri tarafında siyasetten yasaklı olmaları, partinin yeni bir kadronun öncülüğünde kurulmasına neden olmuştur.

RP'nin logosu hilal ve başak simgelerinin kombinasyonundan oluşur. RP'nin 1985'teki 1. Büyük Kongresi'nde parti logosunda bulunan "hilal" simgesinin Cumhuriyet'in temeli olan Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda, şehit ve gazilerin kutsal kanları ve canlarını temsil eder; logo içerisinde bulunan "başak" simgesi ise refah, bolluk, bereket ve barışın simgesi ve aynı zamanda ülkenin çağdaş medeniyetler seviyesinin üzerine çıkarılmasının sembolü biçiminde yorumlanır (Refah Partisi Büyük Kongresi, 1985: 35-36). Hilal simgesi tarihe, "milli" kimliğe; başak simgesi dönemin amacına ve ruhuna uygun biçimde toplumsal ve ekonomik refaha, üretime, ilerleme ve modernizmle ilişkilendirilebilir.

RP, kendisinden önceki Millî Görüş'ü temsil eden Millî Nizam ve Millî Selamet Partileri'nden farklı olarak daha az dinsel kavramlardan oluşan daha demokrat ve sivil toplumu hedef alan bir söyleme sahip olmasıdır (Yavuz, 2005: 596). Nitekim parti programının “devletin bağımsızlığına önem veren, temel insan haklarına saygılı, hukukun üstünlüğünü benimsemiş, kanun karşısında din, dil, ırk, renk ve mezhep farkı gözetmeksizin herkesi eşit sayan toplum huzuruna ağırlık veren bir inançla hazırlanmıştır” (Refah Partisi Program ve Tüzük, 1985: 35-36) ifadesi yer almaktadır. Yine parti programında Atatürk milliyetçiliğine bağlı toplumun varlığını kabul etmeye yönelik vurgu RP'deki değişimin bir ifadesi olduğunu söyleyebiliriz. Bora (2017: 474), RP'nin radikal söylemler yerin 12 Eylül rejimine sadakatini ispatlamak amacıyla daha ılımlı bir söylem geliştirdiğini belirtir. Dolayısıyla 1980'li yılların ilk döneminde Millî Görüş geleneğinin öncelikli hedefinin siyasal alanda sürekliliğini garanti altına alma çabalarıyla geçtiğinin belirtmek gerekir (Çakır, 2005: 548).

RP'nin Türkiye siyasal tarihinde etkin olması, 1980 darbesi sonrası getirilen siyaset yapma yasağının kalkması ve Erbakan'ın RP'nin II. Kongresi'nde yeniden başkan seçilmesiyle birlikte başlamıştır (Çakır, 2005: 548). RP, kurucularının yer aldığı aday listesinin Millî Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından veto edilmesi üzerine 1983 genel seçimlerine katılmayan RP (Dağı, 1998: 18), 1987 genel seçimlerinde %7,2'li oy oranıyla ülkede uygulanan %10 ülke barajlı seçim sistemi sonucu parlamentoya giremedi. Buna karşın RP, 1991 genel seçimlerinde Çifte Barajlı d'hont seçim sisteminin ortaya çıkardığı zorluklara rağmen dönemin milliyetçi ideolojiyi benimsemiş Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yaparak seçime girmesiyle %16,9 oy oranıyla parlamentoya üçüncü büyük parti olarak girdi (Dağı, 1998: 18-19; Saraçoğlu, 2016: 811). Milliyetçi ideoloji çizgisindeki MÇP ve IDP ile yapılan “Kutsal İttifak”, RP'nin önemli kadro ve oy potansiyeli olan İslamcı Kürtlerin tepkisine neden olmakla sınırlı kalmadı, aynı zamanda Türk İslamcılığına sığınarak yeniden-

sağcılaşma anlamına geliyordu (Çakır, 2005: 548).¹⁹ Bu bağlamda 1990'lı yıllar RP açısından yeni ve aynı zamanda dinamik bir dönemin başlangıcı anlamına gelmekteydi. RP'nin 1990'larda yükselişinin milliyetçi oyları almasının yanı sıra, iktidar partisi ANAP'ın siyasal alandaki yolsuzlukları nedeniyle toplumsal tabanda güven kaybetmesinin de etkisi büyüktür. Nitekim Haldun Gülalp'e (2003: 49) göre 1980'ler ve 1990'ların ilk yarısına kadar hükümet görevi alamamış olan RP, toplumun belirli kesimleri tarafından diğer siyasi partilere kıyasla 'en temiz' olarak kabul edilmekteydi. Bunun sonuçlarını 1994 yerel yönetimler ve 1995 genel seçimlerinde ortaya çıkan sonuçlarda görmek mümkündür. 27 Mart 1994 yerel yönetimler seçimlerinde RP, milliyetçi partilerle koalisyona girmeden %18,9 oy oranıyla merkez parti konumunda bulunan ANAP ve Doğru Yol Partisi'nden (DYP) sonra üçüncü sırada yer alarak, Ankara ve İstanbul gibi metropol kentlerin belediye yönetimlerini kazanması Türkiye'de Siyasal İslam'ın yükselişini simgeliyordu (Saraçoğlu, 2016: 824).²⁰ Siyasal İslam açısından diğer başarı ise 24 Aralık 1995 genel seçimleri olmuştur. Genel seçimlerde aldığı %21,4 oy oranıyla Türkiye geneli birinci parti konumuna yükselen RP'ye iktidar olma yolu açılmıştı (Gülalp, 2003: 61; Saraçoğlu, 2016: 824-825).²¹ Türkiye siyasal tarihinde ilk defa İslamcı bir partiye, yani RP'ye hükümet kurma görevi verildi, 30 Haziran 1996 tarihinde Refahiyol (RP+DYP) koalisyon hükümeti kuruldu ve Necmettin Erbakan Başbakan oldu. Ancak koalisyon hükümeti yalnızca 11 ay sürdü ve 28 Şubat post-modern darbenin etkisiyle RP iktidardan düştü (Saraçoğlu, 2016: 828). Bu süreçte RP, Türkiye siyasal tarihine önemli söylem, düşünce ve uygulamaların öznesi konumunda olmuştur.

1980 ve sonrası Türkiye'si neoliberal politikaların en şiddetli uygulandığı ülke olmuştur. Türkiye'de sermayenin hegemonyasını kurduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal düzende Siyasal İslamcı parti olarak RP, kendisinden önceki MSP ile aynı söylemleri devam ettirmesi imkân dâhilinde değildi. Elbette aynı siyasal ideoloji

---

¹⁹ MG hareketi lideri Erbakan'ın kendi politik konumlarını sağ ve sol'un ötesinde konumlandırmasına karşın, MG hareketinin siyasi partisi MSP'nin MC Koalisyon Hükümetlerinde yer alması ve komünizme karşı söylem ve faaliyetlerde bulunması, hareketin "sağcılaşması" anlamına gelmektedir.

²⁰ 27 Mart 1994 mahalli idareler seçim sonuçları için ayrıca bkz. (<http://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804>) (Erişim Tarihi: 12.05.2019).

²¹ 24 Aralık 1995 milletvekili genel seçim sonuçları için ayrıca bkz. (<http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>) (Erişim Tarihi: 12.05.2019).

geleneğinden gelmeleri bazı ortak söylem ve düşünceleri devam ettirmesine neden olmuştur; ancak, Türkiye’de Siyasal İslam tarihsel bir olgudur ve eklektik bir ideoloji olduğundan farklı siyasal ideolojilerden etkilenmiştir. MG geleneğinin devamı olarak RP’de yine benzer şekilde biz-onlar veya dost-düşman ayrımı üzerinden düşünce geliştirme çabası içerisinde olmuşlardır. Aktay (2005a: 22) İslamcılarının, 1980 sonrasında siyasal keşfettiklerini, siyasal davranışın tabiatını daha başarılı bir şekilde yorumladıklarını ve siyasal katılımında bulunması noktasında daha karmaşık refleksler geliştirebildiklerini söylemektedir. Ancak eğer “siyasal olan”ı biz-onlar veya dost-düşman ayrımı bağlamında incelendiğinde, İslamcılarının Osmanlı İmparatorluğu içerisinde “siyasal olan”ı keşfettiklerini ve dolayısıyla siyasal bir hareket olduğunu belirtmemiz gerekir.

Siyasal bir ideoloji olarak İslamcılık, RP çatısı altında kendinden önceki İslamcı partilerden farklı olarak kompleks bir politik söylem ve eylem içerisinde olmuştur. RP döneminde öne çıkan ana temalar şunlardır: “*Maddi ve manevi kalkınma*”, “*Adil Düzen (AD)*” ve “*Doğu-Batı Sorunsalı*”²² kavramlarıdır.

İlk olarak maddi ve manevi kalkınma kavramlarına ilişkin RP’nin programına baktığımızda:

Tarih boyunca bağımsız yaşamış Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyet ve Demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak, kişinin temel hak ve hürriyetlerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmak, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamak (Refah Partisi Tüzük ve Program, 1985: 35) ifadesi yer alır.

Parti programının hazırlama amaçları arasında maddi ve manevi kalkınmanın birincil koşul olmaktan çıkarıldığı, Cumhuriyet, demokrasi, insan temel hak ve özgürlükler gibi sivil siyasete özgün temaların ön plana çıktığı görülmektedir. Paragrafta bahsedilen süreçlerin temel amacı ise “milletin çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkartmak (Refah Partisi Tüzük ve Program, 1985: 36)” olarak ifade

---

²² “Doğu-Batı Sorunsalı” kavramı İhsan D. Dağı’dan (1998) alınmıştır.

edilmiştir. Bununla birlikte, temel amaca ulaşmanın araçları olarak ülkenin her alanda imar ve kalkınmasında, kültürel ve manevi anlamda gelişmesine bağlı olduğu vurgulanmıştır. MG geleneğine bağlı RP'nin parti programında söz konusu temalara yalnızca ilke ve temel amaç kısmında değinilmesi, MSP ile arasındaki farkı gösterir; bu durum, aynı zamanda askeri rejimi vesayetçi tutumunun bir sonu olarak da değerlendirilebilir. MSP döneminde İslami kavram ve yorumlarına yer verilirken RP döneminde İslami “tebliğ”lere yer verilmemesi (Çakır, 2005: 549) askeri vesayetin etkisi; aynı zamanda MG hareketindeki değişimin bir göstergesidir. Değişimin sinyalleri RP 1. Büyük Kongresi'nde RP'nin “Millî Şuur”u hâkim kılmak amacıyla bağımsızlık, insan hakları, demokrasi, adil ekonomi, refahın yaygınlaştırılması, millî dış politika ve millî eğitim ve terbiye gibi ilkelerin gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Refah Partisi 1. Büyük Kongresi, 1985: 5-6).

RP'nin 1. Büyük Kongresi'nde gelecek hedeflerinin arasında olan “adil ekonomi” ilkesi 1990'lı yıllarda RP ve Erbakan'ın en sık kullandığı Adil Düzen (AD) sloganının ilk ifadesidir. 1980 sonrası Türkiye'nin serbest piyasa modeline geçişin dinamik bir biçimde girdiği yıllar olması, 1980'li yılların sonunda ANAP iktidarı hakkındaki yolsuzluk iddiaları, artan ekonomik kriz ve Türkiye solunun darbeden sonra de-politize edilmesiyle alternatif çözüm üretmekten uzak olması, RP'nin AD sloganı alt sınıf ve emekçiler arasında ilgi görmesine yol açtı (Bora, 2017: 476). Çakır'a (2005: 548-549) göre, İslam düşüncesinin önemli kavramlarından “adalet” üzerine inşa edilmiş ve bir düzen değişikliğini imgeleyen çarpıcı ve kolay bir slogan olarak görülen AD, aynı zamanda eklektik, kompleks, karmaşık ve ütöpik bir projedir. Erbakan'ın 1991 yılında hazırladığı *Adil Ekonomik Düzen* adlı kitapçıkta, dönemin Türkiye'deki serbest piyasa modelini (kapitalist düzeni) “Köle Düzeni” biçiminde tanımlamakta ve kapitalist sistemin beş mikrobu olarak bulunmaktadır: “Faiz mikrobu, Haksız vergi mikrobu, Darphane mikrobu, Kambiyo mikrobu ve Kredi sistemi mikrobu (Erbakan, 1991: 3-4)”. Erbakan'a (1991: 11-12) göre “Köle Düzeni”: “... milyonlarca insanı geçim sıkıntısı, açlık, sefalet, işsizlik ve geri kalmışlığa mahkum ederek ezmekte bunların haklarını haksız olarak ellerinden alıp emperyalizm, dünya siyonizmine ve onların işbirlikçisi ufak bir mutlu azınlığa aktarmaktadır. Bunun neticesi olarak büyük çoğunluk gittikçe

fakirleşmekte, ufak bir azınlık ise zenginleşmektedir. Bu durum, ülkeleri sosyal patlamalara götürmekte, yeryüzünde huzur ve güvenliği ortadan kaldırmaktadır”. RP, AD sloganını yine “öteki” üzerinden üretmesi MG geleneğinin tipik aksiyomunun bir yansımasıdır. Erbakan’a göre bu düzen ‘Batıl’dır; asıl ‘Hak’ olan ise Adil Düzen’dir. Batıl olanın hak anlayışına göre hak dört sebepten doğmaktadır: Kuvvet, çoğunluk, ayrıcalık (imtiyaz) ve menfaat (çıkar); hakiki hak anlayışın ise dört temel kaynağı vardır: Birincisi, Allah’ın bütün insanlara eşit olarak verdiği temel insan haklarından yaşama hakkı, ırz ve namusun korunması hakkı, mülkiyet hakkı, aklın korunması hakkı ve inancın korunması hakkı; ikincisi, emek; üçüncüsü, karşılıklı rıza temelinde yapılan sözleşme ve dördüncüsü adalet gereği doğan haklardır (Erbakan, 1991: 15). RP’nin AD projesinin dört temel ilkesine baktığımızda, mülkiyet ve temel insan hak ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin hakları benimsemesi liberal ideolojinin, emeğin bir hak olarak korunması ise Marksist ideolojinin ana tematik kavramını benimsemesi nedeniyle önemlidir. Liberal ve Marksist teorilerin ana kavramlarını benimsemesi, bunları İslami referansla yeniden yorumlaması, Erbakan ve MG hareketi için bir sakıncası yoktur. Zira Erbakan’a (1991: 17) göre tam ve gelişmiş bir ekonomik sistem olarak AD’de liberalizmin ve sosyalizmin iyi (faydalı) yönleri mevcuttur; fakat zararlı ve kusurlu yanlarına ise yer verilmez. RP ve Erbakan’ın politik söylemlerini AD çerçevesinde bir “öteki” olarak emperyalizmi, siyonizmi ve kapitalizmi temsil eden Batı üzerinden üretmesi, MG geleneğinin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda RP’nin siyasal söyleminin merkezi konumunu teşkil eden AD projesinin, Doğu-Batı sorunsalı temelinde irdelenmesi, RP’yi anlamamız açısından önemli bir ölçüttür.

Üçüncü olarak inceleyeceğimiz temel parametrelerden biri olan Batı sorunsalı, RP’nin siyasetini belirleyen ana maddelerden biri olmuştur. Dağı’ya (1998: 23) göre RP, kendini Batı’ya göre tanımlayan, Batı’nın anti-tezi olarak gören, bütün siyasal hareketleri ve kurumları Batı’ya karşı izledikleri siyaset bağlamından değerlendirilir ve kimliklendirilir. Meşrutiyet İslamcılarına benzer şekilde İslamcı hareketi (MG hareketini) özümsememiş, benimsememiş olanlar ‘taklitçi’ olarak nitelendirilir. Genel hatlarıyla, Türkiye’nin tarihsel, kültürel ve coğrafi alanlarda Batılı olmayan ve dolayısıyla Batı dünyasına değil, ortak bir tarih, coğrafya ve

kültürü paylaştığı İslam dünyasına ait olduğu tezi, RP'nin doğu-batı sorunsalına verdiği yanıtıdır (Dağı, 1998: 24). Bu bağlamda RP, Türkiye'de Siyasal İslamcı hareketlere benzer biçimde Cumhuriyet rejiminin Batılılaşma projesine karşı politik bir tutum takınmıştır. Bununla birlikte dış politikada Batılı kuruluşlarla ilişkiler içerisinde olması noktasında olumsuz bakılmaktadır. 1980'li yıllardan sonra Sosyalist Blok'un çöküşü, neoliberal ideolojinin yükselişi, Körfez Savaşı ve Türkiye'nin AB üyeliği için dış politikada yoğun bir çaba harcaması gibi gelişmelerin meydana geldiği 20. yüzyılın son çeyreğinde, RP ve Erbakan açısından emperyalizmin, siyonizmin ve küresel kapitalizmin hegemonyasını kurma amacını taşımaktadır. Erbakan, AB, IMF ve Ortak Pazar fikrini şiddetle eleştirir; buna karşın Erbakan, RP'nin 3. Olağan Büyük Kongresi'nin Açış Konuşmasında İslam ilkeleri etrafında Müslüman ülkelerden oluşan Birleşmiş Milletler Teşkilatının Kurulması, Savunma İşbirliği Teşkilatının Kurulması, Ortak Pazarının Kurulması, Kültür İşbirliği Teşkilatının Kurulması ve Ortak Para Birimine Geçilmesini önermiştir.²³ Nitekim Erbakan, Başbakan olduktan sonra yaptığı ilk faaliyetlerden biri Müslüman Doğu Asya ülkelerine resmi bir gezi düzenleyerek bölgedeki Müslüman ülkelerle ekonomik ve siyasal bağları güçlendirmek ve bu ülkeleri Türkiye'ye teknolojik ve ekonomik gelişmeyle "kültürel gerçekçiliğin" bağdaştırılabileceğinin olanaklarını sunmaya çalışması (Gülalp, 2003: 58), söz konusu hedefleri gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerdir.

Tarihsel bir olgu olarak Siyasal İslamcı bir parti olan RP'nin politik söylem ve pratiklerini incelediğimizde, ideolojik konumu milliyetçi-muhafazakâr ve İslamcı düşüncenin izlerini taşımaktadır (Yavuz, 2005: 600).²⁴ RP'nin eklektik bir ideolojiye sahip olmasının nedeni tarihsel ve toplumsal koşullardır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde uygulanan modernleşme politikaları, topluma yönelik geliştirilen de-İslamizasyon politikaları sonucu milliyetçilik, İslamcılar için ideolojik koruma işlevi

²³ RP 1990 3. Olağan Büyük Kongresi'ne ilişkin metne bkz. (http://www.esam.org.tr/pdfiler/siyasi_dokumanlar/3_rp/rp_1990_3_olagan_buyuk_kongresi_necmettin_erbakanin_konusmasi.pdf) (Erişim Tarihi: 10.05.2019)

²⁴ Ancak RP'nin muhafazakâr olduğu kadar radikal bir İslamcı hareket olduğunu da belirtmeliyiz. Zira RP'nin AD projesi, düzen değişikliğini öngören radikal bir söylemin ifadesi olduğu açıktır. Buna ek olarak Erbakan'ın 4. Büyük Olağan Kongresi'nde yaptığı konuşmada, 'Yeni Dünya Düzeni' ve 'Yeniden Büyük Türkiye' adı altında bir uygarlık kurma misyonunu hedeflemesi, radikal değişikliğin amaçlandığını göstermektedir.

görmüştür. 1970’lerde ise Komünizm’e karşı aldığı politik tutumla muhafazakâr ideolojiyle eklememesi, 1990’lı yıllarda İslamcı bir parti olmasının yanı sıra milliyetçi-muhafazakâr bakışın izlerini içerisinde taşımasına neden olduğunu söyleyebiliriz.

RP açısından değişimin asıl parametreleri, iktidara gelmesinden sonraki tarihsel süreçte yürüttüğü politik tutumuna ilişkindir. RP, kendinden önceki İslamcı partilerden farklı olarak 1990’lı yıllarda sistem karşıtı olarak görülmesi (Yavuz, 2005: 600), toplumsal dışlanmışlık içerisindeki bireylerin, grupların, kendilerine konuşma hakkı ve siyasal alanda varlık gösterme şansı tanınmayan kitlelerin (Kürtler, geleneksel Müslümanlar vb. toplumsal gruplar) desteğini almasıydı (Bulaç, 2009: 137-203). Buna ek olarak Saraçoğlu’nun (2016: 827) vurguladığı üzere 1994’ten sonra neoliberalizmin yaşadığı meşruiyet krizi, toplumsal meşruiyeti gittikçe aşmakta olan Kemalizm’in yaşadığı ‘organik kriz’ karşısında güçlü bir muhalefet olarak ortaya çıkması, RP’nin yükselişinin tarihsel dinamikleridir. Ancak RP’nin DYP ile kurduğu koalisyon hükümeti dönemindeki uygulamaları, hem partinin toplumsal tabanı hem de parti içerisindeki kadroların tepkisine neden olmuştu. RP’nin DYP ile koalisyon konusunda anlaşması Kürtlerin, ABD öncülüğündeki Çekiç Güç’e ve Gümrük Birliği’ne yönelik tutumunu olumlu yönde değiştirmesi de parti içerisindeki radikal İslamcıların tepkisine yol açtı. RP, iktidara geldikten sonra İslamcı politik söylemleri daha net bir şekilde ifade etmesi ve Başbakanlık konutunda tarikat liderleriyle toplantı yapılması orduyu harekete geçirdi (Manaz, 1998: 368). 28 Şubat MGK toplantısıyla başlayan süreç tarihte “post-modern darbe” olarak geçti. 28 Şubat sürecinin tarihsel anlamı, Refahiyol hükümetinin düşürülmeye yönelik tedbirlerin ötesinde İslamcı hareketin kaynaklarını ve iktidar alanını sınırlamak oldu (Saraçoğlu, 2016: 834). RP iktidarı döneminde yaratılan gerilimi azaltmak yerine, arttırmış; toplumsal çatışma ve kutuplaşmayı arttırıcı siyasal tarzı ile hem kendi meşruiyetini zayıflatmış hem de erken Cumhuriyet laikliğini diriltmeye ve bütün siyasal alanı yeniden şekillendirmeye çalışan 28 Şubat Darbesi sürecine meşruiyet kazandırmıştır (Çınar, 2002: 94). Refahiyol hükümetinin düşürülmesinin ardından RP hakkında dava açıldı ve 1998 yılında “laikliğe aykırı

faaliyetlerde bulunma” gerekçesiyle kapatıldı.²⁵ RP’nin kapatılmasının ardından, partinin kadroları, daha kurulmuş olan Fazilet Partisi’ne (FP) geçti ve MG geleneğinin bir devamı olarak FP, RP’den farklı bir düzlemde siyasal tarihte varlığını sürdürdü.

2.2.3.2.Fazilet Partisi: Millî Görüş’te Değişim ve Bölünme

RP’nin kapatılması ve ordunun restorasyon çabası olarak nitelendirilen 28 Şubat Darbesi, Fazilet Partisi açısından da bir dönüm noktasıdır. “28 Şubat süreciyle tasfiye edilen RP’nin mirasçısı olmak, yeni olmak, tezini belirleyememek ve her an yeni yasaklarla karşılaşmak FP açısından önem kazanmaktadır (Yıldırım, 1999: 50). Bu nedenle FP döneminde İslamcılar düzen muhalifliği söyleminden kaçınmaya büyük özen göstermiştir (Yıldırım, 1999: 51); 28 Şubat sürecinin yaratmış olduğu etki nedeniyle MG hareketi partisi olarak değişim ve dönüşüme uğra(tıl)dı ve yeni dönemde FP’liler demokrasi, insan hakları, hukuk devleti ve sivil toplum gibi kavramları temel ilke olarak benimsediler (Çakır, 2005: 572). Partinin Genel Başkanı Mehmet Recai Kutun *FP İlk Adım Toplantısı Açış Konuşması* broşüründe toplantısında beş temel görüşünü “demokrasi, insan hakları, özgürlük, hukuk devleti, kalkınma ve çağdaşlaşma” (1998: 3) olarak belirtmiştir. Söz konusu hedeflerin gerçekleşmesi durumunda “huzur ve barış, özgürlük, adalet, refah ve zenginlik, saygınlık” hedeflerine ulaşacaklarını ifade etmiştir.

Çakır (1999: 69), FP Danışmanlık Meclisi’ne akademisyenlerin alınması, parti programı ve seçim beyannamesi hazırlama noktasında yaşadığı kriz, FP’nin yeni bir parti olamaması ve kendi kimliğini bulmakta güçlük çekmesi olarak yorumlamaktadır. Bu durum, 28 Şubat siyasetinin İslamcıları devlet bürokrasisinin kilit alanlarından alınması, dışlanması, sermaye birikimlerini denetim altına alınması, sınırlanmaya çalışılması ve politik girişimlerine müdahale edilmesinin (Yıldırım, 2000: 51) bir sonucudur. Siyasal baskı ve sınırlamalar FP’nin 1999 seçimleri için

²⁵ RP’nin kapatılmasına ilişkin Anayasa Mahkemesi kararı için bkz. http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3_rp/rp_1998_anayasa_mahkemesi_karari.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

hazırladığı *Seçim Beyannamesi: Hedefler-İlkeler* kitapçığında temel ilke olarak şu maddeler yer almaktadır (1999: 3-4):

1. Devlet gücünün kaynağı vatandaşdır.
2. Devletin öncelikli görevi adaletin teminidir.
3. Kamu düzeni hukukun üstünlüğüyle sağlanır.
4. Devlet tarihiyle, kültürüyle, değerleriyle buluşacak; Türkiye kalkınacak.
5. Toplumsal talepler yok sayılamaz.
6. Kalkınma iradesinin temeli demokratik taleplerdir.
7. Temel hedefimiz birlikte yaşama arzusu ve iradesidir.
8. Bin yıllık tarihi birikimimiz, birlik ve bütünlüğümüzün teminatıdır.
9. Devleti var eden yegâne güç millettir.
10. Anayasalı devlet değil, anayasal devlet.
11. Yönetimde açıklık, şeffaflık ve dürüstlük.
12. Kamu yönetiminde sadakat ve bağlılık, “liyakat” ilkesinin önüne geçmemelidir.
13. Fazilet Partisi’nin yeniden yapılanma projesinin temeli toplumsal mutabakattır.

MG geleneğinin ana tezi olan maddi ve manevi kalkınma ile AD ilkesinin beyannamede yer almaması, demokrasi ve demokratik değerlerin kalkınmanın önkoşulu olarak kabul edilmesi, liberal teorinin demokratik ve anayasal ilkelerine yapılan vurgu, FP ile RP arasındaki farkını, geçirdiği değişim ve dönüşümü göstermektedir. FP’deki diğer değişim de dış politikaya ilişkin tutumdur. MG geleneğine göre emperyalizme ve siyonizme hizmet eden IMF, Ortak Pazar ve AB gibi kuruluşlarla ilişkilerin reddi düşüncesi FP döneminde terk edilmiştir. İslamcılarının (FP ve çevresindeki politik kesimin) özellikle AB’ye ilişkin paradigma değişikliğine gitmesi, demokratik taleplerin özgür bir şekilde yerine getirilmesinin bir koşulu olarak Türkiye’nin AB’ye üye olması gerektiği düşüncesi ve Türkiye’deki politik kimliğin elitist kimlikten kurtarılarak, herkese eşit düzeyde bir siyasal katılım imkanı sağlanmasıyla mevcut baskının ortadan kaldırılması düşüncesinin bir sonucudur (Yıldırım, 2000: 51). Çakır’a (1999: 51) göre FP ve dönemin İslamcılarının büyük bir kesiminin, Türkiye’nin AB’ye üyeliğini savunması, kendilerine müttefik aramaları, İslam dünyasının geri kalan hareketlerden herhangi bir yardım veya destek gelemeyeceği ve Türkiye’deki İslamcılarının var olmalarının bir diğer güvencesi olarak da Batı’yı görmelerinin bir sonucudur.

FP, 1999 yılında yapılan milletvekili genel seçiminde % 15,4'lük oy oranıyla parlamentoda 111 Milletvekili ile temsil hakkı kazanmıştır.²⁶ Ancak FP'nin ilk kongresinde, parti içerisinde ciddi fikir ve kadro ayrılıkları sergilendi (Yavuz, 2005: 601) ve parti 'gelenekçiler' ile 'yenilikçiler' olarak nitelenen iki gruba ayrıldı. FP hakkında açılmış olan kapatma davası sonucu, Parti'nin dini esas ve inançları, devleti sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki düzenine uydurmak, alet etmek ve propaganda amacı olarak kullandığı gerekçesiyle 22 Haziran 2001 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.²⁷

Sonuç olarak değerlendirirsek bir modernleşme ve kurtuluş ideolojisi olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan İslamcı düşünce, II. Meşrutiyet'ten sonra bütünlüklü bir siyasi hareket olarak tarihsel süreçte gelişim göstermiştir. Modernleşme ve kurtuluş misyonu, İslamcılığı eklektik bir ideolojik form haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra refah devleti uygulamaları ve modernizmin yeni versiyonu olarak kalkınma düşüncesi/ideolojisinin özellikle az gelişmiş ülkelerde siyasi hareketler için önemli bir kurtuluş işlevi görmüştür. Türkiye tarihinin önemli siyasi hareketlerinden İslamcı ideoloji çerçevesinde gelişen ve aynı zamanda kendine özgü tezlere sahip MG ve MG geleneğine bağlı siyasi partiler için de kalkınma, ilerleme ve kurtuluş ideolojisinin hem aracı hem de amacı olarak, politik söylem ve davranışların merkezinde yer almıştır. Bu bağlamda Türkiye'de Siyasal İslam'ın tarihsel gelişimini inceledikten sonra, son olarak MG hareketinde kalkınma söylemi üzerine inceleme yapılacaktır.

---

²⁶ Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından yayımlanan 1999 Milletvekili genel seçim sonuçları için bkz. (<http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>), (Erişim Tarihi: 24.05.2019).

²⁷ Anayasa Mahkemesi'nin FP'ye ilişkin kapatma davasının tam metni için bkz. (http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/4%20FP/fp_2002_anayasa_mahkemesi_karari.pdf), (Erişim Tarihi: 24.05.2019).

3. TÜRKİYE’DE İSLAMCILIK VE KALKINMA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ’NDE KALKINMA SÖYLEMİ

Kalkınma düşüncesinin oluşumu İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hem ileri kapitalist ülkelerde hem de pre-kapitalist veya feodal üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine geçiş sürecindeki toplumsal formasyonlarda egemen ilerleme, modernleşme ve gelişme ideolojisinin yeni bir biçimiydi. Ancak kalkınma, daha çok gelişmiş Batı ülkelerinin az gelişmiş ülkelere sunduğu ‘büyüme reçetesi’ biçiminde uygulanmıştır. Türkiye’de kalkınma düşüncesi ilerleme ve modernleşme düzleminde incelediğimizde, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tanzimat’la başladığını söyleyebiliriz. Tanzimat dönemi modernleşme/Batılılaşma hareketleri kalkınma düşüncesinin farklı bir versiyonudur. Tanzimat reformlarının devamı ve nihai aşaması olarak Kemalist modernite projesi (Başkaya, 1999: 193) kalkınma ideolojisinin tarihsel arka planını meydana getirmektedir. Kemalizm’in amacı “refah devleti” olamamakla birlikte “çağdaş medeniyet” seviyesine ulaşmanın yolu iktisadi kalkınma ile olması hedeflenmiştir (Timur, 2001: 117-118). Kalkınma düşüncesinin resmi anlamda devlet politikası haline gelmesi ise 1960 yılından sonra Başbakanlık bünyesinde Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) kurulması ile başlamıştır. Türkiye’de farklı siyasal oluşumlar (aydın hareketleri, siyasi partiler vs.) kalkınma problematiğini temel düşünsel dayanak noktası olarak benimsemişlerdir. Her bir siyasal oluşum ve hareket benzer olmakla birlikte farklı olgular temelinde bir ‘kalkınma stratejisi’ geliştirme çabası içerisinde olmuşlardır.

Bu bağlamda Türkiye’de kalkınma tartışmaları içerisinde maddi ve manevi kalkınma söylemi ile ayrık bir konuma sahip MGH’nin, tarihsel süreçte farklı parametrelerde kalkınma anlayışı ileri sürmüştür. Nitekim 1970’lerde maddi ve manevi kalkınma söylemi Soğuk Savaş’ın bitiminden sonra Adil Düzen (AD) söyleminin zorunlu bir şartı olacaktır.²⁸ 28 Şubat post-modern darbesinden sonra ise

---

²⁸ Maddi ve manevi kalkınma düşüncesi, Milli Görüş Hareketi ve bu hareketin lideri Necmettin Erbakan’dan önce Türkiye’deki İslamcı aydınlar arasında söylem alanı bulmuştur. İslami doktrindeki “hak” ve “adalet” gibi kavramlardan hareketle üretilen maddi ve manevi kalkınma söylemi özellikle

maddi ve manevi kalkınma ile AD söylemi düşüncesinde vazgeçilmiş, yerini sürdürülebilir kalkınma anlayışına bırakmıştır. Maddi kalkınma, manevi kalkınma, Adil Düzen ve sürdürülebilir kalkınma düşüncesi MGH için siyaset alanında ontolojik bir değer ifade eder ve bu nedenle sıklıkla vurgulanır. Bu bölümde MGH'nin siyaset düşüncesinin temelini teşkil eden kalkınma söylemini, çıktığı tarihsel, siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar bağlamında kendine özgül yapıları ile Rostow'un liberal kalkınma modeli ve Baran'ın sosyalist kalkınma modeli çerçevesinde irdelenecektir.

3.1.Maddi Kalkınma: Ağır Sanayi Hamlesi

Maddi kalkınma, MGH'nin kalkınma anlayışının asıl amacıdır ve ağır sanayi ile eş anlamlıdır. Erbakan ve MGH için sanayileşme, Türkiye'nin var olmasının zorunlu koşuludur. Tarihsel bir olgu olarak ortaya çıkan MGH, ideolojisinin iki başlangıç noktasından biri maddi kalkınma söylemidir. MGH'nin ilk siyasi oluşumu MNP'nin programında "...maddi kalkınma, hareketinin basiretli ve isabetli bir sentezini yapacağını ve suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek,

---

Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu Dergisi*'ndeki yazıları ve Sezai Karakoç'un *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü* adlı metindir. Necip Fazıl, toplumsal düzen tasavvurundan hareketle 1950'li yıllarda iktisadi planlama temelinde kalkınma ve sanayileşme düşüncesiyle kalkınmacı bir söylem geliştirir (Bora, 2017: 445). Karakoç da benzer biçimde "insan merkezli iktisat" ilkesiyle bütünsel ve erdemli bir toplum tasavvuru yapar (Bora, 2017: 449). Kısakürek'e (1998: 289) göre İslam inkılabında iktisadi düzen kapitalizm ile sosyalizm arasındaki çatışmaların uzlaştırılması ile mümkündür. Kapitalizm ve sosyalizm arasındaki iktisadi zıtlıkların uyumlu eklektiği biçiminde tasarladığı kalkınma söylemi ile Kısakürek, İslam'ın zekât, helal ticaret, özel mülkiyet, faizin haram olması ve sosyal yardımlaşma (Kısakürek, 1998: 289-290) gibi ilkelerden hareket etmektedir. Bununla birlikte Sezai Karakoç, Kısakürek'e benzer biçimde kapitalist ve sosyalist sisteme alternatif –ancak iki sistemin ötesine geçmeyen- "İslam İktisat Sistemi" olarak adlandırdığı 'yeni' bir ekonomi modeli sunmaktadır (Karakoç, 1998: 396). Karakoç'un anti-komünizm ve anti-liberalizm düzleminde tasavvur ettiği ekonomi modeli, İslami öğeleri barındıran ahlaki normlar çerçevesinde şekillenir. İslami inancın ve yaşam tarzının önemli ögesi olan ahlak ilkesi, din ile ekonomi arasındaki belirleyici unsurdur (Karakoç, 1998: 396-397). Karakoç'a (1998: 395) göre İslam, kendine özgü bir ekonomik yapı oluşturmuştur. Karakoç'un düşüncesindeki İslami ekonomi modelinde dinin ve ahlakın önceliği vardır. Liberal- kapitalist düzeninde patronun sömürü ve baskıcı uygulamaları, işçinin buna tepki olarak Batı tipi örgütlenmelerle karşı mücadeleye girişmesi, servet farkı, tefecilik ve faizcilik sisteminin yaygınlaşması toplumsal çatışmaya neden olmaktadır (Karakoç, 1998: 398). İslam ise sermaye ile emek arasında uyum sağlamak, faizi yasaklayarak, para halindeki sermayenin iş dışında gayri meşru sayarak, ayrıca devletin gerektiği durumlarda emek lehine müdahalede bulunarak, gelir dağılımında adalet ilkesinden hareketle kapitalizmin sömürgeciliğinden ve komünizmin kökleştirmesinden kurtararak "insan"ı kurtarmak ve yeni bir ekonomik model sunma amacıdadır (Karakoç, 1998: 405). Karakoç ve Kısakürek'in düşüncesindeki kalkınma modeli, daha sonra Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki Milli Görüş partilerinin programı, seçim beyannameleri, kongre ve basın açıklamalarında yoğun biçimde ifade edilmiştir.

yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve bu büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır” (Milli Nizam Partisi Programı, Tarihsiz: 8) ifadesi, MGH'nin maddi kalkınmanın hem kapsam hem de amacını ortaya koymasından önemli ipuçları vermektedir. Maddi kalkınma MGH'nin ilerleme ve modernleşme ideolojisinin maddi alt-yapısı, yeni bir medeniyet kurma ve Türkiye'yi “yeniden” üstün konuma getirmenin de ön koşulu olarak sunulmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin uluslararası sisteme entegrasyon süreci ekonomi alanında da değişimin ifadesiydi. Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı arası dönemde Türkiye'de farklı ekonomi politikaları izlenmiştir. Birincisi, 1923-1931 yılları arasında, özel sektörün hareket serbestliğini sınırlayan devlet müdahalelerinin asgari düzeyde tutulduğu “liberalizm” olarak adlandırılan dönemdir (Boratav, 2006: 29). Oysaki liberal teoride devlet, ekonomik alana müdahalenin asgari düzeyde olmasını savunmaz, devletin yalnızca rekabet şartlarını ve özel sektörün girişiminin (yatırımının) sınırsız büyümesini sağlama noktasında aracı konumda bir rejim olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Boratav'a (2006: 29) göre bu dönemin ekonomi politikalarını “liberal” olarak ifade etmek oldukça güçtür. Cumhuriyet döneminden 1931 yılına kadar uygulanan ekonomi politikalarının temeli İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların bir sonucudur (Gülalp, 1987: 21). İzmir İktisat Kongresi, Lozan Antlaşması'nın öncesinde toplanması, Batı ülkeleri ile yapılacak olan görüşmelerin ve kurulacak olan yeni rejimin ekonomi politikalarını belirleme amacını taşımaktaydı. İmparatorluk'tan Cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde devlet, kapitalizmin yıkıcı etkisiyle var olan küçük sanayi işletmelerinin yok olmasına neden oldu ve Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde gelişmiş- ileri bir burjuva sınıftan yoksun bir toplumsal düzenin ortaya çıkmasına neden oldu. İstanbul ve “Misak-ı Millî” sınırları içerisindeki diğer vilayetlerde yabancı tüccar ve küçük burjuva kökenli –özellikle Ermeni ve Rum- ‘yabancı veya Müslüman olmayan’ toplumlara karşı bir reaksiyonu biçiminde değerlendirilebilir. Milli Mücadele, Batı emperyalizmine karşı yürütülen bir mücadele olması, savaş süresince Müslüman olmayan toplulukların Batı güçlerinin yanında yer almaya çalışması, söz konusu reaksiyonun temel nedenleri arasındadır. İzmir İktisat Kongresi'ne katılan delegelerin zihninde bu gelişmelerin

izleri büyüktür; izlenecek ekonomi politikası ‘bağımsız’, Müslüman olmayan toplumların aleyhine, anti-emperyalist ve devlet destekli olması istenmiştir (Avcioğlu, 1973: 339). Ancak sonuç ‘liberal’ politikaların uygulanması (Boratav, 2006: 30) ve emperyalizm ile uzlaşmış, yabancı sermayenin çıkarları doğrultusunda politikalar izlenmesi kararlaştırılmıştır (Timur, 2001: 104; Başkaya, 2014: 208). Yerli küçük burjuva sınıfının gerçek anlamda özel girişime başlamışının dinamiklerinden yoksun olması, bu nedenle de ‘devletçi’ politikalarla kalkınma ve sanayileşme gerçekleştirme isteğindedir; ancak aynı zamanda İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Antlaşması’nda alınan kararlar neticesinde ekonomide karşıt politik görüşlerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Başkaya’ya göre (2014: 208-209) dönemin politikası özel sektörü destekleyen, “azınlık” burjuvaziye karşı “Türk burjuvazisi”nin desteklenmesi biçiminde liberalizm ile devletçi politikaların bir arada olduğu ‘Karma Ekonomi Sistemi’ uygulanmaya çalışılmıştır. Zira toplumsal sınıfların belirgin olmadığı, prekapitalist üretim ilişkilerinin ve ataerkil ve feodal güçlerin egemenliğindeki toplumsal düzende, 1929 Krizi’nin etkisiyle yabancı sermayenin Türkiye’de yatırım yapma olanağı çok sınırlı düzeyde olmuştur (Timur, 2001: 106). Tarihsel siyasal gelişmeler, toplumsal yapıdaki gerçeklik, kapitalizmin gelişmesi ve dış ilişkiler genç Cumhuriyet’in izleyeceği ‘yöntem’in adı *‘millî iktisat’* olacaktır; *‘devletçilik güdümündeki liberal politikalar’* dönemin egemen iktisadi politikasını oluşturur ve amacı bireylerin zenginleşmesiyle memleketi kalkındırmak, yerli özel sermaye sınıfına öncelik vermek olacaktır (Cem, 2016: 233).

Ancak, 1929 Ekonomik Krizi’nin uluslararası piyasada yarattığı olumsuz etkilerin sonucunda 1932-1939 yılları arasında ekonomide “devletçilik” politikalarına belirgin bir şekilde ağılık verildi. 1929 Krizi, Türkiye ile Batı arasında kurulan dengeyi sarsmıştır; Kriz’in etkisiyle klasik ilkel sermayeye dayalı devletçilik politikası uygulanmıştır (Başkaya, 2014: 216). Devletçi sanayileşme-kalkınma politikaları İkinci Dünya Savaşı’na kadar sürmüştür. İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye’nin savaşa katılamamasına rağmen savaş koşullarının ekonomik durumuna benzer bir durumla karşılaştı ve savaş öncesinde başlayan ekonomide planlama ve sanayi yatırımları harcamalarının savunma harcamalarına aktarılması, 1940-1945 arası döneminde ekonominin durağanlaşmasına neden oldu (Boratav, 2005: 81).

Savaş sürecindeki Türkiye ekonomi politikasının, bu anlamda istisnai bir durum meydana getirdiğini söyleyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş olarak adlandırılan ve 1989 Sosyalist Blok'un çözülmeye başladığı tarihe kadar süren bu tarihsel dönem Türkiye açısından da önemli değişimlerin altyapısını oluşturdu. A.B.D. önderliğindeki Batı Bloku ile ilişkiler geliştiren Türkiye açısından sonuçları, çok partili siyasal hayata geçiş ve yeni ekonomi politikalarının uygulanmaya başlanması demektir. 1929 Krizi ile birlikte uygulanan devletçi, dış dengeye kapalı, korumacı ve içe dönük ekonomi politikaları yerine giderek dış yardımların alındığı, ithalatın serbestleştiği, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran bir ekonomik yapı egemen olmaya başladı (Boratav, 2005: 94). Siyasi iktidarın DP olması, Kuzey Atlantik Paketi'ne (NATO) üyelik ve A.B.D.'nin egemenliğindeki Batı Bloku'na yakınlık, yeni dönemin başlangıç nüveleridir. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmeler, MGH'nin maddi kalkınma söylemini anlamamız açısından önemli ipuçları vermektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya sisteminin en belirgin özelliği, üretken sermayenin uluslararası bir nitelik kazanması neticesinde gelişmiş ülkelerdeki sermayenin az gelişmiş ülkelerdeki yerel sermaye ile birlikte üretim süreciyle eklemlenmiş olmasıdır; az gelişmiş ülkeler açısından bunun sonucu sermaye birikiminin iç pazara yönelik sanayileşmesi, diğer bir ifadeyle ithal ikameci sanayileşmesi olmuştur (Gülalp, 1987: 34). Ekonomik gelişmeler 1960'lı yıllara kadar daha çok tarım, alt yapı (ulaşım) ve madencilik alanında meydana gelmiştir (Boratav, 2005: 94). Sanayi sektöründe gelişmeler 1960'lı yıllardan 24 Ocak Kararlarına kadar ithal ikameci sanayileşme politikası uygulanmıştır. "İthal ikameci sermaye birikim sürecinin iki temel özelliği, devletin ekonomik faaliyete katılımının genişlemesi yanı sıra, iç pazara dönük olması, yani geniş bir iç pazar gerektirmesidir" (Gülalp, 1987: 36). Bununla birlikte ithal ikameci modelin Türkiye'de uygulanma biçimi dışa bağımlı, dayanıklı tüketim mallarının ithaline dayalı 'montaj sanayileşme' yöntemi olmuştur. Boratav'a (2005: 117) göre dönemin gelişme stratejisi, içe dönük-dışa bağımlı ekonomik büyümedir. Ancak dışa bağımlı

büyüme stratejisi Türkiye açısından 1970'lerin sonunda döviz kıtlığı ve yüksek enflasyona neden olması sonucu ekonomik krize neden oldu (Gülalp, 1987: 54) ve 24 Ocak Kararları ile bu durum çözülmeye çalışılacaktı. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Dünya Bankası (WB) ve İMF gibi kurumlara üye olması, söz konusu kuruluşlardan 'yardım' almasıyla birlikte artan dış borçlar, Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu krizi daha da bağımlı hale getirdi ve derinleştirdi. MGH ve Erbakan'ın maddi kalkınma düşüncesi aynı zamanda hem dışa bağımlı ekonomi karşıtlığı hem de 'montaj sanayi' modeline alternatif üretme çabalarının bir reaksiyonu biçiminde ele alınmalıdır. Erbakan'ın ağır sanayi hamlesini ortaya çıkmasına neden olan temel etkenlerin Türkiye'nin sermaye birikim modeli, sanayileşme ve yürütülen ekonomi politikaları olduğunu söyleyebiliriz. Erbakan ve MGH'nin tarihsel gelişmeler bağlamında eleştiri ve alternatif çözüm arayışının sonucunun maddi kalkınma düşüncesinin ortaya çıkmasını zorunlu kıldığını söyleyebiliriz.

Maddi kalkınmayı sağlamanın koşulu ağır sanayi alanında yatırımlar gerçekleştirmektir. Bu konuda Erbakan, sıklıkla ifade ettiği gibi sanayileşme, fabrikaya sahip olmak değil, o fabrikaları kuracak fabrika, makina yapan makina sanayi ve teknolojisine sahip olmaktır (Erbakan, 1973: 87-88). Erbakan ve MGH'nin sanayileşme düşüncesinde dönemin ekonomi politikalarının önemli etkisi olduğu görülmektedir.

Maddi kalkınma düşüncesine verilen önem, MGH'nin ideolojisi çerçevesinde kurulan siyasi partilerin program ve seçim beyannameleri ile Erbakan'ın söylemlerinde en sık kullanılan kavramlardan biridir.

MGH'nin ilk siyasi örgütlenmesi MNP'nin *Kuruluş Beyannamesi*'nde kalkınma, maddi ve manevi olmak üzere kategorize edilmektedir. Çalışmamızın bu bölümü açısından maddi kalkınmaya ilişkin olarak *Beyanname*'de 1960'lı yıllara kadar uygulanan ekonomi politikalarının eleştirisi bağlamında Türkiye'nin az gelişmiş, dışarıya bağlı sanayi, yabancı sermayeye bağlı ekonomik yapı, zayıf mali yapı ve yüksek enflasyonunun olduğu vurgulanmaktadır (Milli Nizam Partisi

Kuruluş Beyannamesi, Tarihsiz: 5-6). Mevcut sorunların çözümü olarak üretilen kalkınma alternatifler ağır sanayi, kapitalist ve sosyalist sistemin eleştirisi ve dış politikada özellikle Avrupa Ekonomi Topluluğu ve Ortak Pazar gibi konular ekseninde şekillenmiştir.

Bu bağlamda Erbakan, ağır sanayi hamlesini beş kategoride ele alır. Bunlar:

- 1- Büyük Sanayi Tesisleri
- 2- Büyük Enerji Tesisleri
- 3- Büyük Madencilik Tesisleri
- 4- Büyük Sulama Tesisleri
- 5- Büyük Ulaştırma Tesisleridir (Erbakan, 2007: 19).

Erbakan'ın ağır sanayi hamlesi, bir ülkenin kendi kaynakları, jeo-politikası ve üretim gücüne sahip, milletin kendi tarihinden ilham alan 'millî'lik ve tarihsel değer yüklüdür. Erbakan, ağır sanayi alanda bugünkü gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmanın tarihsel geçmişte başarmış olan Osmanlı hükümdarları Fatih Sultan Mehmet ve II. Abdülhamid'i sıklıkla örnek verir ve ilham kaynağı olarak bahsetmektedir (Erbakan, 2018: 194: 195). Türkiye'nin tarihteki şanlı yerini "yeniden" inşa etmesinin koşulu olarak kalkınma düşüncesi merkezi yer teşkil eder. Bu bağlamda sanayileşme, devletin var olmasının gerçek koşuludur; sanayileşmenin sağladığı ilk üstünlük olarak ekonomik egemenlik, devleti ideolojik, kültürel ve siyasi olarak da egemen konuma getirmektedir (Millî Selamet Partisi Seçim Beyannamesi, 1973: 44).

MNP Programı'nda (Tarihsiz: 22-23), Türkiye'nin ağır sanayinin kurulması açısından zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip olduğu; siyasi ve ekonomik bağımsızlığın güvencesi ağır sanayinin teşkil ettiği belirtilmektedir. Bu aşamada ağır sanayi hamlesinin önemli aktörü olarak görülen devlete gerekli asgari şartları olan nitelikli elemanların yetiştirilmesi, yasal reformlar yapılarak engelleri ortadan kaldırması ve tesislerin kurulması ile alt yapı koşullarının sağlanması gibi görevler yükler (Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük, Tarihsiz: 23-24). Devletin ekonomideki belirleyici rolü, MGH'nin 1980 öncesinde temel düşünsel

dayanaklarından biridir. 1980 öncesi Türkiye ve Dünya’da devletin ekonomiye müdahalesi ve etkin faktör olması, sıklıkla uygulanan bir politikaydı. Devletin ekonomide asgari şartları sağlama amacıyla ekonomiye müdahalesi ve sosyal politikalar uygulaması Keynesyen birikim modelinin bir sonucu olduğu unutulmamalıdır. Keynesyen birikim modelinin uygulandığı ekonomik ve siyasal düzlemde MNP’nin *Parti Program ve Tüzüğü*’nde ekonomi politikalarının uygulanması noktasında devletin ‘belirleyici’ aktörlerden biri olması savunulmaktadır. Özel sektörün ve özel sermayenin gelişmesini savunan MGH, ekonomik gelişme aşamasında devletin görevlerini MNP’nin *Program ve Tüzük* isimli kitapçıkta aşağıda bahsedildiği gibidir:

- a) Devlet, yol, su, enerji, elektrik, eğitim, muhabere, sağlık tesisleri vs. gibi alt yapı hizmetlerini yerine getirir.
- b) Devlet, özel teşebbüsün kuramadığı iktisadi ve sınai tesis ve teşebbüsleri kurar, bunların verimliliğini temin ettikten sonra, özel teşebbüse devretme gayesiyle çalışır ve bunun şartlarını hazırlar.
- c) İktisadi vasıta ve imkânları temin eder. Bunları özel teşebbüsün istifadesine arz eder.
- d) İktisadi kalkınma için kurulması gerekli müesseseleri ve mamullerin dünya piyasalarında diğer rakip memleketlerdeki mamullerle rekabet edebilmeleri için yapılması gerekli yardım ve teşvik unsurlarını araştırır, gerekirse projelendirir ve özel sektörün fırsat ve imkân eşitliği dâhilinde bu teşebbüslere iştirakini sağlar.
- e) Topyekûn ekonomik kalkınmanın gerektirdiği teşebbüslerin ahenkli bir şekilde kurulabilmesi için devlet, icbar etmez; elindeki imkânları uygun şekilde ayarlar ve teşvik yoluyla milli ekonomik kalkınmayı özel sektörden faydalanarak gerçekleştirir.
- f) Devlet, ekonomimizde halen yük durumunda bulunan bölgeleri müstahsil durumuna geçirerek, kuvvet katan birer uzuv haline getirmeli ve bu gayeye erişmek için, az gelişmiş bölgelerin süratle kalkınması amacıyla iktisadi alanda yeterli müessir teşvik tedbirlerini almalıdır.
- g) Devlet iktisadi sahada, halen tatbik edilmekte olan mahdut zümre özel sektörcülüğü yerine, kalkınmayı bütün yurt sathına yayan ve kalkınmadan faydası olacak bütün atıl güçleri seferber edecek, bir yaygın özel sektör politikası yürütülmelidir.
- h) Devlet yine bu hizmetleri yürüten, değişen şartlara süratle intibak edecek ve müesseseleri kalıplaşmış ön fikirlere göre değil, milli menfaatlerin gerektirdiği elastikiyet içerisinde zaman, para ve enerji israfına mahal vermeyecek bir tutumla halledecektir (Tarihsiz: 20-21).

Bu bağlamda MGH'deki maddi kalkınma düşüncesi, devlet destekli ve özel sektör yönelimli, sermaye sınıfının gelişmesine olanak sağlayacak gerekli maddi koşulların sağlanmasını öngörmektedir.

Ağır sanayi hamlesi çerçevesinde, MGH'nin Türkiye siyasi hayatında MNP, MSP, RP gibi partiler aracılığıyla parlamentoda varlık göstermesi, MC Koalisyon hükümetleri döneminde iktidara ortak olmaları, 1990'lı yıllarda çoğunluk elde etmeleri sonucu iktidar olmaları, sanayi alanında girişim yapma olanağına sahip olmuştur. MSP döneminde sanayide *millî, güçlü, yaygın, süratli* kalkınma yöntemiyle özellikle savunma sanayi ve diğer ağır sanayi alanlarında girişimlerde bulunulmuştur. Kalkınma düşüncesindeki “millî”lik kavramı, montaj sanayi karşıtlığının bir tezahürüdür. Ekonomide MGH'nin en belirgin görevi *millî, güçlü, yaygın ve süratli* kalkınmayı esas almasıdır (Erbakan, 2017: 32).

MSP'nin 1976 yılında yayınladığı *Sanayide Millî Hamle* isimli broşürde MSP tarafından Temeli Atılan (T.A.), İşletmeye Açılan (İ.A.) ve Kuruluşu Başlatılan (K.B.) işletmelerin listesinde toplam 143 adet fabrikanın kurulması girişiminde bulunulduğu belirtilmektedir (1976: 16-20). Sayılarıyla ifade edersek; T.A.: 59 adet, İ.A.: 19 adet ve K.B.: 65 adettir. Söz konusu sanayileşmeye yönelik kurulan fabrikaların Anadolu'nun çeşitli yerlerine –özellikle Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bilgelerine- yönelik olması, MGH ortaya çıkmasının sınıfsal arka planını oluşturan küçük ve orta büyüklükteki Anadolu burjuvazisine yönelik olduğu açıktır. Bu durum ilk Siyasal İslamcı hareketlerden farklı olarak MGH, Batılılaşma ve modernleşme hareketlerine yönelik eleştirilerin ötesinde kendi sınıfsal çıkarlarına uygun fikirler üretmeye başlamasının sonucudur (Yavuz, 2005: 592). Erbakan'a (2018: 198) göre Türkiye'de sanayileşme dengesiz dağıtılması, bölgeler arası gelişmişlik farkının ortaya çıkmasına neden olmuştur; bu nedenle sanayi kuruluşlarının bölgeler arasında dengeli dağıtılmasını önemser. Bununla birlikte MGH, ithal ikameci sanayileşme modelinin sonucu olarak az gelişmiş ülkelerde tarım, ulaşım ve alt yapı hizmetlerine yönelik yatırımları, yine maddi kalkınma başlığı altında gerçekleştirmeyi amaçlar.

Ağır sanayi hamlesine 6nem verilmesinin nedeni, d6nya 6lkeleri arasında gelişmiş 6lkeler seviyesine ulaşmaktır. MGH i7in sanayileşmek, hakiki ve ger7ek kalkınma demektir. MGH, daha 6nce T6rkiye'nin ge7irmiş olduğu sanayileşme deneyimini Batı taklit7isi ve takip7isi olarak nitelendirir. Bu durum, aynı zamanda MGH'nin kalkınma d6ř6ncesini ortaya 7ıkmasında etkili olan i7sel fakt6rd6r. Meşrutiyet d6nemi Siyasal İşlamların sıklıkla eleştirdikleri ve Batılılaşma hareketlerinin reaksiyonu olarak ortaya 7ıkan “Batı taklit7iliği” s6ylemi, Siyasal İşlamlar hareketi olarak MG'nin kalkınma d6ř6ncesinin ana temasıdır. Maddi kalkınmanın hareket ettiği unsurların başında Batı s6m6rgeci d6zeninin ve Batı d6ř6ncesinin 6r6n6 olarak ortaya 7ıkan Kapitalist ve Sosyalist sistemin olumsuz y6nlerinin eleştirisi gelir.

MGH, ağır sanayi hamlesini başlattığı 1960 ve 1970'li yıllar d6nya genelinde 6zellikle “676nc6 d6nya 6lkeleri”nde i7e d6n6k imalat sanayi modelinin uygulandığı tarihsel d6neme denk gelmektedir. “676nc6 d6nya 6lkeleri”nin emperyalizm karşıtı reaksiyonun bir uzantısı olarak kalkınma ile eşdeğer tutulan sanayileşme girişimi, benzer s6ylemler ekseninde MHG ve Erbakan'ın d6ř6ncesinde g6rmek m6mk6nd6r.

7alışmamızın ikinci b6l6m6nde MGH'den bahsederken Erbakan'ın MGH'yi 1970'li yıllarda sağ g6r6ř olarak nitelemesine karşın son d6nemlerinde sağ ve sol'un 6tesinde konumlandırmaya 7alıştığını belirtmiştik. Ancak MGH'nin s6ylem ve uygulamalarına baktığımızda sağ d6ř6nceye daha yakın olduğu a7ıktır. Bu bağlamda bir sağ g6r6ř olarak MGH, kapitalizm ve kom6nizm eleştirisi 6zerinden kalkınma anlayışını şekillendirmeye 7alışmıştır. D6nya sisteminde iki ayrı sistem varlık g6stermektedir: Kapitalist Sistem ve Sosyalist Sistem. MGH, kapitalist ve sosyalist sistemi ilerlemiş olarak nitelendirir; ayrıca her iki sistemi materyalist, faydacı, s6m6rgeci-emperyalist ve yozlaşmış sistemler olarak niteler (Milli Selamet Partisi Se7im Beyannamesi, 1973: 7). Kapitalist sistem ve sosyalist sistem gelişmiş birer oluşumlar olarak azgelişmiş 6lkeler 6zerinde hegemonya kurarak s6m6rge durumuna getirdiği d6ř6ncesi, MGH'yi her iki sistemin dışında alternatif 76z6m 6retme arayışına itmiştir. Ancak 7alışmamızın ikinci b6l6m6nde belirttiğimiz gibi MGH,

kapitalizmin ve sosyalizmin ‘iyi yönleri’nden faydalanmayı amaçlayan eklektik ideolojiye sahip bir hareket olduğunu belirtmeliyiz.

Maddi kalkınma açısından kapitalist sistemin en çok eleştirilen faiz sisteminin işleyişidir. Erbakan’a (2018: 222-223) göre kapitalist düzen, haksız ve sömürü aracı olan “faiz”e yer vermektedir. Faiz’in neden olduğu dengesiz fiyat ve bağımlılık sorununu, maddi kalkınmanın önündeki engellerden biridir. Kapitalist düzenin kâr ve serbest piyasa rekabetini olumlayan Erbakan, tröstlerin ve tekellerin oluşmasına neden olan kapitalist düzeni birinci bölümde Paul Baran’dan aktardıklarımıza benzer bir düşünceyle karşı çıkmaktadır. Buna karşın ekonomide “faiz”e karşı olduğundan sosyalist/komünist düzene olumlu yaklaşır; ancak aşırı merkezizetçi, devletçi ve serbest piyasa ve özel mülkiyet karşıtlığı nedeniyle eleştirir (Erbakan, 2018: 223). Erbakan ise kapitalizmin özel mülkiyet ve serbest piyasa mekanizması ilkesi ile sosyalist/komünist düzenin tekel ve tröst karşıtlığı düşüncesinin eklektiği biçiminde MG’yi tanımlar. Maddi kalkınma düşüncesini bu paradigma çerçevesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Rostow’ın Pazar Odaklı geliştirdiği, kapitalist üretim ilişkilerinin tezahürü olarak ortaya çıkan ve kalkınmanın modernist yorumunun kalkış aşaması (*take off*) ile Baran’ın Bağımlılık Kuramı çerçevesinde, az gelişmiş ülkelerin sömürgecilikten ve sömürge ülkelerinde oluşturdukları tekellere karşı kurtuluşu sanayileşme hamlesi olarak savunduğu kuramlarla kısmen örtüştüğü açıktır.

Maddi kalkınmanın motoru sanayileşmenin gerçekleşmesi elbette ki bunlarla sınırlı değildir. MGH, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nda sonra Batı ile yeni ekonomik ve siyasi ilişkiler içerisine girmesi, Batı öncülüğünde kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya diğer adıyla Ortak Pazar fikrine de şiddetle karşı çıkmıştır. MSP çerçevesinde gelişen Ortak Pazar karşıtlığının nedenleri, 1973 Seçim Beyannamesi’nde geniş bir biçimde bahsedilmektedir. Ortak Pazar’ın anlamı Beyanname’ye (1973: 34-35) göre şöyledir:

...Ortak Pazar, zahiren bir ekonomik topluluk şeklinde gösterilmektedir. Fakat hakikatte Ortaklığa giren devletlerin siyasi bakımdan da birleşerek tek devlet haline gelmesini gaye edinmiştir. Siyasi birleşme hakkında açık hükümler olmamakla beraber Ortak Pazar anayasası olan Roma Antlaşmasının bütün maddeleri kurulması tasavvur olunan birleşik Avrupa

devletinin temelini atmış bulunmaktadır. Siyasi birleşmeden açıkça söz edilmemesinin sebebi ise birliğe katılacak ülkelerdeki Milliyetçi çevrelerin reaksiyonunu önlemektir. Bundan dolayı önce ülkelerin ekonomik yapılarını birleştirmek cihetinden girilmiştir.

...Ortak Pazar aracılığıyla ülkelerin gümrük duvarları kaldırılacak ve ülke sınırlarının manası kalmayacak, ekonomik ve sosyal işlere ait bütün kanunlar üye ülkelerde birbirinin aynı olacak, bu mevzuda milli nizamlar kalkacak, ortak nizamlar kurulacak. Müşterek para ihdas edilecek Türk parası kalkacak, müşterek eğitim politikasına gidilecektir. Yabancıların gelerek istedikleri şekilde beğendikleri yerlerde ülkemize yerleşmeleri serbest olacak, iş edinmeleri, en verimli ovalarımızı, fabrikalarımızı, madenlerimizi satın almaları tamamen serbest bırakılacaktır.

Yukarıda alıntıladığımız ifadelerden de anlaşılacağı gibi Ortak Pazar (AET)'ye üyeliğin gerçek sanayileşmeyi önlemesi, kültürel yozlaşma ve Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin açık pazarı olması riskleri oluşacağından dolayı karşı çıkmaktadır. İslamcı düşüncenin *ksenofobik* tezahürü olan Ortak Pazar (AET) karşıtlığını Siyasal İslamcı hareket olarak MG, 1980'li yıllardan sonra bu sorunu İslam Birliği adı altında yeni bir oluşumun kurulması düşüncesiyle aşmaya çalışacaktır. İslam Birliği, Türkiye'nin önderliğinde ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda Müslüman ülkelerinden oluşan bir kuruluşu sayesinde "Yeniden Büyük Türkiye" idealinin gerçekleştirilmesini amaçlar.

Maddi kalkınmanın gerçekleştirilmesinin diğer bir koşulu ise devlet-millet bütünleşmesi ve iç barışın sağlanmasıdır. Erbakan'ın 1975 yılı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (T.B.M.M.) yaptığı bir konuşmada şunları ifade etmektedir:

...Yeniden Büyük Türkiye'yi kurma yoluna yönelelim. Bunun için bugünden itibaren başlayan yeni siyasi devrede atacağımız adımlar ve hedeflerimiz şunlar olmalıdır: 1) İç Barış, 2) Devlet-Millet Kaynaşması, 3) Kalplerde ve Gönüllerde Yeniden Büyük Türkiye Meşalesinin Yakılması, 4) Manevi Kalkınma, 5) Maddi Kalkınma; Böylece en kısa zamanda Yeniden Büyük Türkiye'nin kurulması.

Erbakan'ın konuşmasında iç barış ve devlet-millet kaynaşması, en az maddi kalkınma kadar önemli etkenler olarak ifade edilmektedir. Erbakan, devamında "...iç barış, ülkedeki bütün herkesi kardeş yapmaktır" denilmektedir. İç barış söylemi, 1970'li yıllarda Türkiye'de artan şiddet olayları sonucunda toplumsal sınıflar arasında oluşan karşıtlıkları gidermek ve bu sayede maddi kalkınmanın gerçekleştirilme arzusunda dayanır. Devlet-millet kaynaşması ise iç barışın

sağlanması açısından devletin gerekli yasal düzenlemelerin yapılarak yurttaşların siyasal süreçlere ve devletin faaliyetlerine katılımı sağlamayı amaçlar. Bu bağlamda iç barış ve devlet-millet kaynaşması maddi kalkınmanın esas koşulları arasındadır.

Maddi kalkınmanın gerçekleşmesinin esas koşulu ise manevi kalkınmadır. MGH'nin kalkınma düşüncesinin özgün yanı olan manevi kalkınma söylemi, maddi kalkınmanın tamamlayıcı unsurudur, ikamesidir. Bu bağlamda maddi kalkınmanın anlaşılması açısından manevi kalkınmanın ne olduğunu incelemek gerekir.

3.2.Manevi Kalkınma: Kalkınmanın Ahlaki Temellendirmesi

20. Yüzyılın ortalarında gelindiğinde Osmanlı Tanzimat hareketleriyle başlayan Batılılaşma-modernleşme olgusunun toplumsal düzende yaratmış olduğu etkilerin reaksiyonu sonucu ortaya çıkan manevi kalkınma düşüncesi, MGH'de kalkınma söyleminin tarihsel arka planını oluşturur. Osmanlı-Türk modernleşme hareketlerine karşı, “yeni” bir uygarlık misyonuyla koşullanan MGH, kalkınmanın “manevi” yönünü sıklıkla vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda MGH'nin manevi kalkınma söylemini incelerken, aynı zamanda hem maddi kalkınma ile ilişkisini daha iyi anlayacak hem de alternatif bir modernite projesinin dinamiklerini ve bunların tarihsel olgularla ilişkisellik tartışılacaktır.

MGH, manevi kalkınmaya ilişkin ilk olarak mevcut durumun analiziyle imlemeye çalışmaktadır. MNP'nin *Kuruluş Beyannamesi*'nde manevi alandaki durum hakkında “... Asırlarca bütün insanlığa ışık tutmuş bir millet için; gittikçe kendi manevi çıkmazları içinde bunalan ve imdat isteyen Batının yetersiz dünya görüşünü gaye imiş gibi göstermeye özenen şahsiyetsiz, mukallit, cüce sun'i hedefler... Yabancı kültürlerin komünist veya kozmopolit zihniyeti halinde gelen iki başlı manevi istila hareketlerine karşı alabildiğine başıboş ve sahipsiz bırakılmış manevi bir âlem, mana hırsızlarının kendilerinin ev sahibi olduklarını rahatlıkla iddia edebildikleri ve hakiki ev sahibinin ise kendi evinde yerleşmemesi için her türlü tertibatın alındığı tek memleket” ifadesi yer alır. Bu ifadeden hareketle Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar bağlamında Batı düşünce ve kurumlarının egemenliği

altında olduğu tespiti yapılmaktadır. İkinci Meşrutiyet İslamcılarına benzer Cumhuriyet sonrası İslamcı hareket olan MGH’de , “öteki” üzerinden söylem üretmektedir. Buna ek olarak çalışmamızın ikinci bölümünde belirttiğimiz gibi MGH’nin tarihsel hamaset ve gigantomani duygusundan ilham alarak hareket etmektedir. Yine MNP’nin *Beyannamesi*’nde tarihsel geçmişe bağlılık ve MGH’nin ortaya çıkış nedeni şu ifadelerle aktarılmaktadır:

Bugün; bundan biz sene önce şahlanıp haçlı ordularını göğsünde söndüren, beş yüz sene önce gemileri karadan yürüten, dört yüz sene önce Viyana kapılarını zorlayan, yarım asır önce Çanakkale ve İstiklâl Harbimizin şaheserini meydana getiren Milli ruh yeniden şahlanıyor, coşuyor ve MİLLÎ NİZAM PARTİSİ’ni kuruyor.

... Milletimizin fitratındaki yüksek ahlak ve fazilet... Milli Nizam Partisinin muntazam kanallarından dört bir yana dağılarak bütün yurt sathında, her tarafa; refah, saadet ve selamet götürmeye başlayacaktır.

...Bugün, asırlarca insanlığın meyvalarıyla besleyen büyük medeniyet ağacımızın, son asırlarda içinden kemirilerek çürütülüp devrildiği ve elverişsiz iklim şartları muvacehesinde (karşısında), her an yeniden insanlığa örnek medeniyetler kurabilme cevherinin bir tohum içinde saklı hale geldikten ve uzun yıllar çeşitli tesirler altında sadece içine çekilen millî cevherin bu mukaddes tohumunun büyük medeniyet ağacını yeniden meydana getirmek üzere kendi kabuğunu deldiği gündür.

Bu bağlamda tarihsel hamaset, manevi kalkınma düşüncesinin içerik yönünden belirleyici faktördür. MNP’den sonra kurulan diğer siyasi partilerin (MSP, RP gibi) program, tüzük ve seçim beyannamelerinde bu gigantomani, “millî”lik söylemi ve tarihselcilik olgusu sıklıkla vurgulanmıştır. Özellikle Hareket’in lideri Erbakan’ın söylemlerinin ideolojik çerçevesini ve bu ideolojinin tarihsel süreçte yeniden-üretim aşamasında bu tarihsel hamasete olan övgü ve bağımlılık, belirgin bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

MSP’nin Program ve Tüzüğü’nün ‘Ana Gaye’ başlığının 2. Maddesinde manevi kalkınmanın önkoşulları hakkında şunlar hedeflenmektedir:

- Milletimizin millî şuur ve gayeler etrafında toplanmış bölünmez bir bütün teşkil etmesi.
- İnsan hak ve hürriyetlerinin teminat altına alınması.
- Demokratik nizam içinde iç barışın tam ve yetkin manada tahakkuku ve devlet-millet beraberliğinin sağlanması.

- Anayasada, insanın manevi varlığının gelişmesi... ahlak ve fazilete dayalı bir cemiyet nizamı zarureti kabul eden maneviyatçı ve ahlakçı görüşün esas alınması (Milli Selamet Partisi Program ve Tüzük, 1976: 5).

Programın 3. Maddesinde, manevi kalkınmanın sağlanması, milletin muasır(çağdaş) medeniyetler seviyesine ulaşılabilmesi ve örnek bir uygarlık kurabilmesi için:

- Büyük ve şanlı tarihimizle iftihar eden,
- Mazisine bağlı, anane ve örflerini hürmet ve saygıyla muhafaza eden,
- Her türlü taklitçilikten uzak,
- Milli şahsiyetini müdrik,
- Her gün, öncekinden daha ileri olma, iman ve azmiyle şahlanan bir şuurla hareket edilmesi zarureti inaniyoruz (Milli Selamet Partisi Program ve Tüzük, 1976: 5-6) ifadesi yer almaktadır.

MSP'nin Program ve Tüzüğü'nden hareketle, MGH'de manevi kalkınma düşüncesi, tarihsel ve geleneksel olgular üzerinden inşa edilir. Erbakan'a (2017: 32) göre, Milli Görüşçü olmanın esas şartlarından biri "maneviyatçı olmak" tır. Bununla birlikte ilerleme ideolojisinin benimsenmesi çalışmamızın birinci bölümünde kalkınma kavramının tarihsel ve kavramsal temellerini tartıştığımız ilerleme kavramına benzer şekilde kullanılmaktadır; yine, çalışmamızın ikinci bölümünde İslamcılığın reaksiyonu olan geleneğe ve tarihe bağlılık ile taklitçiliğin eleştirisi, manevi kalkınmada izlenecek yöntem ve içerik hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda manevi kalkınmada geleneğe ve tarihe bağlı ve aynı zamanda ilerlemeci, çağın gereklerine cevap veren modern bir anlayışa sahip olduğunu söyleyebiliriz.²⁹

Erbakan'a (2018: 188) göre "kalkınmada, ahlak ve maneviyat esastır". Maddi kalkınmanın temel şartı manevi kalkınmanın gerçekleştirilmesidir (Milli Selamet Partisi İnanç ve Hamle, 1977: Sayfa numarasız).

---

²⁹ Buradaki gelenek kavramını, tarihsel geçmişe yapılan bir atıf olarak değerlendiriyoruz. Nitekim MGH için gelenek, yaşatılan ve korunması gereken değerlerden ziyade tarihsel geçmişten ilham almasından ileri gelmektedir. Tarihsel hamaset, MG geleneği için vazgeçilmez ilham kaynağı olduğunu belirtmiştik.

Erbakan'ın 1976 yılında İstanbul'da İslam Konferansı delegelerine yaptığı bir konuşmada, manevi kalkınmanın gerçekleştirilmesinde dört kurumun işlevselliğine vurgu yapmaktadır. Erbakan'a göre bu kurumlar şunlardır; eğitim(maarif), aile, basın ve medya ile idari yapıdır.³⁰ Bu bağlamda MGH'nin maddi kalkınma anlayışını, bu dört kurum çerçevesinde incelemek yerinde olacaktır.

Erbakan ve MGH için maddi kalkınmanın inşası sürecinde eğitim (maarif) kurumuna tarihi önem atfeder. Başarılı bir eğitim politikası, ülkenin kalkınması ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşmasının önkoşuludur (Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi, 1973: 25). Bu nedenle Milli Görüşçü düşüncenin eğitim anlayışında “ahlak ve maneviyat” ilkesi esas alınmaktadır (Erbakan, 2018: 185). Bu bağlamda maddi kalkınmada eğitim kurumunun iki önemli işlevi vardır: Birincisi, kalkınmayı gerçekleştirebilecek ve hizmet edecek insan yetiştirmek; ikincisi, eğitimin içerik olarak manevi değerleri bağlı olacak şekilde yetiştirmesini sağlamaktır (Erbakan, 1977: 23-25). Dolayısıyla Erbakan'a göre yalnızca eğitim varlığı değil, eğitimin hangi içerik ve yöntemlerle verildiği de önemlidir.

Maddi ve manevi kalkınma, iç barış, kardeşlik, huzur, devlet-millet kaynaşması ve anarşinin kesin önlenmesi için “eğitimin millileştirilmesi”, MGH'nin öncelikleri arasındadır. “Eğitimin millileştirilmesi”ne ilişkin yöntem ve içeriği MSP'nin *İnanç ve Hamle* isimli seçim bildirisinde geniş biçimde yer verilmiştir. Söz konusu bildiride “eğitimin millileştirilmesi” şunları kapsamaktadır:

- Maarifin gayri ilmi materyalist fikirleri aşılması yerine; evlatlarımızın milli ve manevi değerlerimize bağlı olarak maneviyatçı olarak yetiştirilmesi,
- Evlatlarımızın kalbi boş olarak yetiştirilmeleri yerine, inançlı ve iyi ahlakı bilen ve iyi ahlaka özenen evlatlar olarak yetiştirilmeleri,

---

³⁰ Louis Althusser'e (2010: 169) göre aile, hukuk, partiler, basın, radyo-televizyon ve edebiyat gibi üst-yapı kurumları Devletin İdeolojik Aygıtları'dır. Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA), ideolojiyi kullanarak işler (Althusser, 2010: 170) ve var olan gerçekliklerden hareket ederek siyasal mücadele alanında kendi ideolojisini iletmek isteyen hareketler için fırsatlar sunar (Althusser, 2010: 172). MGH'nin aile, okul, basın ve radyo gibi aygıtlar aracılığıyla, toplumsal alanda iktidara ve egemen sınıflara karşı siyasal mücadele alanı olarak kullanma arzusu içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

- Ahlak derslerinin geliştirilmesi; bu derslerin ihtisas sahibin ehil hocalar tarafından okutulmasına özen gösterilmesi,
- Evlatlarımıza matematik, cebir, geometri, fizik, kimya, astronomi, tıp, tarih, coğrafya ilimlerinin kurucularının bizim âlimlerimiz olduklarının öğretilmesi,
- Maarifte(eğitimde) taklitçiliğin terk edilmesi; Batı hayranlığı ve meddahlığının terk edilmesi. İlimlerin bugün tıkanıkları yerleri yeniden bizim milletimizin yetiştireceği âlimler tarafından açılacağına çocuklarımıza öğretilmesi. O azim ve şevkle çocuklarımızın yetiştirilmesi,
- Evlatlarımıza, milli kültürümüzün tanıtılmasına, tarih şuuru verilmesine, milletimizin medeniyete yaptığı büyük hizmetlerin öğretilmesine hususi bir itina gösterilmesi,
- İlmi araştırmaların teşviki,
- Sanat ve meslek okullarının geliştirilmesi,
- Her İl'e, Manevi ilimler üniversitesinin, Teknik Üniversite ve Manevi İlimler Üniversitelerinden birer fakülte veya Yüksek Okulun açılmasının hedef alınması,
- Maarifte taş yığınları ile değil, yavrularımızın kalbine ve gönlüne koyduğumuz inanç, ilmi gaye ve milli hedefler ile öğünülmesi,
- Bütün çocuklarımızın sanat sahasında yetişmesine paralel olarak okullarda muntazam öğretime tabi tutulması. Bu öğretimde mesleki bilgiler yanında, manevi eğitim yapılması ve milli hedeflerin öğretilmesi (1977: Sayfa Numarasız).

“Eğitimin millileştirilmesi” kapsamında MGH, yeni bir uygarlık kurma, kalkınmanın ahlaki temelini eğitim aracılığıyla dini eğitimin yaygınlaştırılması, Batı taklitçiliği yerine, milli bir eğitimin yapılması amaçlanmaktadır. Erbakan’a göre mevcut eğitim sisteminin nesilleri “tembel”, bilinçsiz, ahlak ve maneviyattan eksik hale getirdiğini vurgular. Erbakan, kalkınmada ahlak ve maneviyatın zorunluluğu gereği İmam-Hatip Okulları ile din eğitimi veren Yüksekokulların kurulmasını ve müfredatı temel İslami doktrinleri öğretmesi gerektiğini savunur (Erbakan, 2018: 186-187). Din eğitim ve öğreniminin, ülkenin manevi bütünlüğünün güçlendirilmesi, dini eksikliklerin giderilmesi (Milli Selamet Partisi Seçim Beyanamesi, 1973: 33) ve bu sayede inançlı bireylerle kalkınmanın gerçek anlamda meydana gelmesi amaçlanır. MGH’nin manevi kalkınmada inançlı bireylerin mutlak zorunluluk olarak varsayması, kalkınmada insan unsuruna verilen önemin göstergesidir. Nitekim, kalkınma da insan unsurunun önemine vurgu yapan Erbakan, her alanda kalkınma hareketlerinin en temel unsurunun insan olduğunu ve insanın ahlak ve karakterini

yapısı ne derecede sağlam ve inançlı ise kalkınma da o kadar güçlü olacağını önemle vurgulamaktadır (Erbakan, 2018: 189). MGH'nin ortaya çıktığı tarihsel süreçte, manevi kalkınmanın unsuru olan eğitim alanında, bu paradigmadan hareketle somut adımlar atmıştır. MGH'nin siyasi örgütlenmesi MSP'nin 1970'li yıllarda Koalisyon Hükümetlerinde yer alması, manevi alanda somut girişimlerde bulunmasına olanak sağlamıştır.³¹

Manevi kalkınmanın ikinci unsuru ise Aile kurumudur. *MSP Program ve Tüzüğü*nde (1976: 9) aile, toplumun temeli olarak nitelenir. *Program ve Tüzük*'te (1976: 8) partinin aile hayatının istikrarlı bir düzene kavuşması için gereken bütün tedbirleri alınmayı, saadet ve huzur bozucu dış tesirler giderilmesini, aile reislerinin çocuklar üzerindeki kontrol ve denetimi toplum içerisinde devam ettirilmesini, çocuklar üzerinde kanunların ebeveyne sağladığı ahlaki, dini ve manevi eğitim yaptırma hakkının etkili bir şekilde kullanılmasına yardımcı olunmasını önemle vurgular. Bu bağlamda aile kurumu, geleneksel değerlerin ve toplumsal düzenin sağlanması ve yeni nesillerin yetiştirilmesi gibi işlevler atfedilmektedir. Erbakan'a (2007: 36) göre aile yapısı korunmalıdır; toplumun en küçük organı, temel taşı ve nüvesi olan aile, ahlaki ve manevi tahribatın önlenmesinde birincil hedeftir. Bu nedenle MGH'de manevi kalkınmanın tesisi için aile kurumunun geleneksel değerler çerçevesinde korunması zorunluluğu inancı hâkimdir.

Manevi kalkınmanın üçüncü unsuru basın ve medyanın toplumsal yapı üzerindeki etkisidir. MGH'nin manevi alanda kalkınması için basın-yayın ve medyanın kültürel ve ahlaki hamlenin yardımcısı ve toplumun eğitilmesinde bir araçtır (Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, Tarihsiz: 34). Basın milli, manevi ve ahlaki değerlere bağlı, bilimsel ve toplumsal ilkeler temelinde, düşünsel gelişime ve eleştiri ağırlıklı olması, buna karşın toplumsal düzeni bozucu olmaması, maddi ve manevi kalkınmanın şartlarının hazırlanmasında, iç barış ve huzurun sağlanmasında ve temel hak ve hürriyetlerin eksiksiz ve adil ilkeler çerçevesinde uygulanması

---

³¹ MSP'nin Koalisyon Hükümetleri döneminde açılan İmam-Hatip okullarına ilişkin il bazında ve sayısal veriler için 1977 *İnanç ve Hamle* isimli broşür için bkz. (http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1977_inanc_ve_Hamle.pdf). (Erişim Tarihi: 21.04.2019).

noktasında önemli görevleri olan bir kurumdur (Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi, 1973: 65-65). Dolayısıyla basın, MGH'nin ideolojisinin üretilmesi ve yayılması sürecinde araçsal bir aygıt olarak tasavvur edilmektedir. Basın, söz konusu işlevleri yerine getirdiği sürece bağımsız bir aygıt olarak izin verilir.

Manevi kalkınmanın son unsuru, bir üst-yapı olarak yönetime ilişkindir. Yönetim, idari yapı ve hukuksal süreçleri kapsamaktadır. Devlet ve devletin diğer siyasal erkleri, adil ve hak ilkesi çerçevesinde yönetim anlayışına sahip olmaları devlet-millet kaynaşmasını ve dolayısıyla manevi kalkınmanın hamlesinin başarılı olması anlamına gelmektedir.

Özetle, Erbakan'ın ve MGH'nin manevi kalkınma söylemi, bütün toplumsal kesimleri bir araya getirmek, homojenize etmek, farklılıkları tek yapı – yani Milli Görüş- altında toplamak, toplumsal barış ve düzeni sağlamak ve İslami değerlerin yeniden üretilmesi demektir. Manevi kalkınmanın 1960'lı yıllarda ortaya çıkması, yükselen toplumsal ve sınıfsal mücadelelerin –MGH'ye göre bunlar anarşi ve terör olaylarıdır- aktörü olan toplumsal kesimleri kendi politik çizgisine çekmek, maddi kalkınma anlayışın çerçevesinde kapitalizmi yeni aksiyomlarla üretmektir. Manevi kalkınmanın “inançlı”, “ahlaklı” ve “milli değerleri benimsemiş” bireyler yaratma nosyonu, MGH'nin kalkınma düşüncesinde özgünlüğünü ortaya koymakla birlikte “piyasaya uyumlu” bireyle yaratmak amacı olduğu açıktır.

Bununla birlikte 20. yüzyıldan 21. Yüzyıla geçiş sürecinde, dünyada Keynesyen ekonomi modeli (veya refah devleti uygulamaları) yeni bir birikim kriziyle karşılaşması, 1989 yılından sonra Sosyalist Blok'un çökmeye başlaması, ekonomik ve politik düzlemde yeni düşünce olarak neoliberalizmin ne Yeni Sağ'ın yükselişi ve Türkiye'de 24 Ocak Kararları ve 1980 Askeri Darbe ile yeni birikim modeline geçiş süreci, MGH açısından kalkınma söyleminde yeni bir dönemin başlığı anlamına geliyordu. Yeni birikim modeli ve siyasal gelişmeler bağlamında 1980'li yıllarda ortaya çıkan RP, 1990'lı yıllardan sonra Adil Düzen söylemiyle yeni düzende alternatif bir kalkınma modeli sunma amacı taşımaktaydı.

3.3.Refah Partisi: Maddi ve Manevi Kalkınmanın Koşulu Olarak “Adil Düzen”

“Adil Düzen” (AD), Türkiye’nin 1980’den hızlı bir giriş yaptığı neoliberal sürecin ve Sosyalist Blok’un çözülmeye başladığı tarihsel döneme denk gelmesi, İslamcı hareket olarak MG geleneğini benzer şekilde devam ettiren RP ideolojik çizgisinin belirleyici faktörü olmuştur. Neoliberal ekonomi modelinin benimsenmesi, küreselleşme olgusu, yeni kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması, toplumsal formasyonun ve geleneksel değerlerin aşınması ve yeniden biçimlenmeye başlanması, MGH’de kalkınma problemiğinde farklı ve yeni arayış arzusunu ortaya çıkardı. Dolayısıyla MGH’nin 1980’lerden sonra şekillenmeye başlayan yeni kalkınma paradigması AD’yi değerlendirirken, söz konusu siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmeler dikkate alınarak incelenecektir.

AD’nin kökeni İzmir’deki Akevler Kooperatifi’nde “İslami bir komün” yaşantısı süren bir kısım Müslüman aydınının yaşantılarını meşru bir yaşam sürdürmeyi, merkezi devlet yönetimi yerine küçük site kentleri halinde, çoğulcu, kolektivist temelde faizsiz alternatif bir ekonomik sistem yaratma çabası olan bir harekete dayanmaktadır (Çakır, 1994: 132-133). Süleyman Karagülle, Arif Ersoy, Süleyman Akdemir gibi kişiler öncülüğünde kurulan bu çalışma grubunun oluşturduğu faizsiz, alternatif ekonomi modeli 1985 yılında Erbakan tarafından “Adil Düzen” olarak adlandırıldı ve RP’nin bir görüşü olarak benimsendi (Çakır, 1994: 133). Faizsiz, alternatif ekonomi modeli 1980’li yıllardan sonra MGH’nin kalkınma söyleminin de başlangıç noktasını oluşturur.

AD düşüncesinin başlangıç noktası olan faiz, kapitalist düzenin işleyişi için hayati önemdedir. Erbakan *Adil Ekonomik Düzen* kitabında kapitalist düzenin faiz, haksız vergi, para basımı, kambiyo ve kredi sistemi aracılığıyla yeni bir “modern sömürü” düzeni kurduğunu ve söz konusu sistemi “köle düzeni” biçiminde ifade eder (Erbakan, 1991: 3-4). “Üçüncü dünya ülkeleri”nin emperyalizme yönelik tipik reaksiyonu biçiminde Erbakan da benzer şekilde, söz konusu düzenin dünya emperyalizminden kaynaklandığını ve buna ek olarak Siyonizm ve İsrail’in de

emperyalizm sayesinde varlığını sürdürdüğünü sıklıkla vurgulamaktadır. İsrail ve Siyonizm karşıtlığı MGH'nin anti-semitik düşüncesi içerimlediğini kanıtlar. Bu nedenle Anti-semitizm, MGH'de kalkınma söyleminin oluşumunda başat konumda olduğunu söyleyebiliriz.

Erbakan'a (1991: 12) göre faizci kapitalist sistem, ülkelerin güvenliğini, gelir dağılımını arttırmaktadır; az gelişmişlik sorununun aşılmasının önüne geçmekte ve ülkeleri bağımlı birer ekonomiler haline dönüştürmektedir. "Köle Düzeni milyonlarca insanı geçim sıkıntısı, açlık, sefalet, işsizlik ve geri kalmışlığa mahkûm ederek ezmekte; bunların haklarını haksız olarak ellerinden alıp emperyalizmin, dünya Siyonizm'ine ve onların işbirlikçisi ufak bir mutlu azınlığa aktarmaktadır" (Erbakan, 1991: 11). "Köle Düzeni"nden kurtulmak için alternatif düşünce AD'nin kurulması ön plana çıkmıştır.

AD, salt ekonomik olanı değil toplumsal ve siyasal bir tasavvuru da içerir. Çakır'a (2005: 557) göre AD kavramı bir slogan, bir projedir. RP'nin 1991 seçimlerine katılması sürecinde AD kavramı bir slogan olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte AD, yeni bir siyasal, ekonomik ve toplumsal düzeni tasarlaması aynı zamanda bir proje olduğunun göstergesidir.

Erbakan, MG gibi AD'yi "öteki" veya "düşman" tasarımı üzerinden inşa eder. Erbakan'ın "öteki" veya "düşman" olarak konumlandığı kapitalizm ve komünizm, "ezen-ezilen" düzen biçimidir (Erbakan, 1993: 1). Kapitalizm faiz, sömürü, fiyatların tekeller tarafından oluşturulması, paranın köleliğin unsuru olarak kullanılması, kalkınmayı, girişimciliği ve üretimi önlemesi bakımından huzuru, hürriyeti, refahı ve sosyal statüyü tahrip etmektedir (Erbakan, 1993: 1). Komünizm ise kârı, serbest piyasa koşullarını ve özel girişimciliği ortadan kaldırması (Erbakan, 1993: 2) olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir. Bu nedenle MGH, kapitalizm ve komünizm eleştirisi üzerinden AD'yi şekillendirir. Bu bağlamda Erbakan (1991: 17), "tam ve mütekâmil" bir düzen olarak AD'de kapitalizmin ve komünizmin faydalı yanları mevcut olduğunu; buna karşın kusurlu ve zararlı yanlarına ise yer verilmediğini vurgulamaktadır.

MGH'nin ideolojisine göre kapitalizm ve komünizm Batı kökenli, milli olmayan, kökü dışarıda ve "batıl" akımlardır. Esas "hak" görüş, Milli Görüş'tür. Erbakan, AD'yi tanımlarken kullandığı "hak" ve "batıl" kavramlarının ne anlama geldiğini de aktarmaktadır. Erbakan'a (1991: 14) göre hak kelimesinin anlamı "değişmez", "her şart altında doğru olan şey" demektir; buna karşın batıl kelimesinin sözlük anlamı "isabetsiz", "yanlış olan şey" demektir. Buna göre "Batıl"ın hak anlayışı *kuvvet, çoğunluk, imtiyaz ve menfaat*'tir (Erbakan, 2017: 26). MG ise "hak" anlayışına sahip *temel insan hakları, emek, sözleşme ve adalet* ilkesine dayanır (Erbakan, 2017: 24-25). MGH'nin AD kalkınma anlayışının maddi ve manevi çerçevesi bu ilkeler etrafında şekillenmiştir.

"Adil Düzen" projesi ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel alanlara ilişkin 'Yeni Dünya' tasarımını hedefler. Bunlar "Adil Ekonomik Düzen", "Adil Siyasi Düzen", "Adil İlimi Düzen" ve "Adil Dini ve Ahlaki Düzen"dir. Çalışmamızın anlatım seyri açısından ilgili konumuz "Adil Ekonomik Düzen" olacaktır. AD'nin ne olduğunu Erbakan'dan (1991: 17) aktarırsak:

Adil Ekonomik Düzen; ekonomik düzenin her noktasında sömürüye müsaade etmeyen, herkese hakkını veren, herkese eşit davranan ve herkese fırsat eşitliği veren, herkesin faydalı, yapıcı faaliyetlerini destekleyen, ekonomik faaliyetleri teşvik eden, ekonomik gelişmenin önündeki lüzumsuz ve haksız engelleri ortadan kaldıran bir ekonomik düzendir.

Öncelikle MGH'de kalkınmanın yapılması için devlet, özel girişimcilere yardımcı olmakla görevlidir (Erbakan, 1991: 20). AD'de devlet, ülke ve bölgelerin makro ölçekli planlarını yapar, hangi projelerin teşvik edileceğini bilir ve kişiler veya şirketlere halinde bu projelerden istediklerini seçer ve bunları yürütür (Erbakan, 1991: 20-22). Hem devlet hem de özel teşebbüsün desteklenmesi ve bir bunların bir arada olması, AD'nin "devlet kapitalizmi" olduğu yönünde yorumlara neden olmuştur. Ancak Menderes Çınar'a göre MGH'nin öngördüğü ekonomik istem, olası

toplumsal veya sınıfsal çatışmaların çözümünü içinde barından devletin “ağırlığını hissettireceği” devletçi bir sistemdir.³²

Erbakan, Adil Ekonomik Düzen’in olabilmesi için düzenin hangi esasları içermesi gerektiğini belirtir. Erbakan’a (1991: 19) göre Adil Ekonomik Düzen’in genel esasları para, kredi, vergi ve sosyal güvenlik ile ilgili esaslardır.

“Adil Ekonomik Düzen”in para politikası “Para=Mal” ilkesi, “Faiz Yok” ilkesi, “Karşılıksız para olmaması” ilkesi, “Paranın (arsa, tesis, standart mal, altın ve döviz) karşılığında olması” ilkesi, istenildiği takdirde değiştirme ilkesi, herkese eşit muamele ve fiyatların arz-talep dengesine dayalı olarak tespit edilmesi ilkesine dayanır (Erbakan, 1991: 26-29). Erbakan’ın açıkladığı para politikası ve faiz sisteminin amacı “üçüncü dünya ülkeleri”ni (azgelişmiş ülkeleri), uluslararası kuruluşlara (örneğin İMF ve Dünya Bankası gibi) olan bağımlılıklarını ortadan kaldırmaktır.

Erbakan’a (1991: 33) göre AD’de yedi türlü kredi imkânı vardır, hepsi de faizsizdir ve enflasyona neden olamamaktadır. Bu krediler biçimleri şunlardır:

“Ortaklıklar, Hakkı müktesep karşılığı kredi, Emek karşılığı kredi, Rehin karşılığı kredi Ödenmiş vergi karşılığı kredi, Yatırım projesi karşılığı kredi, Selem senedi karşılığı kredi” (Erbakan, 1991: 33-40).

MGH’nin hak anlayışına dayalı olması vergi sisteminin işleyişi kuralları bu ilkeye göre düzenlenmiştir. Erbakan’ın *Adil Ekonomik Düzen* kitabında AD’de vergiye ilişkin genel esasları aşağıda belirtildiği gibidir:

- Vergi yalnızca “Devlet hizmeti karşılığı” olması: Devletin vergi geliri yalnızca yapılan hizmetler ve sahip olduğu kıymetler karşılığında, “Hak Ölçüleri”ne uygun olarak biçimde almasıdır (Erbakan, 1991: 49).

- “Tek Vergi Prensibi”: Verginin çeşitli ve ayrı kademelerde değil tek bir vergi sistemi şeklinde alınmasıdır (Erbakan, 1991: 49).

³² <https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5679/islam%C3%AE-ekonomi-ve-refah-in-adil-ekonomik-duzeni#.XPTNnhYzbiU> (Erişim Tarihi: 03.06.2019).

- Verginin “üretim cinsinden” verilmesi prensibi: Vergi alımında devletin payının meta cinsinden ödenmesidir (Erbakan: 1991: 50).
- “Gelirden vergi alınmaması” prensibi: devletin AD gereği kendi hakkına sahip olduğu kadarına sahip olması gereği kişiye ödenen gelirden verginin alınmaması demektir (Erbakan, 1991: 50-51)
- AD’de diğer bir vergi ilkesi, kişilerin ve kurumların ödedikleri vergiler oranında devletten hizmet almasıdır (Erbakan, 1991: 51-52).
- Verginin “beyana göre” olması prensibi: Buna göre vergi kontrolü, vergi uyumsuzluğu, vergi mahkemeleri ve vergi kaçakçılığının önlenmesi ve adil bir şekilde toplanması demektir (Erbakan, 1991: 52-53).
- Vergilerin toplanması anayasada belirlenmesi prensibi: AD’nin hakkı üstün tutması, hak ise mutlak gerçekliğin ifadesi olası gereği, vergilerin toplanmasında keyfi uygulamaların önlenmesi için anayasada belirlenmesidir (Erbakan, 1991: 54).

Erbakan (1991: 56), AD’nin öngördüğü vergi sisteminin faizci-kapitalist düzenin vergi sistemiyle karşılaştırıldığında üç temel farkın olduğunu belirtmektedir:

- 1- Adil Düzen’de devletin geliri çok daha fazladır ve hızla artar.
- 2- Adil Düzen’de devletin vergiyle ilgili mevzuatı ve vergiye ait bütün yürütmeler haklı, son derece basit, süratli ve barışçıdır.
- 3- Adil Düzen’de vergi “ekonominin ve sosyal yapının en büyük tahribatçısı” olmayıp tam tersi ekonominin ve sosyal yapının en büyük hizmetkârıdır.

AD’de vergi sisteminden sonraki sistem ise Sosyal Güvenlik sorununa ilişkindir. Erbakan (1991), AD’ye geçiş sonucunda Sosyal Güvenlik ile ilgili yapılacak yeniliklerin temel ilkelerini yedi maddede özetlemektedir:

- Herkes sigortalı olur.
- Sigorta ve emeklilik için para ödenmeyecek.
- İşsizlik ve emeklilikte herkesin yaş, tahsil, hizmet, ehliyet esasına göre ne alacağı “katsayı” ile belirlenir.
- İşsizlik ve emeklilik karşılığı bütçeden ödenir.
- İşsizlik ve emekliliğe ilişkin icraatlar, talebe ve beyana göre istenildiği zaman yerine getirilir.
- Emekli olan kredi hakkını kaybeder.
- Emeklilik maaşı, emekliye ayrıldığı zaman mesleki derece, yaş ve tahsile göre belirlenir.

Yukarıda özetlediğimiz AD'nin para, kredi, vergi ve sosyal güvenliğe ilişkin proje ve tasarımlar, MGH'nin maddi ve manevi kalkınma hamlesinin 1980 sonrası ekonomik düzende yeni paradigma oluşumunun unsurlarıdır. Bu ilkeler çerçevesinde AD'nin kurulması ve maddi ve manevi kalkınmanın gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

MGH'nin kalkınma söylemi olan AD projesi salt ekonomik olana ilişkin değildir; ekonomi ile birlikte aynı zamanda siyasi, dini, ilmi ve ahlaki olana ilişkin olduğunu belirtmiştik. Erbakan, 4. Büyük Kongre'de MGH'nin "Adil Siyasi Düzen" ilkelerini Demokrasi, Çoğulculuk, İnsan Hakları ve Sivil Anayasa olarak sıralamaktadır. RP Seçim Beyannamesi'nde konuya ilişkin şu ifadeler yer almaktadır.

Adil Siyasi Düzen kurularak adalet tesis edilecektir. Devlet, baskı yapan bir mekanizma değil, hizmet eden bir kuruluş haline getirilecektir. Bürokrasi kaldırılacak, devlet hizmetlerinde de yarış başlatılacaktır. Adil Siyasi Düzen'de halka çok hizmet eden, çok maaş alacak ve hızlı yükselecektir. RP gerçek adaleti sağlayacaktır (Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 1991: 134).

"Adil Siyasi Düzen" in sağlanması için ise temiz bir yönetimin gerekliliği zorunludur. Bu nedenle "Adil Siyasi Düzen" in tamamlayıcı unsuru "Adil İlmî, Ahlakî ve Dini Düzen" in kurulmasını zorunlu hale getirmektedir. "Adil Ahlakî Düzen", aile kurumu içerisinde ve aile aracılığıyla kurulur; "Adil Ahlakî ve Dini Düzen" ise eğitim aygıtı aracılığıyla ahlaklı ve dini değerleri benimsemiş bireyler yetiştirerek sağlanacağı öngörülür (Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 1995: 31). Bu bağlamda değerlendirildiğinde AD içerisindeki ekonomik, siyasi, ilmi, ahlakî ve dini düzen birbirini tamamlayıcı birer kategoridir. Dolayısıyla "Adil Ekonomik Düzen" de sanayileşme ve teknik ilerleme gerçekleşmesi ile maddi kalkınmanın meydana gelmesidir; "Adil Siyasi, İlmî, Dini ve Ahlakî Düzen" ile manevi kalkınmanın dinamikleridir.

RP'nin MGH geleneğinin devamı olarak MNP ve MSP'ye benzer biçimde sistemi "köklü" biçimde değiştirmeyi amaçlamaktadır. Nitekim Tanzimat'ın Batılılaşma/modernleşme hareketleriyle başlayan kapitalist üretim formasyonlarına eklenme sürecine alternatif olarak 1970'li yıllarda maddi ve manevi kalkınma

anlayışı ve 1980’li yıllardan sonra RP’nin kurulmasıyla AD projesiyle tarihsel bir “meydan okuma” ile karşı çıkmıştır. Ancak burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta vardır. MGH, kedisinden önceki İslamcı hareket ve oluşumlardan farklı olarak ideolojik yapısını ve söylemsel düzenini İslam’dan çok maddi ve tarihsel koşullar olmuştur.³³ Bu bağlamda değerlendirildiğinde MGH’nin 1980 sonrası kalkınma söyleminin formüle edilmiş biçimi olarak AD’yi yine içinde bulunduğu tarihsel ve maddi koşullar bağlamında şekillendiğini söyleyebiliriz.

Hobsbawm, dünya ekonomisinin neoliberal sisteme geçiş ile birlikte, şaşırtıcı derecede “büyük ileri atılımı” ve giderek küreselleşmesi, “Üçüncü Dünya Ülkeleri”ni bilinçli bir şekilde modernitenin içerisine sürüklediğini belirtir (Hobsbawm, 1996: 422). Modernitenin egemenliğindeki toplumsal yapıların yerleşmiş ilişkileri, dünyevi, kalıcı ve kutsal olan bütün değer yargılarının “buharlaşmasına” neden olması (Marx ve Engels, 2012: 45), “Üçüncü Dünya Ülkeleri”nde moderniteden hoşnut olmayan hareketler –özellikle İslam ülkelerindeki radikal ve geleneksel hareketler- moderniteye özgül bir başkalaşım geçirmişlerdir (Hobsbawm, 2012: 422). Türkiye’de Siyasal İslam’ın yükselişi, bahsettiğimiz moderniteye karşı yeni bir düzen arayışının sonucunda ortaya çıkmıştır. Siyasal İslamcı hareket olarak MG ve MG’yi temsil eden siyasi partiler (MNP, MSP, RP ve FP) Batı modernitesine karşı, ortaya çıktığı tarihsel birikimden hareketle modern İslami hareket olarak siyasallaşmıştır. MGH’nin modernizmi ise kalkınma söyleminde somutlaşmaktadır. Levent Ünsaldı’nın Türkiye’de kalkınma fikirlerini incelediği *Bir Ekonomizm Eleştirisi* isimli kitabında, radikal İslami hareket olarak MGH’nin ayırt edici özelliğinin Batı merkezli modernitenin eleştirel bir yeniden okumasını İslami bir “anlamsallıklar bütünü” üzerinden gerçekleştirmesinden ileri geldiğini (Ünsaldı, 2011: 229) ifade etmektedir.

Modern bir hareket olarak MG, RP döneminde kendisinden önceki partilerden daha da “ilerici” söylemlerde bulunmuştur. Örneğin RP’nin *1991 Seçim Beyannamesi* broşüründe “radikal” değişimin izlerini yoğun biçimde görmekteyiz.

³³ <http://ayrintidergi.com.tr/menderes-cinar-islamci-siyaseti-belirleyen-islamdan-cok-maddi-tarihsel-sartlardir/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

Beyanname’de RP yeni politikanın esaslarını *büyük hedef, hızlı ve dinamik bir maddi ve manevi kalkınma, herkese refah ve lider ülke Türkiye* olarak belirlemiştir (Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 1991: 83). Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesi için AD’nin inşası zorunluluk olarak görülmüştür. Bu bağlamda AD’nin içerik olarak ne olduğu konusunda daha net söylemlere ulaşmaktayız.

RP’nin 4. Büyük Kongre Açış Konuşmasında Erbakan (1993: 65), AD’nin “gerçek özel sektör, serbest ekonomisi düzenidir” ifadesini kullanmıştır. Devamında ise Erbakan devlet öncülüğünde “planlı ve programlı” ekonomik kalkınmadan bahsetmektedir. Erbakan’ın hem özel sektörün geliştirilmesi ve serbest piyasanın işleyişini savunması, bunun yanı sıra devletin ekonomide öncü kurum olması, çalışmamızın birinci bölümünde bahsettiğimiz Rostow’un liberal kalkınma kuramı ile Baran’ın sosyalist kalkınma kuramının bir sentezi olarak görülmektedir. Bu durum çelişki olarak görülse de daha önce Erbakan’ın söylemlerinde ve MGH’nin ideolojik çizgisinden bahsederken kapitalizmin ve sosyalizmin “faydalı” yönlerinin MGH’nin bünyesinde olduğunu belirtmiştik.

MGH, AD içinde ağır sanayi ve serbest ticarete destek ve teşvik vermekle maddi kalkınmayı gerçekleştirmek, bireylere İslami doktrin çerçevesinde ahlakı, fazileti ve “milli bilinci” öğreterek manevi alanda kalkınmayı ve bu sayede “İslami Kalkınma Modeli” yaratmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Menderes Çınar’a göre AD’de İslami doktrin çerçevesinde çizilen yeni insan tipi, “ırfanlı ve inançlı kadrolar”dır; ‘yaratılmak’ istenen bu insan ‘Müslüman adam’ ya da ‘homo İslamicus’ bireylerdir.³⁴ Bu bağlamda AD projesi ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel bir tasarım olarak 1990’lı yıllarda MGH’nin kalkınma söyleminin en çok tartışılan kavramı olduğunu söyleyebiliriz.³⁵

³⁴ <https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5679/islam%C3%AE-ekonomi-ve-refah-in-adil-ekonomik-duzeni#.XPTNnhYzBIU> (Erişim Tarihi: 03.06.2019).

³⁵ ‘Homo İslamicus’ tipi bireyleri “yaratma” amacı, İslami inanç ekseninde ve onun belirli ritüellerini benimsemiş, Anadolu’nun küçük ve orta büyüklükteki işletme sahiplerinden oluşan bir İslami Burjuvazi yaratma amacı vardır. Türkiye’de Anadolu’nun orta üst sınıfın örgütlenmesi ve İslami bir takım değerler üzerine inşa edilen Türkiye Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), İslami Burjuvazi olarak ifade edilmektedir. Ancak Dilek Yankaya’nın *Yeni İslami Burjuvazi (Türk Modeli)* kitabında MÜSİAD’ın kurulmasında Turgut Özal’ın rolünün büyük olduğunu vurgulamaktadır (Yankaya, 2014: 105). Bununla birlikte MÜSİAD’ın kurulmasından sonra siyasi

Özetle, MGH'nin kalkınma söylemi, Batılılaşma/modernleşme hareketlerine tepki olarak ağır sanayileşme hamlesi, yeni toplum ve birey yaratma düşüncesi, toplumun Althusserci anlamda DİA'lar aracılığıyla dizayn edilmesi ve iktidar olmayı hedeflemesi bakımından sistem içerisinde radikal, muhalif ve modern bir harekettir. Özel sektör ve serbest piyasa mekanizmasına sınırlı özgürlük tanınması, tekelci kapitalizm karşıtlığı ve devlet destekli planlı ekonomi politika amacı, MGH'ye ilişkin farklı yorumlar yapılmasına neden olmuştur. Ancak burada belirmemiz gereken nokta, 1980'li yıllardan sonra sol/sosyalist toplumsal hareketlerin bastırılmış olduğu, buna karşın liberal muhafazakâr siyasi oluşumların ve kapitalist üretim ilişkilerinin önceki yıllara kıyasla daha serbest olduğu gerçeğidir. MGH'nin toplumsal tabanını büyük kentlerdeki yoksul sınıflar (Bulaç, 2009: 203) ile 1970'li yıllarda Kemalist-laik burjuvazi tarafından dışlanan Anadolu'daki tüccar sınıfı oluşturmaktadır (Haenni, 2014: 93). Buradan hareketle MG geleneğinin hem alt sınıflara hem de burjuvaziye yönelik politika üretmesi, hareketin sınıfsal analizi yapılarak daha net anlaşılabilir.

RP'nin 28 Şubat sürecinde kapatılması, MGH açısından tarihsel bir kırılma noktası olmuştur. MGH geleneğinin maddi ve manevi kalkınma düşüncesi ve AD projesi, RP'nin kapatılmasıyla son bulmuştur. MGH geleneğinin ideolojik çizgisinde kurulan yeni oluşum ise FP olmuştur.

3.4.Fazilet Partisi: Maddi ve Manevi Kalkınma Anlayışından Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışına

Sürdürülebilir kalkınma, 1980'li yıllardan sonra kalkınmanın ağır sanayileşme paradigması sonucu iklim değişiklikleri ve çevresel felaketlerle sonuçlanması sonucunda ortaya çıkmıştır (Sachs, 2007: 55). Kalkınma ideolojisine

---

partilerle ilişki içerisine girmesine rağmen Milli Görüş geleneğinden gelen RP'ye desteğini hiçbir zaman açıkça dile getirmemiştir (Yankaya, 2014: 105). Kamusal alanda sağlam bir konuma yerleşmek isteyen MÜSİAD, Milli Görüş geleneğinin devamı niteliğindeki RP'ye destek vermemesinin temel nedeni olmakla birlikte RP'nin farklı bir ekonomi modeli (Adil Düzen gibi) savunması, laikliğe aykırı olarak görülmesi ve geçmişte kapatılan partilerin bir devamı niteliğinde olması (Yankaya, 2014: 107) ise diğer önemli faktörler olarak gösterilebilir.

çevresel ve ekolojiye ilişkin kavramların dahil edilmesi Brundtland Raporu ile mümkün olmuştur. Kalkınma, büyüme, gelişme gibi kavramlar artık çevre ve ekolojiye ilişkin kavramlarla birlikte anahtar bir kelime olarak 1990'lı yıllardan sonra daha sık kullanılmıştır (Başkaya, 2005: 206). Kavram, içerik itibariyle doğaya karşı duyarlı olma ve doğal çevreye zarar vermemeye dikkat çekmektedir (Başkaya, 2005: 208). 1980'li yıllarda çevreci hareketlerin yükselişi, kalkınma tartışmalarında çevresel gerçekliklerin dikkate alınmasını zorunlu hale getirmiştir.

Başkaya'ya (2005: 208-209) göre sürdürülebilir kalkınma kavramının içeriği zamanla genişletilmiştir; sadece maddi refahın (beslenme, barınma, sağlık, eğitim, fırsat eşitliği vb) artması değil, aynı zamanda insan hakları siyaset hakları, uygun bir doğal çevrede yaşamak gibi kriterler de artık kalkınmanın göstergelerine dâhil edilmiştir. MGH'de "kopuş"u temsil eden FP, 28 Şubat sonrası askeri vesayetlerin etkisiyle, kendisinden önceki siyasal oluşumlardan farklı olarak maddi ve manevi kalkınma kavramı yerine insan hakları, demokrasi, refah, çevrenin korunması vb. kavramlarla siyasal alanda varlık göstermiştir.

FP'nin temel görüş ve hedeflerini çalışmamızın ikinci bölümünde belirtmiştik. MGH geleneğinin siyasal oluşumu FP'nin kalkınmaya ilişkin görüşleri serbest piyasaya ve çağın gereklerine uygun çevre adı altında sürdürülebilir kalkınma kavramıyla açıklanmaya çalışılmıştır. FP'nin *Çalışma Programı* adlı broşüründe "Çevre" başlığı adı altında sürdürülebilir kalkınma kavramına ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

Bütün dünyadaki sanayileşme süreci içinde insanoğlu doğayı alabildiğine tahrip etmiş, toprak, su, hava ve bu arada ne yazık ki zihinler de alabildiğine kirletilmiştir.

Sürdürülebilir bir kalkınma modeli içinde, insan sağlığını ve doğal dengeyi muhafaza ederek, devamlı bir ekonomik kalkınmaya müsaade edecek şekilde tabii zenginlikleri işleterek, gelecek nesillere, yaşanabilir bir doğal ve sosyal bir çevre bırakmak partimizin çevre politikasının temelini oluşturur (Fazilet Partisi Çalışma Programı, 1998: 13).

FP, sürdürülebilir kalkınma anlayışını dünyanın içerisinde bulunduğu koşullardan hareketle imler. Kalkınmanın gelecek nesiller ve çevresel etkenler

dikkate alınarak gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. MGH, FP döneminde hem ulusal hem uluslararası sisteme uygun bir programla hareket etmiştir. Ekonomik ve politik çizgisinin düzenle barışık ve entegre olmuş bir biçimde ifade etmiştir. FP'nin ekonomiye ilişkin yaklaşımı genel hatlarıyla şöyledir:

- 1- Serbest piyasa şartlarına uygun, özel mülkiyete ve teşebbüs hürriyetine dayalı,
- 2- Dışa açık, üretim ve rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir kalkınma modeli geliştirmelidir (Fazilet Partisi Seçim Beyannamesi, 1999: 56).

FP'nin ekonomiye ilişkin yaklaşımından hareketle kendisinden önceki MG partilerinden farklı olarak neoliberal ideolojiyle uyumludur. Nitekim yukarıda açıklanan hedefe ulaşmak için para, maliye ve üretim politikalarını sendikalar, üniversiteler, sivil toplum örgütlerinin yanı sıra Dünya Bankası, IMF ve uluslararası finans kurumları gibi kuruluşlarla sağlıklı ilişkiler kurmayı hedeflemektedir (Fazilet Partisi Seçim Beyannamesi, 1999: 56-57). Buna ek olarak FP, "...özel sermayenin hareket alanını genişleten, iç ve dış rekabet imkânlarını arttıran bir ekonomik yapının oluşturma çabası ve programı içinde ele alınacak bir özelleştirme programı, ekonomik büyümenin temel dinamiği olacağı" (Fazilet Partisi Seçim Beyannamesi, 1999: 64) anlayışına sahiptir.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin diğer ifade de FP'nin 1999 yılında yayınladığı *Seçim Beyannamesi'nde İlkeler-Hedefler* isimli broşürde yer almaktadır. "Kent ve Çevre" başlığı altında sürdürülebilir kalkınma projelerine ağırlık verilmesi, doğal çevrenin korunması için çevre bilincinin geliştirilmesi ve çevre kirliliğini önlemek için alternatif enerji kaynaklarına önem verileceği (Fazilet Partisi Seçim Beyannamesinde İlkeler-Hedefler, 1999: 57) ifade edilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle MGH'nin siyasal gelişmeler sonucunda farklı kalkınma söylemi üretme çabası içerisinde olduğu söylenebilir. 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan MGH, ilk olarak laik-modernleşme hareketleri ve ithal ikameci sanayileşme modeline alternatif maddi ve manevi kalkınma söylemiyle ortaya çıktı. 1980 Askeri Darbe'den sonra dışa açık ihracata dayalı ekonomi modeli ile uluslararası kapitalist sisteme entegrasyona karşı "Adil Düzen" projesi ile kalkınma söylemi geliştirdi. Yine 28 Şubat post-modern askeri darbe olarak tanımlanan yeni

süreçte, kapatılan RP'nin devamı niteliğindeki FP kendisinden önceki MG partilerinden farklı ideolojik çizgiyle ortaya çıktı. FP'nin bu kopuşu kalkınma söylemine yansdı ve maddi kalkınma, manevi kalkınma ve AD yerine serbest piyasa ekonomisine uygun özel sektöre ağırlık veren ve bu paradigma düzleminde sürdürülebilir kalkınma anlayışını savunmuştur.

SONUÇ

Kalkınma düşüncesinin kavramsal temelleri “ilerleme” kavramı bağlamında Eski Yunan’a dayanmaktadır. Tarihsel süreçte kavramın farklı anlam ve içerikte tanımlanmaya başlanması, kavramın değişen maddi ve toplumsal yapılarla ilgilidir. Değişen üretim biçimleri, beraberinde yeni siyasi, hukuki, kültürel ve toplumsal yapılar inşa etmektedir. Her bir üretim biçimi, içinde bulunduğu tarihsel koşulları etkiler ve bu süreçte toplumsal yapı unsurları yeniden üretilir ya da değişime uğrar. Kalkınma kavramı da tarihsel bir olgu olarak değişen maddi üretim biçimleri ve toplumsal alandaki gelişmeler bağlamında değerlendirilmelidir.

Kalkınma, tarihsel bir kavram olarak yeni olmakla birlikte kullanımı oldukça eskiye dayanmaktadır. Yakın zamanda daha sık kullanıma alanına sahip olan kalkınma tarihsel olarak ilerleme, gelişme, büyüme ve modernleşme kavramlarıyla ilişkilidir. Nitekim kalkınma, modern zamanda –özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra- az gelişmiş ülkelerin ekonomik açıdan gelişimini öngörmektedir; ancak ekonomik gelişme de beraberinde üst yapıda değişimin dinamiklerini harekete geçirmektedir. Anlam-bilimsel açıdan kalkınma, bugünden daha iyi olma, ileriye gitme, değişme, büyüme (iktisadi anlamda) ve dolayısıyla modern olana geçiş demektir.

Kuramsal açıdan “kalkınma”, oldukça geniş bir tartışma alanına sahiptir. Özellikle iktisadın bir bilim haline getirilmesi süreciyle birlikte “kalkınma”, akademide daha sık tartışılmaya başlandı. Bununla birlikte kalkınmanın, burjuva ideolojisinin bir aracı olarak da kullanıldığı açıktır. Bu noktada iktisadın bir bilim mi yoksa ideolojik araç mı olduğu problematiği tartışmanın merkezi alanını oluşturmaktadır. Sanayi devrimi ile birlikte entelektüel birikimin artması, diğer bilim alanlarında olduğu gibi sosyal bilimler alanında da yeni tartışmaların yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Liberal teoride Adam Smith ve David Ricardo, Marksist teoride Karl Marx ve Friedrich Engels gibi çağdaş düşünürler tarafından en sık tartışılan bilim dalı iktisat olduğu açıktır.

Kalkınma temasının iktisat bilimine ve ideolojisine ilişkin olması, kavramı yeni tartışma alanlarına girmeye zorlamaktadır. Kalkınma da iktisat bilimi adı altında devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla topluma empoze etme işlevi olarak kullanılmıştır. Bu noktada “kalkınma” düşüncesinin, toplumsal ve siyasal alandaki işlevinin ne olduğu sorunsalı karşımıza çıkmaktadır ki bu durum “kalkınma” kavramının içeriğinin de ne olduğuna ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Kalkınma ileri kapitalist Batı uygarlığı için, Batı dışı toplumları modernleştirme, ileriye taşıma ve yeni-sömürge anlayışı empoze etme amacını taşımaktadır. Azgelişmiş ülkeler açısından ise Batı uygarlığı seviyesine ulaşmak ve sömürge durumundan kurtulmak iddiasıyla hareket etmektedir. Her iki durum amaç bakımından birbiriyle çelişki olarak görülmektedir. İleri kapitalist ülkeler liberal kalkınma modeli önerirken, azgelişmiş ülkeler için daha çok sosyalist ya da milliyetçi ideoloji çerçevesinde kalkınma modeli oluşturmuştur.

Tez çalışmasının konu bütünlüğü ve uyumlu olması açısından burada yalnızca W. W. Rostow’un *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* kitabında kuramsallaştırdığı liberal modernleşme kalkınma kuramı ile Paul Baran’ın *Büyümenin Ekonomi Politikası*’nda sosyalist ve kısmi olarak da milliyetçi bir kalkınma modeli incelenmiştir. Rostow’un kalkınma modeli, anti-marksist bir manifesto olma özelliği taşımaktadır. Rostow, geri kalmış ülkelerin toplumlarının ekonomik ve teknik ilerleme sayesinde toplumların beş temel aşamadan geçeceğini iddia eder. Söz konusu aşamalar, aynı zamanda kapitalist üretim formasyonuna geçiş ve modernleşme ile sonuçlanmaktadır. Buna karşın Baran’ın kuramı, tekel kapitalizmine karşı devletçi, milli, planlamacı ve kırsal kalkınmaya esas almaktadır. Bu bağlamda Baran’ın kalkınma kuramının daha çok azgelişmiş, sömürge veya yarı-sömürge durumundaki toplumlar için geçerli olduğu belirtilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde askeri yenilgiler ile birlikte geri kalmışlığın kabul edilmesi, İmparatorluğu yenilik yapmaya zorlamıştır. Bununla birlikte kapitalist üretim ilişkilerinin Batı’da hızla gelişmesi, pre-kapitalist üretim formasyonlarının geçerli olduğu toplumsal yapıları da çözülme sürecine girmesine neden olmuştur. Pre-kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu Osmanlı devlet ve

toplumsal düzeni, 18. yüzyılın sonunda başlayan askeri yenilgiler, toprak kayıpları ve geri kalmışlık olgusunun ortaya çıkması sonucu, devlet yönetimini reform hareketlerini gerçekleştirmeye yöneltmiştir. Bunun ilk somut örneği Tanzimat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist periferiye hukuki, siyasi ve iktisadi açıdan eklemelenmesi demektir. Bununla birlikte kapitalist üretim tarzına geçiş süreci aynı zamanda modernleşme evresinin başlangıcı olmuştur. Temkinli bir modernleşme olmakla birlikte Islahat Fermanı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet ile meydana gelen gelişmeler, yarı-laik modernleşme hareketleri ve kapitalist periferiye eklemelenme sürecinin bir tür devamıdır. Kapitalist-modernleşme hareketlerine en büyük tepki, İmparatorluk bünyesinde gelişen İslamcı düşünce taraftarlarından gelmiştir. Tarihsel olarak İslamcı düşüncenin ortaya çıkışı ve siyasallaşması kapitalist üretim tarzına geçiş ve modernleşme hareketlerine dayanmaktadır.

İlk defa Yeni Osmanlı Hareketi içerisinde ortaya çıkan İslamcı düşünce, İkinci Meşrutiyet'ten sonra hem ideolojik hem kitlesel destek almasıyla güçlü bir muhalefete dönüşmüştür. Dönemi İslamcılarının tipik özelliği Batı karşıtı, modernleşme ve şeriat düzeninin “yeniden” inşası ve hareketin gerçek anlamda siyasallaşması olmuştur. İslamcı düşünce açısından Meşrutiyet İslamcılığı, kendisinden sonraki kuşağa geniş bir “entelektüel miras” bırakmıştır. Cumhuriyet dönemi laik devrim ve reformlarla birlikte etkin bir muhalefet olamayan Siyasal İslam, çok partili hayata geçiş ve “demokratikleşme” ile birlikte 1969 yılında Milli Nizam Partisi'nin kurulmasıyla siyasal alanda yeniden varlık göstermeye başlamıştır.

Temel argümanı Batı karşıtlığı, “milli olma” çerçevesinde şekillenen, maddi ve manevi kalkınma olan Milli Nizam Partisi, kendisinden sonra kurulan Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi'ne aynı ideolojik argümanı aktarmıştır. Milli Görüş Hareketi olarak adlandırılan geleneğin en belirgin özelliği kalkınma söylemi olmuştur. MGH'nin kalkınma söylemi radikal, aynı zamanda geleneğe ve geçmişe olan hamaset ve Batı karşıtı modernleşmeyi esas almıştır. İdeolojik konumunu Milli Görüş olarak açıklayan ve daha çok sağ siyaset anlayışına sahip Necmettin Erbakan önderliğindeki bu hareket, kalkınma anlayışında hem sağ ve liberal hem de

sol/sosyalist kuramın izlerini barındırmaktadır. Nitekim Erbakan'ın liberalizmin ve sosyalizmin "iyi yönleri"nin barındırdığını sıklıkla vurgulamıştır. MNP ve MSP döneminde "maddi ve manevi kalkınma" söylemi, RP döneminde bir proje olarak Adil Düzen söylemine dönüşmüştür. Adil Düzen, yine benzer şekilde Batı karşıtlığı, anti-liberal ve anti-sosyalist düşünce çerçevesinde faizsiz, planlamacı, devlet denetimli ve serbest piyasaya sınırsız olanak sağlamak gibi eklektik ve paradoksal bir kalkınma modelidir.

MGH ideolojisi çerçevesinde tahayyül edilen kalkınma modeli, büyük ölçüde modernitenin, asr-ı saadetin ışığında, yeniden bir eleştirel okuması aracılığıyla, Batı modernitesinin temel tezahür alanlarının (siyasal rejimden ekonomik sorunlara kadar) radikal bir eleştirisidir (Ünsaldı, 2011: 229). "Doğu/Batı sorunsalı" kavramıyla nitelendirilen Batı karşıtlığı, MGH'nin genel anlamda ideolojik çizgisini özelde kalkınma söyleminin temel referans noktasıdır. Nitekim Erbakan'ın söylemlerinde Batı ve özellikle de ilerleyen tarihsel süreçte Siyonizm düşmanlığı, sıklıkla vurgulanan ve esinlenen ana temalar olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi İslamcılığı İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılığı'nın bir devamı olarak gösterilebilir.

Cumhuriyet dönemi Siyasal İslamcı hareket olarak MGH'nin, kendisinden önceki İslamcı hareketlerle karşılaştırıldığında hem bir kopuş hem de bir süreklilik gösterdiğini gözlemlemek mümkündür. Osmanlı dönemi Siyasal İslamcı hareketlerin ana tartışma konuları devletin çöküşten kurtarılması, Şeriat düzeninin içtihat temelinde yeniden inşası, düzenin korunmasını savunur ve ilerlemeci bir söylem içerisinde olmuşlardır. Buna karşın Cumhuriyet dönemi sonrası Siyasal İslamcı hareket olarak MGH, rejimi yıkmaya yönelik olmamasına karşın, sistemin yeniden yapılandırılması, dini temelde kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve dönemin iki ana siyasal ideolojisi liberalizm ve komünizm'e alternatif siyasal alan oluşturma hedefindedir.

Bu bilgilerden hareketle, MGH'deki kalkınma söyleminin tarihsel, kavramsal ve kuramsal bağlamda değerlendirildiğinde şu sonuçlara varılabilir:

- i. Kalkınma, kavramı anlam-bilimsel olarak ilerleme, büyüme, gelişme ve modernleşme düşüncesinin İkinci Dünya Savaşı sonrası, burjuva biliminin ve Batı'nın yeni sömürge ve bağımlılık düşüncesinin yeni bir ideolojik tezahürüdür.
- ii. Kalkınma düşüncesi, tarihsel olarak ortaya çıktığı koşullar bağlamında temelde iki ideoloji çerçevesinde tartışılmıştır. Liberal ve sosyalist ideolojiler çerçevesinde tartışılan kalkınma, İkinci Dünya Savaşı sonra tarihsel koşulların etkisinde tartışılmıştır.
- iii. Azgelişmişlik olgusunun kavramsal tezahürü olarak “Üçüncü Dünya ülkeler” kavramının aynı tarihsel dönemde ortaya çıkması, ileri ve gelişmiş Batı ülkelerinin azgelişmiş ülkelere, “kalkınma” adı altında yeni bir hegemonya kurma sürecinin başlangıcıdır.
- iv. Batı ülkelerinin söz konusu yeni hegemonya aracı olarak kullandığı “kalkınma” kavramını, bilim ve ideoloji aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle kalkınma azgelişmiş ülkelerde “varılması gereken mutlak hedef” olarak belirlenmiştir.
- v. Azgelişmiş ülkeler kategorisinde yer alan Türkiye, benzer şekilde Tek Parti döneminde “beş yıllık kalkınma planları” çerçevesinde gelişme ve büyümeyi sağlamak amacıyla uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak “kalkınma”nın gerçek anlamda ve bütünsel olarak bir devlet politikası haline gelmesi 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasıyla olmuştur.
- vi. “Kalkınma”nın bir devlet politikası olması, politik düzlemde tartışmaların da odak noktası haline gelmesine neden olmuştur. Bu bağlamda siyasal oluşumlar –özellikle siyasi partiler ve siyasal hareketler- tarafından tartışılmıştır.

- vii. Siyasal bir hareket olarak 1960'larda tarikat desteğiyle ortaya çıkan Milli Görüş Hareketi'nin ideolojik nosyonunun ana temasını "kalkınma" söylemi oluşturur.
- viii. MGH'nin kalkınma düşüncesi tarihsel ve ekonomik koşullar temelinde şekillenmiştir. "Maddi ve Manevi Kalkınma" söylemi MGH'nin hem kalkınma düşüncesini hem de ideolojik oluşumunun ana temasıdır. Nitekim maddi kalkınma ve manevi kalkınma ile gerçekleştirilmek istenen hedefler ilerici, modern ve alternatif bir projedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde MGH'nin kalkınma söylemi (FP hariç) sisteme muhalif ve radikaldir.
- ix. MGH'nin maddi ve manevi kalkınma söylemi, ideolojik değerlerle yüklüdür. Bu nedenle maddi ve manevi kalkınma söyleminin, Hareket'in ideolojisi olduğunu söylemek mümkündür. Maddi kalkınma ile ekonomik alanda ilerlemeyi amaçlayan MGH, manevi kalkınma ile maddi kalkınmanın alt yapısını oluşturma, kalkınmada insan unsuruna önem verilerek yeni bir insan tipi oluşturmak hedefindedir. Bu insan tipi İslami değerleri benimsemiş modern bir karakter olarak tahayyül edilmiştir. Bu bağlamda MGH'de kalkınma, "insan merkezli" yeni bir uygarlık kurma misyonuyla koşullanmıştır.
- x. MGH'nin "maddi kalkınma" söylemi, sistem içerisinde radikal ve alternatif olarak değerlendirilmesine karşın liberal kalkınma modeli ile sosyalist/komünist kalkınma modelinin bir karması olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. "Manevi kalkınma" ise kalkınma tartışmaları içerisinde değerlendirildiğinde MGH'nin tarihsel ve aynı zamanda özgün bir kavramsallaştırması olarak görülebilir.
- xi. 1980'den sonra değişen ekonomik ve sosyal koşullar sonucunda MGH, "Adil Düzen" adı altında siyasal alanda yeni bir kalkınma söylemi ve

projesi olarak ortaya çıkmıştır. “Adil Düzen” İslami bir değer taşıması, bununla birlikte ekonomik ve siyasal bir içeriğe sahip olması, MGH’nin kalkınma söyleminin devamlılığının bir göstergesidir. Ancak “Adil Düzen” bir söylem/proje olması nedeniyle yani bir uygarlık oluşturma misyonuyla koşullanmıştır. Nitekim Türkiye önderliğinde yeni düzen arayışları ve İslam Birliği adı altında yeni oluşumlar gibi uygulamalara girişilmesi bunun bir kanıtıdır.

- xii. MGH’nin kalkınma adı altında toplumsal, siyasal ve ekonomik alanda gelişme, kalkınma ve ilerlemeyi öngörmesi, hareketin modern olmasını zorunlu kılmıştır. Zira MGH’nin siyasal partileri olara MNP, MSP, RP ve FP’nin parti programı, seçim beyannameleri ve kongrelerinde hiçbir zaman Şeriat düzeninin inşası gibi geriye yönelik bir söylemde bulunulmamıştır.
- xiii. MGH’nin “maddi ve manevi kalkınma” ile “Adil Düzen” düşüncesi, her ne kadar kapitalizm ve sosyalizm eleştirisi üzerinden şekillenmiş olsa da, söz konusu ideolojilerin ötesine geçememiştir. Hatta MGH, 1990’lı yıllardan sonra sistemle bütünleşme sürecine girmesi, bu nedenle neoliberal ideolojiyle eklemlenmesi ve bu sayede yeni bir “İslami Burjuvazi” yaratma çabası içerisinde olması, sistemle bütünleşmenin somut göstergeleridir. 28 Şubat Süreci ile birlikte FP çatısı altında yürütülen politikalar, resmi anlamda sistemle barışık ve uyumlu bir Siyasal İslam’ın ortaya çıkması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Bu bulgular bağlamında değerlendirildiğinde Milli Görüş Hareketi, kalkınma söylemi az gelişmiş ülkelere benzer bir reaksiyonla, tarihsel hamasetle beslenmiş ve aynı zamanda İslami yaşam ve düşünce tarzının modern bir yorumlaması olarak tezahür etmiştir. Maddi ve manevi kalkınma düşüncesi, Türkiye’de İslamcılık ile kalkınma arasındaki ilişkinin ana temasını oluşturmaktadır. Milli Görüş Hareketi’nin ana kaynaklarından biri olan ve tarihsel olarak Osmanlı son dönemlerinde gelişen

milliyetçilik, Hareket'e "milli"lik duygusu oluşturmuştur. Söz konusu "milli"lik tarihsel bir hamaseti barındırır ve tarihteki "şanlı" yerini "yeniden" kazanmasını amaçlar. Bu bağlamda geliştirilen maddi ve manevi kalkınma söylemi, tarihsel geçmişten beslenerek ileriye yönelik düşüncenin bir tasavvuru olarak değerlendirilebilir. İlerleme düşüncesi, Milli Görüş Hareketi'ne modern bir muhteva kazandırmıştır; bunun yanı sıra yeni bir uygarlık misyonu ile yeni bir insan tipi ve sistem oluşturma düşüncesi, yine Hareket'in değişen koşullara bağlı olarak gelişim evresi geçirmesine neden olmuştur. Ancak Türkiye'nin kendine özgü bir takım siyasi özellikleri Milli Görüş Hareketi'nin ilerlemesi ve gelişmesi noktasında sekteye uğratmıştır. Türkiye siyasi tarihinde meydana gelen askeri müdahaleler, Milli Görüş Hareketi'nin dinamik yapısını önemli ölçüde etkileyen olaylardır. Nitekim, Şubat Post-modern Darbe ile keskin bir dönüşüm geçiren Milli Görüş, son kertede Fazilet Partisi ile birlikte neoliberalizmin benimsenmesi sürecine girmiştir. Bu bağlamda Milli Görüş Hareketi'ndeki kalkınma düşüncesinin tarihsel gelişimi, Türkiye'de Siyasal İslam'ın ekonomi-politik yapısının gelişim evresinin bir göstergesi olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1950-1980)*. (İkinci Baskı). (Çev. Ahmet Fethi). İstanbul: Hil Yayınları.
- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akşin, S. (1988). *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti (1600-1908)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aktay, Y. (2005a). “Sunuş”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. (İkinci Baskı). Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 13-25.
- Aktay, Y. (2005b). “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. (İkinci Baskı). Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 345-393.
- Althusser, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Çev. Alp Tümertekin). (Dördüncü Baskı). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Amin, S. (2003). “Modern Kapitalist Dünya Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya Sistemleri Kavramı”. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Derleyen). *Dünya Sistemi (Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?)*. (Birinci Baskı). (Çev. Esin Soğancılar). Ankara: İmge Kitabevi, 457-507.
- Aren, S. (1990). *100 Soruda Ekonomi El Kitabı*. (Onuncu Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Atılğan, E., Köksal, M. Z. (2010). “Adam Smith ve David Ricardo’nun İktisadi Büyüme Analizleri”. Hakan Kapucu, Murat Aydın, İsmail Şiriner, Farhang Morady, Ümit Çetin (Editörler). *Politik İktisat ve Adam Smith*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yön Yayınları, 367-382.
- Avcıoğlu, D. (1973). *Türkiye’nin Düzeni*. Cilt (1) (Birinci Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aytaç, A. M. (2015). *Siyaset: Kavramlar, Kuramlar, Süreçler*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aytekin, E. A. (2016). “Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında”. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu (Editörler), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Baran, P. (1974). *Büyümenin Ekonomi Politikası*. (Çev. Ergin Günce). (Birinci Baskı). İstanbul: May Yayınları.

- Başkaya, F. (1999). *Yediyüz, Osmanlı Beyliği'nde 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*. (Birinci Baskı). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Başkaya, F. (2002). *Küreselleşmenin Karanlık Bilançosu*. (İkinci Baskı). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınları.
- Başkaya, F. (2005). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. (Beşinci Baskı). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınları.
- Başkaya, F. (2014). *Paradigmanın İflası*. (Yirmi Birinci Baskı). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Başkaya, F. (1991). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*. (Birinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Berkes, N. (2016a). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Yirmi İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2016b). *Türkiye İktisat Tarihi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berman, M. (2013). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. (On Altıncı Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. (Beşinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. (Dokuzuncu Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. (İkinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bulaç, A. (2009). *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Cangızbay, K. (2000). *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*. (İkinci Baskı). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Cem, İ. (2016). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. (Yirmi Beşinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*. (İkinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2005). "Milli Görüş Hareketi". (İkinci Baskı). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 544-575.

- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinoğlu, S. (2009). “Sermaye’nin “Türk”leştirilmesi”. *Resmi Tarih Tartışmaları 2*. Fikret Başkaya (Editör). (İkinci Baskı). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınları, 79-152.
- Çınar, M. (2002). “Milli Görüş Hareketi: Gidenler ve Kalanlar”. *Birikim Dergisi*. 162, 94-101.
- Çiğdem, A. (2005). İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar. (İkinci Baskı). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 26-33.
- Dağı, İ.D. (1998). *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*. (Birinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Demirhan, A. (2004). *Modernlik*. (Birinci Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dumenil, G., Löwy, M. ve Renault, E. (2013). *Marksizmin 100 Kavramı*. (İkinci Baskı). (Çev. Gözde Orhan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Duran, B. (2005). “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı”. (İkinci Baskı). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 129-156.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*. (Birinci Baskı). (Çev. Mutallip Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Erbakan, N. (1973). *Milli Görüş ve 3. Beş Yıllık Plan*. (Birinci Baskı). Ankara: Ağaç-İş Matbaası.
- Erbakan, N. (1991). *Adil Ekonomik Düzen*. Ankara: (Yayınevi Belirtilmemiş).
- Erbakan, N. (1993). *Adil Düzen*. (Birinci Baskı). Ankara. Milsan Basım.
- Erbakan, N. (2007). “Manevi Kalkınma”. *Milli Kurtuluş Konferansları*.
- Erbakan, N. (2017). *Milli Görüş İktidarı. Niçin ve Nasıl*. (İkinci Baskı). Ankara: MG V Yayınları.
- Erbakan, N. (2018). *Davam*. (Birinci Baskı). Ankara: Alan Özyurt Matbaacılık.
- Erbil, P. (2008). “İttihatçı Düşünce ve Eylemin Anatomisi”. *Resmi Tarih Tartışmaları 4*. Fikret Başkaya (Editör). (Birinci Baskı). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınları, 177-204.
- Erden, C. (2013). Kalkınma Ekonomisinin Anlam ve İçeriği. Bülent Günsoy ve Ceyda Erden (Editörler). *İktisadi Kalkınma*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları. Yayın No: 1634. 2-56.

- Ersoy, M. A. (1912). “Tefsir-i Şerif”. *Sebilürreşad Dergisi*, 9 (209), s. 5.
- Estava. G. (2007). Kalkınma. Wolfgang Sachs (Editör). *Kalkınma Sözlüğü*. (Çev. Oktay Etiman). Birinci Baskı. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Vakfı Yayınları, 17-51.
- Fazilet Partisi ‘İlk Adım...’ Toplantısı Genel Başkan Recai Kutan’ın Açış Konuşması*. (1998).
- Foulkner, N. (2016). *Marksist Dünya Tarihi: Neandartellerden Neoliberalere*. (Üçüncü Baskı). (Çev. Tunal Önel). İstanbul: Yordam Kitap.
- Frank, A. G. ve Gills, B. K. (2003). “5000 Yıllık Dünya Sistemi”. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Derleyen). *Dünya Sistemi (Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?)*. (Birinci Baskı). (Çev. Esin Soğancılar). Ankara: İmge Kitabevi, 41-139.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. (Birinci Baskı). (Haz. İbrahim KUTLUK). Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları.
- Gülalp, H. (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. (İkinci Baskı). Ankara: Yurt Yayınları.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslam’ın Temelleri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Haenni, P. (2014). *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm*. (Birinci Baskı). (Çev. Levent Ünsaldı). Ankara: Heretik Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1976). *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar-Akımlar*. Cilt (2). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (1978). *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar-Akımlar*. Cilt (3). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Ekonomi Sözlüğü*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harman, C. (2016). *Halkların Dünya Tarihi*. (Beşinci Baskı). (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: Yordam Kitap.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler*. (Beşinci Baskı). (Çev. Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, Şeyma Akın, Buğra Kalkan). Ankara: Adres Yayınları.

Heywood, A. (2014). *Küresel Siyaset*. (Üçüncü Baskı). (Çev. Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir). Ankara: Adres Yayınları.

Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991): Aşırılıklar Çağı*. (Birinci Baskı). (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Hobsbawm, E. (2003). *Devrim Çağı*. (Üçüncü Baskı). (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi.

İnalçık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye*. (Yirmiyedinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnanç ve Hamle isimli broşür
http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1977_inanc_ve_Hamle.pdf. (Erişim Tarihi: 21.04.2019).

İnsel, A. (2000). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.

Jeanniere, A. (2000). Modernite Nedir?. (Üçüncü Baskı). Mehmet Küçük (Derleyen). *Modernite versus Postmodernite*. Ankara: Vadi Yayınları.

Kara. İ. (1997). *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Karakoç, S. (1998). “İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi (Metinler-Kişiler) 3*. (Haz. İsmail Kara). (Birinci Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 394-409.

Karaömerlioğlu, M. A. (2002). “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”. *Toplum ve Bilim Dergisi*. (91), 81-99.

Karpat. K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Kaynar. M. K. (2008). “Osmanlı’da Devrim Oldu Mu?: İkinci Meşrutiyet’i Anlamak”. *Resmî Tarih Tartışmaları 4*. Fikret Başkaya (Editör). (Birinci Baskı). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınları, 9-54.

Kazgan, G. (2000). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. (Dokuzuncu Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kazgan, G. (2006). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, R., Hamamcı, C., Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası*. (Yedinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

- Kısakürek, N. F. (1998). "Beklediğimiz İnkılabın Yönleri". *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi (Metinler-Kişiler) 3*. (Haz. İsmail Kara). (Birinci Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 284-295.
- Koloğlu, O. (2009). II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi. (Sekizinci Baskı). Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Editörler). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt (1). İstanbul: İletişim Yayınları, 273-276.
- Kurtoğlu, Z. (2005). Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset. (İkinci Baskı). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 201-235.
- Lacoste, Y. (1965). *Az Gelişmiş Ülkeler*. (Çev. Yaşar Gürbüz). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lenin, V. I. (1979). *Emperyalizm*. (Yedinci Baskı). (Çev. Cemal Süreyya). Ankara: Sol Yayınları.
- Lewis, B. (2014). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Yedinci Baskı). (Çev. Boğaç Babür Tuna). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Manaz, A. (1998). *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İslamcılık*. (Birinci Baskı). İzmir: Ulusal Birlik İçin Düşünce ve Eylem Vakfı.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. (Yirmi Beşinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı*. (Yedinci Baskı). (Çev. Sevim Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2012). *Komünist Parti Manifestosu*. (Çev. Yılmaz Onay). (Yedinci Baskı). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi*. (Tarihsiz). Ankara: Nüve Matbaası.
- Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük*. (Tarihsiz). İstanbul: Haktanır Basımevi.
- Milli Selamet Partisi 3. Büyük Kongresi*. (24 Ekim 1976).
- Milli Selamet Partisi Program ve Tüzük*. (1976). Ankara: Elif Matbaacılık.
- Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi*. (1973). İstanbul: Fatih Yayınevi.

- Mouffe, C. (2018). *Siyasal Üzerine*. (Çev. Mehmet Ratip). (Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ozan, E. D. (2016). “İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı”. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu (Editörler), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Özdemir, H. (1989). “Siyasal Tarih (1960-1980)”. *Çağdaş Türkiye 4 (1908-1980)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Parla, T. (1991). *Türk Siyasal Kültürünün Resmi Kaynakları: Atatürk’ün Nutuk’u*. Cilt (1). (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm*. (Dokuzuncu Baskı). (Çev. Ayşe Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Refah Partisi 3. Büyük Olağan Kongresi Genel Başkan Necmettin Erbakan’ın Açış Konuşması*. (1990).
- Refah Partisi Büyük Kongresi Genel Başkan Ahmet Tekdal’ın Açış Konuşması*. (1985). Ankara: Elif Matbaası.
- Refah Partisi Program ve Tüzük*. (1985). Ankara: Elif Matbaacılık.
- Rostow, W. W. (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Ankara: Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Matbaası.
- Sachs, W. (2007). Çevre. Wolfgang Sachs (Editör). *Kalkınma Sözlüğü*. (Çev. Oktay Etiman). Birinci Baskı. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Vakfı Yayınları, 7-17.
- Salgar, E. (2015). “İlerleme Kavramı Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), 311-324.
- Sander, O. (2011). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e*. (Yirmi İkinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Saraçoğlu, C. (2016). “Tank Paletiyle Neoliberalizm”. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu (Editörler), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Sarıbay, A. Y. (2005). “Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”. (İkinci Baskı). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 576-590.
- Sbert, J. M. (2007). İlerleme. Wolfgang Sachs (Editör). *Kalkınma Sözlüğü*. (Çev. Oktay Etiman). Birinci Baskı. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Vakfı Yayınları, 239-353.

- Schmitt, C. (2012). *Siyasal Kavramı*. (Çev. Ece Göztepe). (İkinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Selik, M. (1973). *100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Soysal, M. (1987). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Stanford, J. (2013). *Herkes İçin İktisat: Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*. (İkinci Baskı). (Çev. Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap.
- Subaşı, N. (2005). “1960 Öncesi İslâmi Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. (İkinci Baskı). Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 217-235.
- Şaylan, G. (1992). *Türkiye’de İslamcı Siyaset*. (İkinci Baskı). Ankara: Verso Yayıncılık.
- Şener, M. (2016). “Burjuva Uygarlığının Peşinde (1923-1945)”. Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu (Editörler), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Tanilli, S. (2000). *Uygarlık Tarihi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
- Tanör, B. (2010). *Kurtuluş Kuruluş*. (Onuncu Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı Yayınları.
- Teziç, E. (1976). *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Siyasi Partiler)*. (Birinci Baskı), İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Timur, T. (2001). *Türk Devrimi ve Sonrası*. (Beşinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Timur, T. (2004). *Türkiye Nasıl Küreselleşti?*. (Birinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Timur, T. (2010). *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. (Beşinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yedigün Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1998a). *İslamcılık Cereyanı- 1*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998b). *İslamcılık Cereyanı- 2*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı Yayınları.

- Tunaya, T. Z. (1998c). *İslamcılık Cereyanı- 3*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı Yayınları.
- Tunçay, M. (1989). “Siyasal Tarih”. *Çağdaş Türkiye 4 (1908-1980)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Türküne, M. (1994). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uslu, A. (2016). “Hür Dünya’nın Saflarında”. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu (Editörler), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ünlü, B. (2019), *Türklük Sözleşmesi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ünsaldı, L. (2011). *Bir Ekonomizm Eleştirisi: Türkiye’de Kalkınma Fikri*. (Birinci Baskı). Ankara: Maki BasınYayın.
- Wallerstein, I. (2003). “Dünya Sistemleri Kavramına Karşı Dünya Sistemi Kavramı”. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Derleyen). *Dünya Sistemi (Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?)*. (Birinci Baskı). (Çev. Esin Soğancılar). Ankara: İmge Kitabevi, 527-534.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (Çev. Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Yankaya, D. (2014). *Yeni İslâmi Burjuvazi (Türk Modeli)*. (Çev. Melike Işık Durmaz). (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, M. H. (2005). “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”. (İkinci Baskı). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Cilt (6). İstanbul: İletişim Yayınları, 591-603.
- Yeldan, E. (2002). “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”. *Praksis Dergisi*, Sayı (7), 19-35.
- Yıldırım, E. (1999). “28 Şubat Karşısında FP: Sağcılaşıma, Meşruiyet Arayışı ve Karizmasızlık”. *Birikim Dergisi*. 122, 50-52.
- Yıldırım, E. (2000). “AB’nin İslamcılar İçin Anlamı”. *Birikim Dergisi*. 129, 50-52.
- Zürcher, E. Z. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Yedinci Baskı). (Çev. Yasemin Soner Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.

<http://ayrintidergi.com.tr/menderes-cinar-islamci-siyaseti-belirleyen-islamdan-cok-maddi-tarihsel-sartlardir/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

<https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5679/islam%C3%AE-ekonomi-ve-refah-in-adil-ekonomik-duzeni#.XPTNnhYzbiU> (Erişim Tarihi: 03.06.2019).

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/4%20FP/fp_2002_anayasa_mahkemesi_karari.pdf, (Erişim Tarihi: 24.05.2019).

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, (Erişim Tarihi: 24.05.2019).

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3_rp/rp_1998_anayasa_mahkemesi_karari.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3_rp/rp_1990_3_olagan_buyuk_kongresi_necmettin_erbakanin_konusmasi.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2019).

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> (Erişim Tarihi: 12.05.2019).

<http://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804> (Erişim Tarihi: 12.05.2019).

http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/1%20MNP/MNP%201972%20Kapal%20Karar%20Resmi%20Gazete.pdf (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/06/kemalizm-islamofobik-midir/> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).

<http://www.tdk.gov.tr> (Erişim tarihi: 05.02.2019).

<http://www.tdk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 05.02.2019).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : PEKEDİS, Mehdi
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : 11/12/1993- SİİRT
Telefon : 0 (541) 562 56 73
E-mail : mehdi.pekedis@gmail.com

Eğitim

Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet Tarihi

.....

Lisans

İnönü Üniversitesi

24.06.2016

Yabancı Dil

İngilizce

TEZ ORJİNALLİK RAPORU

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

18.06/2019

Tez Başlığı / Konusu:

TÜRKİYE'DE İSLAMCILIK VE KALKINMA İLİŞKİSİ: MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam ~~147~~ sayfalık kısmına ilişkin, 18.06.2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından ~~tucaitio~~ intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinalite raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 15 (On Beş) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinalite Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

18.06/2019
Mehdi PEKEDİS

Adı Soyadı İmza

Adı Soyadı : Mehdi PEKEDİS
Öğrenci No : 162210003
Anabilim Dalı : Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Programı : Kamu Yönetimi
Statüsü : Y. Lisans Doktora

DANIŞMAN
Dr. Erol Özyeni Ayşın Yenal Akkaya
18.06/2019

ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR

10.07/2019

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü